ગાંધીજી : ગઈકાલ–આજ–આવતીકાલ : સદા નિરંતર

RNI NO. MAHBIL/2013/50453

પ્રબુદ્ધ જીવન

YEAR : 4 • ISSUE : 7 • OCTOBER, 2016 • PAGES 44 • PRICE 20/-

ગુજરાતી-અંગ્રેજી વર્ષ-૪ (કુલ વર્ષ ૬૪) અંક-૭ • ઑક્ટોબર, ૨૦૧૬ • પાના ૪૪ • કિંમત રૂા. ૨૦/-

FUTURE DEPENDS ON WHAT WE DO TODAY

MAHATMA GANDHI

જિન-વચન

સંયમી માણસનો સંયમ દસ લાખ ગાયોનું દાન આપનાર માણસ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે

जो सहस्सं सहस्साणं मासे मासे गवं दए ।
तस्सावि संजमो सेओ अदिंतस्स वि किंचणं ।।

(ઉ. ૯-૪૦)

દાનમાં કશું ન આપનાર સંયમી માણસનો સંયમ દર મહિને દસ લાખ ગાયોનું દાન આપનાર માણસ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે.

The self-control of a man who does not give anything in charity is far better than a man who may give one million cows in charity every month.

ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહ ગ્રંથિત 'જિન વચન' માંથી

'પ્રબુદ્ધ જીવન'ની ગંગોત્રી

૧. શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ પત્રિકા
૧૯૨૯ થી ૧૯૩૨
૨. પ્રબુદ્ધ જૈન
૧૯૩૨ થી ૧૯૩૩
બ્રિટિશ સરકાર સામે ન ઝૂક્યું એટલે નવા નામે
૩. તરૂણ જૈન
૧૯૩૪ થી ૧૯૩૭
૪. પુનઃ પ્રબુદ્ધ જૈનના નામથી પ્રકાશન
૧૯૩૯-૧૯૫૩
૫. પ્રબુદ્ધ જૈન નવા શીર્ષકે બન્યું 'પ્રબુદ્ધ જીવન'
૧૯૫૩ થી

- શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘના મુખપત્રની ૧૯૨૯ થી, એટલે ૮૫ વર્ષથી અવિરત સફર, પહેલા સાપ્તાહિક, પછી અર્ધમાસિક અને ત્યારબાદ માસિક
- ૨૦૧૬માં 'પ્રબુદ્ધ જીવન'નો ૬૪મા વર્ષમાં પ્રવેશ
- ૨૦૧૩ એપ્રિલથી સરકારી મંજૂરી સાથે 'પ્રબુદ્ધ જીવન' અંક સંયુક્ત ગુજરાતી-અંગ્રેજીમાં, એટલે ૨૦૧૩ એપ્રિલથી ગુજરાતી-અંગ્રેજી 'પ્રબુદ્ધ જીવન' વર્ષ-૪.
- કુલ ૬૪મું વર્ષ.
- ૨૦૦૮ ઑગસ્ટથી 'પ્રબુદ્ધ જીવન' અને પર્યુષણ વ્યાખ્યાનમાળા સંસ્થાની વેબસાઈટ ઉપરથી જોઈ-સાંભળી શકશો.
- 'પ્રબુદ્ધ જીવન'માં પ્રકાશિત લેખોના વિચારો જે તે લેખકોના પોતાના છે જેની સાથે તંત્રી કે સંસ્થા સંમત છે તેમ માનવું નહીં.

પ્રબુદ્ધ વાચકોને પ્રણામ

પૂર્વ તંત્રી મહાશયો

જમનાદાસ અમરચંદ ગાંધી	(૧૯૨૯ થી ૧૯૩૨)
ચંદ્રકાંત સુતરિયા	(૧૯૩૨ થી ૧૯૩૭)
રતિલાલ સી. કોઠારી	(૧૯૩૩ થી ૧૯૩૩)
તારાચંદ કોઠારી	(૧૯૩૫ થી ૧૯૩૬)
મણિલાલ મોકમચંદ શાહ	(૧૯૩૯ થી ૧૯૫૧)
પરમાણંદ કુંવરજી કાપડિયા	(૧૯૫૧ થી ૧૯૭૧)
ચીમનલાલ ચકુભાઈ શાહ	(૧૯૭૧ થી ૧૯૮૧)
ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહ	(૧૯૮૨ થી ૨૦૦૫)
ડૉ. ધનવંત તિલકરાય શાહ	(૨૦૦૫ થી ૨૦૧૬)

સાધુ કે સેવક

આચમન

વર્ષોના સાધુ જીવન પછી એક હિંદુ સાધુને સમાજ અને દેશ સેવાની ઇચ્છા થઈ એટલે એ સાબરમતી આશ્રમમાં બાપુ પાસે આવ્યા અને પોતાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી કોઈ પણ કાર્ય કરવાનો આદેશ માગ્યો. બન્ને વચ્ચેના વાર્તાલાપનો ભાવાર્થ કંઈક આવો હતો. ગાંધીજીએ કંઈક આવું કહ્યું: 'ભલે, તમારા જેવા બધા જ સાધુ-સંતો આવી સેવામાં લાગી જાય તો આપણો દેશ જલદી બેઠો થઈ જાય. હવે પહેલો આદેશ એ છે કે તમે આ ભગવા કપડાં ઉતારો અને સાદા સંસારી કપડાં પહેરી લો.'

પેલા સાધુ મહારાજનો ક્રોધ ભભૂક્યો. બાપુને કહે, 'હું ઝાડુ વાળીશ, સંડાસ પણ સાફ કરીશ, ઉપવાસ પણ કરીશ, પરંતુ વરસોના તપ સાથે પહેરેલા આ ભગવા કપડાં તો ન જ ત્યજું.'

ગાંધીજી કહે, 'આ દેશના માનવો એટલા ભોળા ભાવિક છે કે આ કપડામાં તમને જોઈને પ્રથમ વંદન કરશે અને પછી તમારા હાથમાંથી ઝાડુ લઈને પોતે એ કામ કરશે, તમને આવા કામ નહિ કરવા દે.

અહીં આવીને આંતર સાધનાના કપડાના નિયમો ત્યજ્યા તો એ કપડા પણ ત્યજો. સાધનાનો માર્ગ સ્વીકાર્યો તો સાધનામાં રહો. સેવાનો માર્ગ સ્વીકાર્યો તો અમારા જેવા બની જાવ. બધા તમને સરળતાથી સેવા કરવા દેશે.'

□ ધનવંત શાહ

સર્જન-સૂચિ

ક્રમ	કૃતિ	લેખક	પૃષ્ઠ
૦૧.	ગાંધીજી અને હું (તંત્રીસ્થાનેથી)	ડૉ. સેજલ શાહ	૩
૦૨.	મહાત્મા ગાંધી અને મણિભવન	ડૉ. ઉષા ઠક્કર	૭
૦૩.	ગાંધીજીનો સાદ	સુદર્શન આયંગાર	૧૦
૦૪.	મહાત્મા ગાંધી : પ્રાર્થનામય જીવનનો પ્રકર્ષ	રમેશ સંઘવી	૧૨
૦૫.	કાઠિયાવાડમાં ગાંધી પધાર્યા	ગંભીરસિંહ ગોહિલ	૧૯
૦૬.	સ્વદેશમાં બે પ્રારંભિક આશ્રમો	ડૉ. યોગેન્દ્ર પારેખ	૨૩
૦૭.	ગાંધી એક લુચ્ચું શિયાળ?	ડૉ. મોહનભાઈ પટેલ	૨૫
૦૮.	રાષ્ટ્ર નિર્માણના સ્થપતિ : ગાંધીજી	પ્રસ્તુતિ : કનુભાઈ સૂચક	૨૮
૦૯.	ગાંધીજી અને ઈમોશનલ ઈન્ટેલિજન્સ્	ડૉ. માલા કાપડિયા	૩૨
૧૦.	મહાત્મા ગાંધીનું પત્રકારત્વ	સોનલ પરીખ	૩૩
૧૧.	શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ આયોજિત ૮૨મી વ્યાખ્યાનમાળા દરમ્યાન દત્ત આશ્રમ સેવા ટ્રસ્ટને આર્થિક સહાય કરવા નોંધાયેલ રકમની યાદી	—	૩૭
૧૨.	શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘને પ્રાપ્ત અનુદાન	—	૩૯
૧૩.	Seekers' Diary : Celebrating The Unmoved Mover	Reshma Jain	૪૦
૧૪.	Khadi : An Intermeshed Cluster of Truth and Serenity!	Prachi Dhanvant Shah	૪૧
૧૫.	The Story of Acharya Vijay Haribhadrasuri ji	Dr. Renuka Porwal	૪૨
૧૬.	The Story of Acharya Vijay Haribhadrasuri ji Pictorial Story (Colour Feature)	Dr. Renuka Porwal	૪૩
૧૭.	પંથે પંથે પાથેય : વગર કંઠીના વૈષ્ણવજન	ડૉ. રમજાન હસણિયા	૪૪

Regd. With Registrar of Newspaper for India No. MAHBIL/2013/50453 ISSN 2454–7697

● 'પ્રબુદ્ધ જીવન' ગુજરાતી-અંગ્રેજી વર્ષ : ૪ (કુલ વર્ષ ૬૪) ● અંક : ૭ ● ઓક્ટોબર ૨૦૧૬ ● વિક્રમ સંવત ૨૦૭૨ ● વીર સંવત ૨૫૪૨ ● આસો સુદ તિથિ-૧૫ ●

● ● ● શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ પત્રિકા ● ● ●

(પ્રારંભ સન ૧૯૨૯થી)

પ્રબુદ્ધ જીવન

● ● વાર્ષિક લવાજમ રૂા.૨૦૦/- ● ● ● ● છૂટક નકલ રૂા. ૨૦/- ● ●

માનદ તંત્રી : ડૉ. સેજલ શાહ

મહાત્મા ગાંધીજી અને હું

ચેતનાનો ધોધ, જે મારી નસેનસને રોમાંચિત કરી, મને સતત-જાતને તપાસવાની, તપાવવાની અને તંતોતંત સમજવાની ચાવી પૂરી પાડે તે છે ગાંધીજીનું જીવન. ૨૧મી સદીના પ્રવેશને ૧૬ વર્ષ વીતી ગયા છે. તેમના જન્મને ૧૪૭ વર્ષ પૂર્ણ થયાં છે અને છતાં એવું લાગે છે કે આજે પણ એમના વિચારોને સમયની ધૂળ નથી ચડી. અનેક પુસ્તકો તેમના વિશે લખાઈ ગયા છે અને છતાં હજી લખાઈ રહ્યા છે. કેટલાક લોકોના વસ્ત્રમાં, તો કેટલાંક લોકોના વિચારોમાં, તો કેટલીક સંસ્થાઓના નામોમાં તો કેટલાંક લોકોએ નાટક-ફિલ્મ-ચિત્રોમાં દેશના રાષ્ટ્રપિતાને જીવંત રાખ્યાં છે. પણ બહુ થોડા લોકો મૌન રહી એમને હૃદયમાં ગોપિત રાખી શક્યા છે. હમણાં હમણાં એક સંદેશ વોટ્સઅપ ફરી રહ્યો છે તે અનુસાર ગાંધીજીને કેટલાંક લોકો પોતાના પર્સમાં જોવા ઇચ્છે છે ચલણી નોટોના રૂપે, તેમની અન્ય પ્રકારની હાજરીથી કદાચ એ પ્રજાને ફરક નથી પડતો. આ પ્રજાએ ક્યાં ગાંધીજીને જીવંત રાખ્યાં છે? ગાંધીજીના જીવનની મોટાભાગની વિગતથી પ્રજા પરિચિત છે. તેઓ જેટલું સહજ જીવ્યા એટલું જ પારદર્શી. જે વિચારોમાં તેમને શ્રદ્ધા હતી, તેને એમણે પોતાના જીવનમાં આદર્શરૂપે અપનાવ્યા. તેઓ વિચારને જીવ્યા અને એટલે જ અનેક વ્યક્તિ તેમની અનુયાયી બની, તેમના જીવન જેવું પોતાનું જીવન બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ સદીના એ વિરાટ વ્યક્તિત્વને આજે આપણે બાંધવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છીએ. દરેક વ્યક્તિ એમના વિશે બોલતી વખતે એવું જ ધારીને બોલે છે કે જાણે એમના અંતિમ શબ્દો પર અધિકાર હોય. વ્યાખ્યા, વિચાર, ધર્મ, રાજનીતિ જેવી જેની સગવડ, પણ ગાંધીજી વિસ્તારના માણસ છે, નહીં કે સંકુચિત વિચારખંડના.

પ્રખ્યાત હોવું, લોકપ્રિય હોવું અને સંત હોવું એ કયારેક શ્રાપ પણ બની શકે. અજાણતા જ અનેક વ્યક્તિના તાબામાં તમે આવી જાઓ છો. જે તમને પૂજે છે, તે જ તમને પોતાના મંદિરના વરંડામાં બાંધી દે છે. એમની શ્રદ્ધાનો પુરાવો તમારે બનવું પડે છે. ગાંધીજી જીવતાં હોત તો કેટલો અફસોસ કરત. દેશની પરિસ્થિતિ જોઇને દુ:ખી થયાં હોત વગેરે વગેરે. પણ આવું બોલનાર દરેક વ્યક્તિને પૂછવાનું મન થાય કે તમે ગાંધીજીને કેટલા વાંચ્યા છે, આપણી માફક માત્ર અફસોસમાં સમય વ્યતીત કરનાર એ મહાત્મા તો નહોતા જ. પોતાની લાગણી વ્યક્ત કરતાં-કરતાં એ દિશામાં કાર્ય કરતાં, પોતાના પ્રદાનને એમને કદી નબળું બનાવ્યું નહીં. કોઈ એવી તાકાત નહોતી જે એમને

આ અંકના સૌજન્યદાતા

સ્વ. કાંતિલાલ રમણલાલ પરીખ (દિલ્હીવાળા)ના સ્મરણાર્થે

હસ્તે :

શ્રીમતી ડૉ. નીતા કર્ણિક પરીખ

શ્રી કર્ણિક કાંતિલાલ પરીખ

કુ. સ્રિસ્ટી કર્ણિક પરીખ

● શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ, ૩૩ મહમદી મિનાર, ૧૪મી ખેતવાડી, એ.બી.સી. ટ્રાન્સપોર્ટની બાજુમાં, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૪. ટેલિફોન : ૨૩૮૨૦૨૯૬
● ઑફિસ સ્થળ સૌજન્ય : શ્રી મનીષભાઈ દોશી ● શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘનો બૅન્ક A/c. No. 0039201 000 20260.
● Website : www.mumbai_jainyuvaksangh.com ● email : shrimjys@gmail.com Web Editor: Hitesh Mayani-9820347990

પ્રબુદ્ધ જીવન : ગાંધીજી : ગઈકાલ-આજ-આવતીકાલ : સદા નિરંતર

મોહમાં પાડી, કામ કરતાં રોકી શકે, કોઈ સમૂહના સાથ વગર એકલે હાથે કાર્ય કરતાં તેમના હાથને થાક લાગતો નહિ. મન ખૂબ વ્યથિત હોય ત્યારે પ્રવચન કે લેખ મારફત વ્યક્ત થતા જ, પોતાના મતને દબાવતા કે કોઈ તાકાતથી દબાતા તેમને આવડ્યું જ નહીં. કોઈ સત્તાને શરણે થતાં તેમને નહિ આવડ્યું, કોઈ લાગણીના આવેશમાં આવી જઈ સ્વજનમાં ખેંચાઈ જતાં તેમને નહીં આવડ્યું. મહાત્મા માટે નિર્લેપ થવું સરળ નથી હોતું. સહુની સાથે રહીને જાતને અળગી રાખવી કેટલી અઘરી છે એ તો વીત્યું એ જ જાણે.

ગાંધીજી નિરંતર છે. એમનામાં એવું કોઈ તત્ત્વ છે કે જે સહુની અંદર જીવી શકે છે. ગાંધીને બાહ્ય રીતે પામવા જઈએ તો આપણે જ ભોંઠા પડીએ. કારણ એ માત્ર અનુસારવા માટે નથી એમને સમજીને પામવા માટે આંતરિક રીતે સજ્જ થવું પડે. આજે આ નામને ચલણી કરવાના અનેકાનેક રસ્તાઓ પર નિર્વિઘ્ને લોકો પસાર થઈ રહ્યા છે. સારું છે કે એક વ્યક્તિનું સત્ય, અનેકોને ભૌતિક રીતે સુખી કરવાનું કારણ બની શકે છે. મૃત્યુના ઓછાયાથી મુક્ત થઈ એ વિહરી રહ્યા છે, સમગ્ર દુનિયામાં. ચારે તરફ એમના નામની નાવમાં મોક્ષ પામવાની ઈચ્છા ધરાવનારા લોકોની સંખ્યા પણ નાનીસૂની નથી. આ જોઈને હસવું કે રડવું એ સમજવું અઘરું છે. વાસ્તવિકતા અને આદર્શોની ક્ષિતિજો વચ્ચે ઝૂલા ઝૂલતો માણસ સુખ અને સંતોષ ઝંખે છે. ગાંધીજી, પોતે કશું નહોતા ઈચ્છતા એવું નથી પરંતુ એમની અપેક્ષામાં અનેકોની પ્રગતિ, સામૂહિક સુખોની ધૂન રહેતી. એમને જેમ અન્યાય સહન નહોતો કરવો તેમજ, જો કોઈ અન્યાય સહન કરે એ પણ ગમતું નહિ. માણસે પોતે અંદરથી અડગ બનવું જોઇએ અને નિશ્ચયાત્મક બનવું જોઇએ અને પોતાના માટે લડવું જોઇએ. સત્ય માટે લડતા પહેલા સત્ય પરની શ્રદ્ધા માટે લડવું જોઇએ. ગાંધીજીની અહિંસાને સમજવા માટે, એ માટેની શ્રદ્ધા સમજવી જોઇએ. વ્યવહારિકતાનું સત્ય સ્વાર્થી ન બને, સત્ય સામૂહિક સમુદાયનું હોય છતાં સામાન્યથી ઉપર હોય છે. એને સમજવા માટે કડકડતી ઠંડીમાં ધ્રૂજતા રાત ગાળવી પડે અને એ સમયને મંથનના સમયમાં રૂપાંતરિત કરવો પડે નહિ કે ફરિયાદ કે જાત પ્રત્યેની દયામાં. પોતાના સ્વમાન અને સ્વાભિમાનમાંથી સત્ય સાંપડી ગયા પછી એના ચમકતા પ્રકાશમાં વહી ન જવું અને એના પ્રકાશને માંજતા રહેવું પડે. જેથી વધુ ને વધુ સત્યાર્થ પ્રગટે. એ પ્રકાશ સમય આધારિત ન બને અને ૧૨૩ વર્ષે પણ તાજોતરામ લાગે એવું થવું જોઈએ. ૨૪ વર્ષની ઉંમરે ૧૮૯૩માં રાત આફ્રિકાના સ્ટેશન પિટમેરિટ્સબર્ગ પર ઠંડીમાં રાત ગાળતી વખતે જન્મેલા આક્રોશને મહાત્મામાં રૂપાંતરિત કરવાની તાકાત આજે કેટલામાં છે? આજે આ ઘટના ૧૨૩ વર્ષે વડાપ્રધાન શ્રી નરેન્દ્ર મોદીને પણ ત્યાં ફરી લઈ જવા પ્રેરે છે, કઈ શક્તિનું બીજારોપણ અનુભવવા આપણા વડાપ્રધાન ત્યાં ગયા હશે? બહુ ઓછાં સમજી શકે કે એ મહાત્માને અનુભવવા, પોતાની અંદર એમને આરોપિત કરવા એ સ્થળનું આગવું મહત્ત્વ છે અને માટે જ ત્યાં ગયા પછી, ત્યાંના ફોટા પાડવા કે ફોટાને ફેસબુક પર ટીંગાડવાનું મહત્ત્વ નથી રહેતું. પરંતુ ગાંધીજીના કદને અનુભવવા અને પ્રેમની વિશાળતા અને જનસેવાને આરોપિત કરવા એક સાચો નેતા ત્યાં જ જાય. એમાં કોઈ રાજનીતિ નથી હોતી. ચશ્માનાં ગ્લાસ પર પડેલા ડાઘને દૂર કરવા સામેના આયનાને લૂછવાથી કઈ નહીં વળે. જોવાની દૃષ્ટિ શુદ્ધ અને સાત્ત્વિક હોય ત્યાં દૃશ્યની સુંદરતા આપોઆપ જ છલકે. પરંતુ સૌંદર્ય પામતા પહેલાં સૌંદર્ય બનવું પડે, એમ જાતને એ કક્ષાએ પહોંચાડવી પડે.

૯મી જાન્યુઆરી, ૧૯૧૫ના દિવસે જ્યારે કાઠિયાવાડી વેશમાં ગાંધીજી કસ્તુરબા સાથે ભારત પાછા ફરે છે ત્યારે તેઓ એક સફળ નેતાના રૂપમાં સ્થાયી થઈ ચૂક્યા હતા અને છતાં એ સફળતાને માથે રાખીને ચાલવાને બદલે આખા દેશમાં પરિભ્રમણ કરવા નીકળી પડે છે. માટે દેશને, ભૂમિને, પ્રજા-જીવનને સમજે છે. ત્યારે તેમની ઉંમર હતી ૪૬-૪૭ વર્ષ.

માનવતા કે સ્વાધીનતાના ગુણ રાતોરાત કેળવાતા તો નથી જ, એનું સિંચન થાય છે એક જાત-તપસ્યાથી. આ જાત-તપને ગાંધીજીએ કેળવી લીધું હતું તેથી જ ખૂબ જ તીવ્રતા અને સજાગતા સાથે સાબરમતી આશ્રમ અને ચંપારણથી આંદોલનની શરૂઆત થઈ શકી. દેશને સ્વતંત્રતા માત્ર ગાંધીજી દ્વારા નથી મળી પરંતુ વાતાવરણમાં જે સંચાર જન્માવ્યો, અનેક સ્ત્રીઓને ઘરના ઊંબરામાંથી બહાર લાવી સ્વ-શક્તિમાન બનાવી, સ્ત્રીની

તા. ૧લી એપ્રિલ ૨૦૧૬ થી પરદેશ માટેના લવાજમના દર નીચે પ્રમાણે રહેશે.
૧ વર્ષના લવાજમના $ 30 ● ૩ વર્ષના લવાજમના $ 80 ● ૫ વર્ષના લવાજમના $ 100 ● ૧૦ વર્ષના લવાજમના $ 200/-
વાર્ષિક લવાજમ આપશ્રી **$ (ડોલર)** માં મોકલાવો તો **$ પાંચ બેંક ચાર્જીસ** ઉમેરીને મોકલશો.

ભારતમાં વાર્ષિક લવાજમ રૂા. ૨૦૦ ● ત્રણ વર્ષનું લવાજમ રૂા. ૫૦૦ ● પાંચ વર્ષનું લવાજમ રૂા. ૯૦૦ ● દસ વર્ષનું લવાજમ રૂા. ૧૮૦૦
શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘનો બૅન્ક A/c No. : બૅન્ક ઑફ ઈન્ડિયા CD A/c No. 003920100020260.

શક્તિનો ઉપયોગ કરી આઝાદીની ભાગીદાર બનાવી એ મહત્ત્વનું છે. આમ છતાં કોઈ કહે કે ગાંધીજીની અહિંસાની રાજનીતિ બહુ કામની નથી તો શું કહેવું?

સમય પોતાના નેતાના પ્રદાનને ભૂલી જાય તો કંઈ નહિ પરંતુ એ નેતાના વિચારો અને આદર્શો સામે પ્રશ્ન ઉઠાવે ત્યારે શું કરવું? દરેકને નિર્ણય પર આવવાની માત્ર ઉતાવળ જ નથી, પરંતુ સાથે પોતાનો જ નિર્ણય સાચો છે એ પણ સાબિત કરી જ લેવું છે અને એ અંગેનો વિશ્વાસ પણ આઘાતજનક છે! મુક્તતા કે નિખાલસતા, કોઈ એક મત વિશેનો ઉદારમતવાદી અભિગમ કેવો છે અને કઈ રીતે પ્રગટ થાય છે એ સમજી લેવું જરૂરી છે. એક તરફ પ્રચલિત ખુલ્લા મોઢે, વગર વિચાર્યે બોલતા લોકોનો સમૂહ છે, બીજી તરફ વિરોધ માત્ર કરી ધ્યાન ખેંચવાનો પ્રયત્ન કરતાં લોકોનો સમૂહ છે. આની વચ્ચે પોતાની વાતને સંતુલિત કરનાર વિરલા કેટલા? અને હોય તોય એમની પીપુડી કેટલી વાગે અને વાગે તો સાંભળે કેટલા? આવા મહત્ત્વના તબક્કે એકલા પડી જવાનો ડર લાગે છે, છુટા પડી જવાનો ડર લાગે છે. પરંતુ હવે એ ડરને ઓળંગી જવાનો સમય પાકે ત્યારે જ કદાચ મોક્ષ મળે છે.

આજે અહિંસા વિશેના વિચારો માટે શું કહેવું? થોડા દિવસ પહેલાં કાશ્મીર બેસલાઈન પર ૧૭ વીર ભારતીય જવાનોનું મૃત્યુ એક હુમલા દ્વારા થયું અને સ્વાભાવિક રીતે જ આખો દેશ હલી ઉઠ્યો. ચારે તરફ એક જ અવાજ ઉઠ્યો કે હુમલો કરીને પાડોશી દેશને પાઠ શીખવવાનો જોઇએ. પરંતુ શું એ એકમાત્ર માર્ગ છે. વડીલોએ કહ્યું છે કે ડંખ ન મારવો પરંતુ જીવ બચાવવા ફુંફાડા મારતાં રહેવું, નહિ તો સામેના તમને ગણકારે જ નહિ અને ખાઈ જાય. હવે આ બે પરિસ્થિતિની વચ્ચે અહિંસાના પાઠ કોને ભણાવવા? અહિંસા લાંબા ગાળાના પરિણામ આપે છે. તમને અંદરથી બદલે છે. પ્રતિકાર રૂપે કરેલી હિંસા અને એ દ્વારા મળેલો વિજય, ટુંકા ગાળાના પરિણામ આપે છે. પરંતુ સાથે શરૂ થાય છે એક લાંબી યાત્રા, જેમાં એકબીજા પર હુમલા કરી શકાય એવા સમયની રાહ જોવાય છે. આવી ક્ષણિક જીત, લાંબા ગાળાના અજંપાનું વરદાન આપે છે. આવા સમયે અહિંસાને વખોડવાને બદલે એના અર્થને સમજવો જરૂરી છે અને એના લાંબા ઇતિહાસને. આ દેશને સ્વતંત્રતા સમયે લોહિયાળ ક્રાંતિને બદલે એક અહિંસક ઇતિહાસ મળ્યો અને એના પ્રભાવથી સુસમૃદ્ધ સમાજ મળ્યો છે.

એક પ્રસ્થાપિત સમાજ માટે કશું મેળવવું બહુ સરળ હોય છે. પરંતુ નવેસરથી જેને આખો પહાડ ખોદવાનો છે તેના માટે જરૂરી છે કે પરંપરાના પાઠોને શ્રદ્ધાપૂર્વક પામી લેતા પહેલા જાતને અને પરંપરાને પ્રશ્ન પણ પૂછી લેવા. ગાંધીજીના આદર્શને પણ સવાલ પૂછી શકાય, અહિંસા કે રાજનીતિ અંગે કે ગાંધીજીના અન્ય અભિગમ વિશે, પરંતુ પ્રશ્ન પૂછનારે પણ વિદુરની જેવા સમજુ અને તીક્ષ્ણ થવું પડે. પ્રશ્ન સાચો હોય તો જવાબ પણ સાચો મળે, પરંતુ અન્યથી પ્રભાવિત થયેલા પ્રશ્નમાં પોકળતા, દંભ અને દેખાડો વધુ હોઈ શકે તો પછી એમાં કઈ સંભાવના પ્રગટી શકે?

ગાંધીજી આટલા વર્ષે જો મને સ્પર્શી શકે છે, મને વિચારવા મજબુર કરે છે, તો પછી ગાંધીજી અર્થાત મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી નામનો એક માણસ, જેઓ પોરબંદરમાં જન્મ્યાં હતાં અને ત્યાંથી દિલ્હી સુધી પોતાના નિર્ણય પ્રમાણે કરાવી શક્યા, એ વ્યક્તિ-વિભૂતિ, ઊંડા ચિંતનના અધિકારી બને, તેમાં એમની સમૃદ્ધિ છે, નહિ કે આપણી.

એમની આ સમૃદ્ધિને આપણે સમજીએ, તેમના આરંભના દિવસોથી લઈ અંત સમય સુધીના મંથનને સમજીએ. એમની વ્યથાને સમજીએ, એમને નિરાશ કરતી આપણી રાજકીય વ્યવસ્થાના ગાબડાઓને સમજીએ. વિશ્વ કક્ષાની એ વ્યક્તિ પણ પ્રાર્થનાની શક્તિને સમજે છે. એમની પ્રાર્થનામાં શક્તિ અને શાંતિ અને સર્વધર્મની વાત તો છે જ. પરંતુ પ્રાર્થના પછીના પ્રવચન વધુ મહત્ત્વનાં છે. ગાંધીજીએ ભાષા, સાહિત્યની અભિવ્યક્તિમાં જેટલી સરળતાની અપેક્ષા રાખી તેટલી જ સરળતા સત્તા સાથે પણ જોડી. પરંતુ એમની આજુબાજુના લોકો સામાન્ય હતા અને તેઓ ગાંધીજીની જેમ સત્તાને પચાવી શક્યા નહીં. જ્યારે સત્તા તેમને ગેરમાર્ગે દોરવે છે અને ત્યારે ગાંધીજી કૉંગ્રેસ છોડી દે છે. તેઓ કૉંગ્રેસને વિખેરી દેવાનું કહે છે કારણ ઉદ્દેશ્ય પૂરો થઈ ગયા પછી સત્તાની છત્રીને પકડી રાખવાથી સત્તાનો નશો ચડી જાય અને ગેર-ઉપયોગની શક્યતા પણ વધે છે. બહુ લાંબુ વિચારીને ગાંધીજીએ જે સૂચવ્યું છે તેમાં માત્ર તેમના નામને કારણે કે કેટલાંક અન્ય મતોના કારણે સહમત ન હોય તો એવી વ્યક્તિને આપણે મૂંગું વંદન જ કરી શકીએ.

બાપુ, અંજલિ આપ્યાં સિવાય આમ તો કશું આવડતું નથી, પણ આજે તમારા વિચાર સાથે સંવાદ કરી અંજલિ આપીએ તો કેવું?

XXX

'મુઠ્ઠી ભીતરની આઝાદી' પુસ્તકના અંતિમ પાના પરની નોંધ: આ નોંધ ગાંધીજીના પ્રભાવ અને ગાંધીવિચારની અસરથી અન્યના જીવનમાં જે વળાંક આવ્યો એની જીવતી-જાગતી તસવીર છે. જેથી એક વ્યક્તિ વિશેષનો પ્રભાવ કેટલો ઊંડો હોઈ શકે તે સમજાશે.

જે ભીતરથી પ્રગટે છે તેને બાહ્ય આલંબનની જરૂર નથી હોતી. મુઠ્ઠી સંકલ્પનું પ્રતીક છે. ગાંધી વિચારધારા અનુસારનારા પાસે આંતરિક શક્તિ-ચેતનાનો ધોધ હતો, જે બહારી બધી વિટંબણાઓને ધરાશાયી કરતો હતો. આ સેનાનીઓની મુઠ્ઠીઓમાં અનેક સંસ્મરણો જળવાયેલાં છે. ઇતિહાસનાં પાનાં પર ન નોંધાયેલી નાની-નાની ઘટનાઓ, વાસ્તવિકતાઓ જાણવામાં મનુષ્યમાત્રને રસ પડે. આવી ક્યાંક છૂટી-છવાઈ વ્યક્ત થયેલી એમની કથાઓ જાણવી, સમજવી અને સંઘરવા જેવી છે. આ સેનાનીઓ સાથે સંવાદ કરી એમની મુઠ્ઠી ભીતરના અજવાળાને સૌ સુધી પહોંચાડવાનો આ એક પ્રયાસ.

સ્વતંત્ર ભારત એટલે માત્ર પરદેશી સત્તા પાસેથી મુક્તિ મેળવવી એમ નહીં, પરંતુ હિન્દનાં અનિષ્ટો અને ઊણપો પર કાબૂ મેળવીને સ્વરાજ પામવાનું હતું. ગાંધીજીએ માત્ર સ્વતંત્રતાને ધ્યેય માનીને પોતાની યાત્રા નહોતી આરંભી. સ્વતંત્ર ભારતે અનેક પડકારો ઝીલવાના હતા. ત્યારે અનેક ગાંધીવાદીઓ બાપુના શબ્દોને અનુસરતા પોતપોતાનાં ક્ષેત્રમાં આગળ વધ્યા હતા. કેટલાકે રાજકારણ સ્વીકાર્યું તો અનેકે એનાથી વેગળા રહી, નવાં ક્ષેત્રો સર કર્યાં–જેમાં મુખ્ય ધ્યેય તો સ્વપ્નના ભારતને સાકાર કરવાનું જ હતું. એમની યાત્રાના આપણે સાક્ષી ભલે ન બની શક્યા પણ એ યાત્રાની કથાના ભાવક તો જરૂર બનીએ. એમણે કરેલાં કાર્યોથી સમાજના અનેક વર્ગો ઉપકૃત થયા છે, પરંતુ ઘોંઘાટ કરવાનો એમનો સ્વભાવ નહીં એટલે આજે આ વાતો માંડી છે.

આ સેનાનીઓની વાતોમાં ગાંધીજી સતત વ્યક્ત થાય છે. એક વ્યક્તિનો પ્રભાવ કેટલો તીવ્ર હોઈ શકે! આ સૌ ખરા અર્થમાં ગાંધીજીના અનુયાયીઓ બન્યા છે. ગાંધીજીનાં મૂલ્યો આજે પણ તેમનામાં ધબકે છે. 'મુઠી ભીતરની આઝાદી' એમનાં કેટલાંક સંસ્મરણોને વાચા આપે છે.

x x x

દે વરદાન એટલું

સ્વતંત્રતા દે વરદાન એટલું:
ન હીનસંકલ્પ હજો કદી મન;
હૈયું કદીયે ન હજો હતાશ;
ને ઊર્ધ્વજ્વાલે અમ સર્વ કર્મ.
રહો સદા પ્રજ્વલી, ના અધોમુખ;
વાણી ન નિષ્કારણ હો કઠોર;
રૂંધાય દૃષ્ટિ નહિ મોહધુમ્મસે;
ને આંખમાંનાં અમી ના સુકાય;
ન ભોમકા ગાય વસૂકી શી હો!
વાણિજ્યમાં વાસ વસંત લક્ષ્મી,
તે ના નિમંત્રે નિજ નાશ સ્વાર્થથી.
સ્ત્રીઓ ન વટાવે નિજ સ્ત્રીત્વ કદી,
બને યુવાનો ન અકાલવૃદ્ધ,
વિલાય ના શૈશવનાં શુચિ સ્મિતો;
ધુરા વહે જે જનતાની અગ્રીણો,
તે પંગતે હો સહુથીય છેલ્લા;
ને બ્રાહ્મણો—સૌમ્ય વિચારકો, તે
સત્તા તણા રે ન પુરોહિતો બને,
અને થઈને કવિ, માગું એટલું
ના તું અમારા કવિવૃંદને કદી
ઝૂલંત તારે કર પીંજરાના
બનાવજે પોપટ – ચાટુ બોલતા.
સ્વતંત્રતા, દે વરદાન આટલું.

☐ **ઉમાશંકર જોશી**

સંદર્ભ :સમગ્ર કવિતા-ઉ.જો. પાના નંબર ૫૩૫

ગાંધીજીએ એમના પુત્ર મણિલાલ ગાંધીને લખેલા કેટલાંક પત્રોનો અંશ.

જેમાં ગાંધીજીના વિચારોનો સીધો પડઘો જોવા મળે છે.

સંદર્ભ: મહાત્મા ગાંધીજીના પત્રો–પ્રકાશક-સેવક કાર્યાલય, તા. ૨૪-૧૨-૧૯૨૧.

(૨૩)

''હાલ તો એવું છે, દુનિયા આખી મેં બતાવ્યું છે તેની વિરુદ્ધ હોય તો પણ નિરાશા ઉપજે એમ નથી. આ મગરૂરીનું વચન નથી પણ સત્ય છે. હિંદુસ્તાનને સારું કરવાનો આપણે મનોરથ નથી પણ આપણે સારા થવાનો મનોરથ છે. જેણે આત્માને જાણ્યો નથી તેણે કંઈ નથી જાણ્યું. x x રાવણના ઉત્સાહનું અનુકરણ કરીને આપણે આત્મા ભણી વળીએ.''

(૨૪)

''તમારી પ્રત્યેના અસંતોષ કે કટાક્ષથી જો તમે ખસવા ઇચ્છો તો ભેદ રાખ્યો ગણાય અને તેઓની પ્રત્યે ને તમારી પ્રત્યે મારી જે ફરજ હોય તેમાં મને હરકત આવી પડે x x તમે ખસવાનો માર્ગ લ્યો તેમાં તેમનું અકલ્યાણ જ થાય. આપણે મહા પ્રયાસમાં પડ્યા છીએ. તત્ત્વજ્ઞાનની શોધ કરીએ છીએ.''

(૨૫)

''ઇશ્વર પરમાત્મા છે. આત્મા છે તેનો મોક્ષ છે–પાપ–પુણ્ય છે. આ ભવે પણ મોક્ષ સંભવે. આટલું દૃઢ થઈ ગયા પછી આપણે સંશોધન કર્યા જ કરવાનું છે. જે ચાલે છે તે ચાલે છે તેથી જ ઠીક છે, અથવા તો આપણા વડીલોએ જે કર્યું વાસ્તે અમુક બરોબર જ છે, એ માનવાનું રતીભાર કારણ નથી. એ આત્માની વિરોધી વાત છે. પ્રાચીન ઘણુંએ સરસ છે. પણ અગ્નિ પાછળ જેમ ધૂમાડો છે, તેમ પ્રાચીન ઉત્તમતામાં કનિષ્ટતા રહેલી છે. તેનું પૃથ્થકરણ કરી આપણે તત્ત્વ પાછું ખેંચવું તેમાં જ્ઞાન રહેલું છે.''

☐ **સેજલ શાહ**
sejalshah702@gmail.com

✶ ✶ ✶

મહાત્મા ગાંધી અને મણિભવન

☐ ડૉ. ઉષા ઠક્કર

મુંબઈના ગામદેવી વિસ્તારમાં લેબરનમ રોડ પરના મણિભવનમાં ગાંધીજીની સ્મૃતિ છે અને શ્રદ્ધાની જ્યોતિ છે. ૧૯૧૭ થી ૧૯૩૪ સુધીના સમય દરમ્યાન જ્યારે પણ ગાંધીજી મુંબઈ આવતા, ત્યારે આ સ્થળે જ રહેતા. રેવાશંકર જગજીવન ઝવેરીનું આ મકાન ગાંધીજીની હાજરીમાં દેશના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના સમયમાં મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાન બનેલું. બ્રિટીશ સામ્રાજ્યના પાયા હચમચાવી નાખતા અનેક નિર્ણયો અહીં જ લેવાયેલા.

રાષ્ટ્રીય સ્તર પરના સત્યાગ્રહનો આરંભ ૧૯૧૯માં મુંબઈમાં થયેલો. ગાંધીજીની હાજરીને કારણે મણિભવન ચેતના કેન્દ્ર બન્યું. દમનકારી રોલેટ કાયદા સામે પ્રતિકાર કરવા માટે દેશપ્રેમીઓ ગાંધીજીના નેતૃત્વ હેઠળ એકત્ર થયા. મુંબઈમાં ગાંધીજીના પ્રમુખપદ હેઠળ સત્યાગ્રહ સભાની સ્થાપના થઈ અને આ કાયદા સામે સત્યાગ્રહ કરવાની ઘોષણા થઈ. ૧૪ માર્ચના ફ્રેંચ બ્રીજ પર ભરાયેલી સભામાં ગાંધીજીએ દૃઢતાપૂર્વક કહ્યું કે સત્યાગ્રહ ધમકી નથી, પણ એક હકીકત છે. જો આપણે સાચા હોઈશું, આપણા શબ્દો સાચા હશે, તો હિંદ સરકાર જેવી સશક્ત સરકારને પણ આખરે નમતું જોખવું પડશે. આપણે ધિક્કાર સામે ધિક્કારથી નહીં, હિંસા સામે હિંસાથી નહીં, અનિષ્ટ સામે અનિષ્ટથી નથી લડવું. પણ આપણે બુરાઈનો જવાબ સારાઈથી આપવાનો સતત અને આગ્રહી પ્રયાસ કરવાનો છે. ૧૮ માર્ચના ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહ શપથ આલેખ્યા. આ શપથમાં સ્પષ્ટ જણાવાયું કે રોલેટ ખરડાઓ સ્વતંત્રતા અને ન્યાયના સિદ્ધાંતોથી વિરુદ્ધ છે. અને તેમની સામેની લડતમાં સત્યપાલન અને અહિંસા આવશ્યક છે.

૬ એપ્રિલના ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહનો શંખનાદ કરીને ઇતિહાસમાં એક ઉજ્જવળ પ્રકરણ ખોલ્યું. તે દિવસે વહેલી સવારથી ગાંધીજી સાથે લોકો ચોપાટીના સમુદ્રતટ પર એકત્ર થવા લાગેલા. ગાંધીજીએ પ્રજાને સમજાવ્યું કે ત્યાગ વિના કોઈ પણ દેશ ઉપર ન આવી શકે અને કોઈ પણ રાષ્ટ્રની રચના ન થઈ શકે. આ દિવસે અનેક મુંબઈવાસીઓ અને દેશવાસીઓએ દેશ માટે સર્વસ્વ ન્યોછાવર કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. આ સમયે મણિભવન અગત્યનું પ્રવૃત્તિકેન્દ્ર બન્યું. ૭ એપ્રિલના ગાંધીજીએ ઇન્ડીયન પ્રેસ અંગેના કાયદાના પ્રતિકારમાં અહીંથી જ 'સત્યાગ્રહી' નામની પત્રિકાનું પ્રકાશન શરૂ કર્યું. તેનું કદ તો હતું અરધું પાનું અને કિંમત હતી એક પૈસો. પણ તેનો ફલક હતો રાષ્ટ્રવ્યાપી અને તેનું મૂલ્ય હતું દેશભક્તિ. તેમાં જણાવાયેલું કે આ પત્રિકાનું કાયદા હેઠળ પંજીકરણ કરવામાં આવ્યું નથી, માટે તેનું વાર્ષિક લવાજમ પણ રાખવામાં આવ્યું નથી.

બ્રિટીશ સરકારે ઉગતા રાષ્ટ્રવાદને કચડવાનો નિર્ણય કર્યો અને દમનનો કોરડો વિંઝાયો. જુલમની પરાકાષ્ઠા પહોંચી જલિયાનવાલા બાગના હત્યાકાંડમાં. અમૃતસરના આ સ્થળે ભેગા થયેલા લોકો પર જનરલ ડાયરના આદેશથી ગોળીબાર કરવામાં આવ્યો અને ધરતી રૂધિરથી ખરડાઈ. આ હત્યાકાંડમાં હોમાયેલી નિર્દોષ વ્યક્તિઓની સ્મૃતિમાં ૬ એપ્રિલથી ૧૩ એપ્રિલ સુધીના સપ્તાહને ૧૯૨૦માં ગાંધીજીએ રાષ્ટ્રીય સપ્તાહ તરીકે જાહેર કર્યું, અને દેશવાસીઓને સત્યાગ્રહ, હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા અને સ્વદેશીના આદર્શોને અનુસરવાની અપીલ કરી. આ સપ્તાહમાં ગાંધીજીએ મુંબઈમાં અનેક સભાઓ સંબોધી. મુંબઈવાસીઓએ શહેરમાં ગાંધીજીના આદર્શોને અનુરૂપ કાર્યક્રમોનું આયોજન કર્યું અને જલિયાનવાલા બાગ ફંડ માટે સવા ત્રણ લાખ રૂપિયા જેટલી ધનરાશી ભેગી કરી.

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પછી આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણ બદલાઈ રહ્યું હતું. દેશના રાજકારણમાં પણ પરિવર્તનના વાયરા ફૂંકાઈ રહ્યા હતા. વિજય પછી બ્રિટીશ સરકારના ટર્કી પ્રત્યેના વલણથી મુસલનાનોની ધાર્મિક લાગણી દુભાઈ હતી. તેમને લાગતું હતું કે ટર્કીની બાબતમાં અંગ્રેજોએ આપેલાં વચનો પાળ્યા નથી અને ઇસ્લામના પવિત્ર સ્થાનો પર ખલીફની સત્તા હોવી જોઈએ. ગાંધીજીએ ખિલાફતના મુદ્દાને પ્રાથમિકતા આપી. ૨૨ જૂન ૧૯૨૦ના ગાંધીજીએ મણિભવનથી વાઇસરૉયને પત્ર લખ્યો કે હિંદુ અને મુસલમાન બંનેના અંતરમાંથી બ્રિટીશ ન્યાય અને પ્રતિષ્ઠા પ્રત્યેનો વિશ્વાસ ઉઠી ગયો છે. આવી પરિસ્થિતિમાં અસહકાર એ એક જ ગૌરવપૂર્ણ અને બંધારણીય રસ્તો છે. જે રાજ્યકર્તા પોતાનો રાજધર્મ ચૂકી કુરાજ્ય ચલાવે તેને મદદ આપવાની ના પાડવી એ પ્રજાનો સનાતન કાળથી સ્વીકારાયેલો હક છે.

અસહકારની ચળવળનો આરંભ મુંબઈમાં ૧ ઓગસ્ટ ૧૯૨૦ના થયો. લોકમાન્ય તિલકનું અવસાન પણ તે જ દિવસે થયું, અને મોટી સંખ્યામાં લોકો હડતાલ અને સરઘસમાં જોડાયા. તિલકની દેશસેવાને ગાંધીજીએ ભાવપૂર્ણ અંજલિ આપી. ગાંધીજીએ કેસરેહિંદનો સુવર્ણપદક, ઝુલુ વોર મેડલ અને બોર

વોર મેડલ વાઈસરૉયને પોતાના પત્ર સાથે પાછા મોકલ્યા. અસહકારના આંદોલનના કાર્યક્રમમાં શાળાઓ, કોર્ટકચેરીઓ અને ધારાસભાઓ, ખિતાબો અને માન અકરામો, પરદેશી કાપડ, સરકારી લૉન અને લશ્કર સુદ્ધાંના બહિષ્કારનો સમાવેશ થતો હતો. તે ઉપરાંત આ કાર્યક્રમમાં ખાદી, સ્વદેશી અને ખિલાફતના મુદ્દાને પણ પ્રાધાન્ય આપવામાં આવેલું.

૧૯૨૧માં ગાંધીજીએ રાષ્ટ્રીય ચળવળના રચનાત્મક કાર્યો માટે એક કરોડ રૂપિયાનું તિલક સ્વરાજ ફંડ એકઠું કરવાની ટહેલ નાખી. મુંબઈ પાસેથી તેમની ઘણી અપેક્ષા હતી અને મુંબઈએ પણ તેમને નિરાશ ન કર્યા. મુંબઈવાસીઓએ લગભગ સાડા સાડત્રીસ લાખ રૂપિયા ભેગા કરી આપ્યા. પ્રજાની આ ઉદારતા ગાંધીજીને સ્પર્શી ગઈ. 'યંગ ઇન્ડીયા'માં તેમણે આ ઉદારતાને કારણે મુંબઈને સુંદર ગણ્યું. તેમના શબ્દોમાં 'બૉમ્બે ધ બ્યુટીફુલ.'

પરદેશી કાપડની હોળીમાં પણ મુંબઈવાસીઓએ ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લીધો. પરેલમાં ઉમર સોબાનીની એલ્ફિન્સ્ટન મિલના કમ્પાઉન્ડમાં ૩૧ જુલાઈ ૧૯૨૧ના પરદેશી કાપડની હોળીનું આયોજન થયું. ગાંધીજીએ કહ્યું કે વિદેશી કાપડ આપણી ગુલામી દર્શાવે છે. તેને દૂર કરીને આપણે જાતને શુદ્ધ કરીયે છીએ. તે પછી ૯ ઓક્ટોબર અને ૧૭ નવેમ્બરના પણ પરદેશી કાપડનો આગ ચાંપીને બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો. પણ ૧૭ નવેમ્બરના પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સની મુલાકાતના બહિષ્કાર સમયે હિંસક બનાવો બન્યા. ગાંધીજીને અપાર વ્યથા થઈ. તેમણે શહેરમાં શાંતિ સ્થપાય ત્યાં સુધી ઉપવાસ શરૂ કર્યા. બધી કોમોના પ્રતિનિધિઓએ શાંતિ માટે પ્રયત્નો કર્યા. શાંતિની સ્થાપના સાથે ગાંધીજીએ ઉપવાસ છોડ્યા. મણિભવનમાં મળેલી કૉંગ્રેસ વર્કિંગ કમિટીએ અસહકારના આંદોલનની અસરકારકતા માટે શાંતિની અનિવાર્યતા પર ભાર મૂક્યો. સમય જતાં દેશમાં રાજકીય પ્રવૃત્તિઓમાં વધારો થતો ગયો. ૧૯૨૯ના ડિસેમ્બરમાં લાહોરમાં મળેલ કૉંગ્રેસે સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાનો ઠરાવ પસાર કર્યો અને લોકોમાં સ્વતંત્રતાની ઇચ્છા તીવ્ર બની. ૧૯૩૦ના માર્ચમાં ગાંધીજીએ કરેલ દાંડીયાત્રાએ લોકોમાં અભૂતપૂર્વ શક્તિનો સંચાર કર્યો. સરકારે પણ ચર્ચા વિચારણા માટે લંડનમાં ગોળમેજી પરિષદ યોજવાની દરખાસ્ત મૂકી. આ માટે સરકાર સાથે વાટાઘાટો થઈ. મણિભવનમાં પણ કૉંગ્રેસ વર્કિંગ કમિટીની મિટીંગ થઈ. છેવટે નક્કી થયું કે લંડનમાં યોજાનારી ગોળમેજી પરિષદમાં ગાંધીજી કૉંગ્રેસના એક માત્ર પ્રતિનિધિ તરીકે જશે. ચોવીસ કલાકમાં ગાંધીજીનો પાસપોર્ટ તૈયાર કરવામાં આવ્યો. ઉતાવળે તૈયાર કરવામાં આવેલા પાસપોર્ટમાં ગાંધીજીની જન્મ તારીખ ખોટી લખાઈ.

પ્રસ્થાન સમયે ગાંધીજીએ નિવેદન આપ્યું કે 'ક્ષિતિજ પર આશા જેવું કશું જ દેખાતું નથી, તેમ છતાં હું જન્મથી આશાવાદી હોઈને નિરાશામાં પણ આશા સેવી રહ્યો છું. ઇશ્વર ઉપર મને વિશ્વાસ છે અને તેણે મારો લંડન જવાનો માર્ગ ખુલ્લો કરી આપ્યો લાગે છે. આથી હું એવી આશા રાખું છું કે તે મને માનવજાતિની સેવા માટે પોતાના સાધન તરીકે વાપરશે. મારે મન હિંદુસ્તાનની સેવા એ માનવજાતની સેવા છે.'

ગાંધીજી મુંબઈથી ૨૯ ઓગસ્ટ ૧૦૩૧ના એસ. એસ. રાજપુતાના સ્ટીમરમાં નિકળ્યા અને ૨૮ ડિસેમ્બરના પાછા ફર્યા અને મણિભવનમાં રહ્યા. લાડીલા નેતાને આવકારવા માટે શહેરમાં આનંદ અને ઉત્સાહનું વાતાવરણ હતું. પણ ગાંધીજી તો નિરાશ થઈને પાછા ફરેલા. સમાનતાના સિદ્ધાંત પર આધારિત વાતચીત કરવાની તો ચર્ચિલની ઇચ્છા નહોતી. તે ઉપરાંત દેશમાં બ્રિટીશ સરકારની દમનનીતિ તો ચાલુ જ હતી. જવાહરલાલ નહેરૂ અને અબ્દુલ ગફાર ખાન જેવા નેતાઓની ગાંધીજીના આગમન પહેલાં જ ધરપકડ કરવામાં આવેલી. ગાંધીજીની ધરપકડની પણ ઘડીઓ ગણાતી હતી. તેમણે વાઈસરૉયને લાંબો તાર કર્યો અને જેલ જવાની તૈયારી શરૂ કરી. દેશવાસીઓને સત્યાગ્રહનું મહત્ત્વ સમજાવતા ઉદ્‌બોધન કર્યા અને અન્ય નેતાઓ સાથે ચર્ચા-વિચારણા કરી.

ગાંધીજીને પ્રતીતિ થઈ કે આ પરિસ્થિતિમાં એક માત્ર ઉપાય છે. ૩ જાન્યુઆરી ૧૯૩૨ના તેમણે રવીન્દ્રનાથ ટાગોરને લખ્યું કે, 'મારા થાકેલાં અંગોને હું આ ઘડીએ જ પથારી ઉપર લંબાવું છું. અને એકાદ મટકું ઉંઘ લેવાનો પ્રયત્ન કરું છું ત્યાં આપનું સ્મરણ કરું છું. જે યજ્ઞનો અગ્નિ પેટાવાઈ રહ્યો છે તેમાં આપ આપનું સર્વશ્રેષ્ઠ અર્પો એમ ઇચ્છું છું.' આ સમય દરમ્યાન ગાંધીજીની હાજરી, નેતાઓની અવર-જવર અને કૉંગ્રેસ વર્કિંગ કમિટીની મિટીંગોને કારણે મણિભવન રાજકીય પ્રવૃત્તિઓનું મહત્ત્વપૂર્ણ કેન્દ્ર બની ગયું.

૪ જાન્યુઆરી ૧૯૩૨ના

પૂજ્ય આચાર્ય ભગવંત શ્રી દુર્લભસાગર સુરીશ્વર એવોર્ડ (૨૦૧૬)

પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી વાત્સલ્યદીપ સુરિજીની પાવન નિશ્રામાં ઉપરોક્ત એવોર્ડ **ડૉ. પાર્વતીબેન ખીરાણી અને ડૉ. રતનબેન છાડવા**ને અર્પણ થશે. આ એવોર્ડના લાભાર્થી માતુશ્રી શાંતાબેન કે. વખારીયા હસ્તે શ્રીમતી નીરુબેન વિજયભાઈ વખારીયા, મુંબઈ તથા શ્રીમતી પૂર્ણિમાબેન કીર્તિકુમાર (મચ્છરદાનીવાળા, અમદાવાદ) છે.

પ્રબુદ્ધ જીવન : ગાંધીજી : ગઈકાલ-આજ-આવતીકાલ : સદા નિરંતર

વહેલી સવારે પોલીસ કમિશ્નર જી. એસ. વિલ્સન પોતાની ટુકડી સાથે ગાંધીજીની ધરપકડ માટે મણિભવન આવ્યા. ગાંધીજી અને થોડા સાથીઓ મણિભવનની અગાસી પર ઊભા કરાયેલા તંબૂમાં હતા. પોલીસ કમિશ્નરે ગાંધીજીને કહ્યું કે, 'તમારી ધરપકડ કરવાની મારી ફરજ છે.' ગાંધીજી માટે એ મૌનનો દિવસ હતો. એટલે તેમણે એક કાગળ પર લખ્યું કે, 'હું બરાબર અરધા કલાકમાં તૈયાર થઈ જઈશ.' બધાએ મણિભવનની અગાસી પર પ્રાર્થના કરી. 'વૈષ્ણવજન તો તેને કહીએ...' ગાયું અને ગાંધીજીને પ્રણામ કરી વિદાય આપી. ગાંધીજીએ વલ્લભભાઈ પટેલને એક નોટ લખી લોકો માટે સંદેશ આપ્યો–'ઇશ્વરની દયા અપાર છે. સત્ય અને અહિંસાના પથ પરથી ક્યારેય વિચલિત ન થશો. સ્વરાજને પામવા માટે જીવન અને સર્વસ્વનું બલિદાન આપજો.' તૈયાર થઈ ગાંધીજી શાંતિપૂર્વક પોલીસની ગાડીમાં બેઠા. ત્યાં સુધીમાં તો મણિભવનની બહાર ગાંધીજીના દર્શન માટે લોકો ભેગા થઈ ગયેલા. ગાંધીજીની ધરપકડથી મુંબઈમાં આંદોલનનું મોટું મોજું આવ્યું. કનૈયાલાલ મુનશીના શબ્દોમાં ૧૯૩૦ના ગાંધીવાદી આંદોલનના સમયે મુંબઈ રાષ્ટ્રીય આંદોલનના ગઢ સમાન બની ગયેલું.

આ પછી તો રાજકારણના તખ્તા પર ઝડપથી ચિત્રો બદલાવા લાગ્યા. ૧૯૪૨ના ૭ અને ૮ ઓગસ્ટના દિવસે ગોવાલિયા ટેન્કના મેદાન પર (હાલના ઓગસ્ટ ક્રાંતિ મેદાન) પર ભરાયેલા કૉંગ્રેસના અધિવેશનમાં ગાંધીજીએ 'કરેંગે યા મરેંગે'નો મંત્ર આપ્યો અને 'હિંદ છોડો' ચળવળની શરૂઆત થઈ. ફરી ગાંધીજી અને અન્ય નેતાઓએ કારાવાસ ભોગવ્યો. દેશપ્રેમ અને બલિદાનની ભાવનાથી પ્રેરિત પ્રજાજનોની લડત અવિરત ચાલુ રહી અને પરિણામે ૧૯૪૭માં દેશ સ્વતંત્ર થયો.

આજે મણિભવન ભારતના સ્વાતંત્ર્ય આંદોલનના સમયની અને મુંબઈમાં ગાંધીજીની હાજરીની યાદ અપાવતું એક મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થળ છે. ભારતના (ભૂતપૂર્વ) રાષ્ટ્રપતિઓ ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ, ડૉ. એ. પી. જે. અબ્દુલ કલામ, અમેરિકાના રાષ્ટ્રપતિ બરાક ઓબામા, સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંઘના (ભૂતપૂર્વ) મહાસચિવ કોફી અન્નાન અને માર્ટીન લ્યૂથર કિંગ જેવા ખ્યાતનામ નેતાઓથી લઈને ગ્રામ પંચાયતની બહેનો મણિભવન ગાંધી સંગ્રહાલયની મુલાકાત લે છે. દેશ-વિદેશના સ્વાતંત્ર્યપ્રેમીઓ, શાંતિ ઇચ્છનારાઓ, સામાજિક કાર્યકરો, વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો અને જાગૃત નાગરિકો અહીં આવે છે. અને ગાંધી-જીવન તથા ગાંધી-વિચારથી પ્રેરણા પામે છે.

✷ ✷ ✷

ચૈતન્ય કશ્યપ ફાઉન્ડેશન અને વર્લ્ડ જૈન કોન્ફડરેશના ઉપક્રમે 'જૈન ધર્મ સંસદ'નું આયોજન

ચૈતન્ય કશ્યપ ફાઉન્ડેશન અને વર્લ્ડ જૈન કોન્ફડરેશનના સંયુક્ત ઉપક્રમે હાલમાં એક વિશેષ રાષ્ટ્રીય સેમિનારનું આયોજન મધ્ય પ્રદેશના રતલામ શહેરમાં 'જૈન ધર્મ સંસદ'ના નામે કરવામાં આવ્યું હતું. લોકસંત જૈનાચાર્ય શ્રી જયન્તસેન સુરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબની નિશ્રામાં એલ. ડી. ઇન્સ્ટિટ્યૂટના ડાયરેક્ટર અને વર્લ્ડ જૈન કોન્ફડરેશનના મહાસચિવ શ્રી ડૉ. જિતેન્દ્ર કોઠારીના માર્ગદર્શનમાં આયોજક શ્રી ચૈતન્ય કશ્યપ, જેઓ રતલામના આદરણીય ધારાસભ્ય અને રાજ્ય-યોજના આયોગ (મધ્ય પ્રદેશ)ના ઉપાધ્યક્ષ અને શ્રી અરુણ મહેતા જેઓ વર્લ્ડ જૈન કોન્ફડરેશનના ચેરમેન છે, આ સહુના સંયુક્ત ઉપક્રમે આ કાર્યક્રમનું આયોજન થયું હતું. રાષ્ટ્રીય સેમિનારના મુખ્ય વિષય હતા–'આચાર્ય દેવશ્રી રાજેન્દ્રસૂરિ વિરચિત અભિધાન રાજેન્દ્રકોશ', 'વર્તમાન સંદર્ભમાં જૈનધર્મની પ્રાસંગિકતા' અને 'જૈનધર્મ અને વિજ્ઞાન'. આ વિષયો પર ઊંડુ સંશોધન કરીને કેટલાક વક્તાઓએ પેપર્સ તૈયાર કર્યા હતા અને અન્ય સહુએ ચર્ચામાં ભાગ લીધો હતો. જરા જુદી રીતે આકારિત કરીને પરિસંવાદને વધુ સઘન અને માર્મિક બનાવવાનો પ્રયત્ન આયોજકો દ્વારા કરવામાં આવ્યો હતો. ઉદ્‌ઘાટન સત્રમાં મુખ્ય અતિથિ તરીકે હાજર રહેલા શ્રી વલ્લભ ભણસાલીએ મહાવીરનો માર્ગ, બૌદ્ધની કરુણા અને યોગની મહત્તાની વાત કરી હતી.

ઈન્દોરથી આવેલા વાઈસ ચાન્સેલર ડૉ. નરેન્દ્રકુમાર ધાકડે જૈનધર્મને અભ્યાસમાં આમેજ કરવાનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો હતો. બનારસ, મુંબઈ, રાજસ્થાન, દિલ્હી, અમદાવાદ, ખંભાત જેવી અનેક જગ્યાએથી વિદ્વાન વક્તાઓએ ભાગ લીધો હતો. ગણિત, વિજ્ઞાન, સંશોધન ક્ષેત્રના અનેક વિદ્વાનોથી આ પરિસંવાદ સમૃદ્ધ બન્યો હતો.

શ્રી સાગરમલજી જૈને આજના સંદર્ભમાં ધર્મને જોવાની દૃષ્ટિ કઈ રીતે કેળવવી જોઈએ તેની વાત કરી તો ઈસરોના વૈજ્ઞાનિક ડૉ. રાજમલ જૈને, જૈન ધર્મમાં આલેખાયેલા અવકાશ સંબંધિત જ્ઞાનને ઉજાગર કર્યું હતું.

આ કાર્યક્રમે સંશોધન અને આજના સમયને ધ્યાનમાં રાખી એક જુદી આબોહવા નિર્માણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. આજે ધર્મ અને વિજ્ઞાન અને સમયને ધ્યાનમાં રાખી કેટલાંક સત્યોને ઉજાગર કરવા તો જે ઊંડાણભર્યું સંશોધન અને સંસ્કૃતિની ધરોહરને ફરી એકવાર નવજીવન આપવાનો અને સામે લાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો.

✷ ✷ ✷

ગાંધીનો સાદ

☐ સુદર્શન આયંગાર

[સુદર્શન આયંગાર ગુજરાત વિદ્યાપીઠના ભૂતપૂર્વ વાઈસ ચાન્સેલર હતા. અર્થશાસ્ત્ર વિષયના નિષ્ણાત હોઈ ગાંધીવિચારણા, સામાજિક વિકાસમાં એન.જી.ઓ.ના ફાળા વગેરે વિશે તેમણે સંશોધન કર્યું છે.નર્મદા પ્રોજેક્ટના પીડિતોના પુનઃવસવાટ અને ધરતીકંપ રાહત જેવી અનેક સામાજિક સેવામાં તેમનું પ્રદાન અપ્રતીમ છે. ૬૫થી વધુ સંશોધનપત્રો અને સાત જેટલા પુસ્તકોના તેઓ લેખક / સંપાદક છે.]

ગાંધીજીના જીવનકાળની લગભગ દોઢ સદી બાદ તેમના વિશે કંઈ મૌલિક કહેવાનું અતિશય મુશ્કેલ છે કારણ ઘણું લખાયું અને બોલાયું છે. પણ સ્મૃતિયોગ્ય કાળ અને ગાંધીજી જેવા મહાન આત્મા વિશેની આપણી સહિયારી સમજણને સમયાંતરે વાગોળતા રહીએ, તો સ્વસ્થ સમાજરચનાની અવિરત પ્રક્રિયાને સાચી દિશા મળે.

વૈશ્વિકસ્તરે એવી સ્વીકૃતિ બની છે કે મનુષ્યપ્રજાતિએ પોતાના સમગ્ર અસ્તિત્વકાળમાં છેલ્લા શતકમાં દેહધર્મ માટે જેટલી ભૌતિક સુવિધાઓ ઊભી કરી છે તે અજોડ કહી શકાય. આવી સુવિધાઓ ઊભી કરવામાં સક્ષમ સાબિત થયેલા વિજ્ઞાન અને ટેકનોલૉજી આવનાર સમયમાં દેહ અસ્તિત્વ પર આવી પડનારી તમામ મુશ્કેલીઓ પણ હલ કરી શકાશે તેવો અહંકાર વ્યાપક બન્યો છે.

ઉપરાંત એ એહસાસ પણ તીવ્રતાથી કરાવાઈ રહ્યો છે કે વ્યક્તિ, પરિવાર, સમાજ અને દેશના સ્તરે ભૌતિક સમૃદ્ધિ અને સુખાકારી હાંસલ કરવા માટે સાધનશુદ્ધિ આવશ્યક નથી.

૨૨-૧૦-૧૯૨૫ના 'યંગઇન્ડિયા'ના અંકમાં ગાંધીજીએ 'એક ગોરા મિત્ર'ના પત્રનો ઉલ્લેખ કરી, એ મહાનુભાવે ગણાવેલા સાત સામાજિક પાપો અંગે બુદ્ધિથી આગળ જઈ મનોમંથન કરવા વાચકોને સૂચવ્યું હતું. તે હતા – સિદ્ધાંતવિહીન રાજનીતિ, શ્રમવિહીન સંપત્તિ, નીતિવિહીન વ્યાપાર, ચરિત્રવિહીન શિક્ષણ, માનવતાવિહીન વિજ્ઞાન, વિવેકવિહીન વિલાસાનંદ અને ત્યાગવિહીન પૂજા. વિધિની વક્રતા એ છે કે આજે આ સાતેય સામાજિક પાપો સમાજમાં પ્રચૂર માત્રામાં સામાજિક મંજૂરી સાથે આચરવામાં આવી રહ્યા છે. પરિણામે પામી ગયેલાઓનો નાનકડો વર્ગ અને રહી ગયેલાનો મોટો વર્ગ– એમ સંપૂર્ણ માનવતા ઝડપથી વહેંચાઈ રહી છે. વિગ્રહના એંધાણ છે.

ગાંધીજીની જીવનયાત્રા દરમિયાન સામાજિક, આર્થિક અને રાજનૈતિક ક્ષેત્રોના વ્યવહારોમાં પથરાયેલા નીતિમત્તાના અને પારદર્શિતાના આભામંડળના તેજમાં સામાન્યમાં સામાન્ય માણસ પણ વ્યક્તિગત અને સામાજિક વ્યવહારોમાં અનીતિ કરતાં શરમાતો હતો. સમગ્ર સમાજમાં નીતિમત્તાનો સ્તર ઊંચો ગયો.

ગાંધીજીની અનુપસ્થિતિમાં સંકોચ કે ક્ષોભ અનુભવ્યા વગર ગૌરવભેર તેમની વાતની અભિવ્યક્તિ અને તેને વ્યક્તિગત સ્તરે આચરણમાં લાવવાનો સંકલ્પ જ આપણને કર્તવ્યપરાયણ બનાવશે.

હિંસા અને ઘૃણાનાં વિષવમનના સ્થાને પ્રેમબળને બળવત્તર બનાવીએ.

ગાંધીજી વિશે જાણવા બહુ શોધખોળ કરવાની જરૂર નથી. ગાંધીજીની આત્મકથા, જેને તેમણે 'સત્યના પ્રયોગો' તરીકે ઓળખાવી છે, તેના આધારે કહી શકાય કે તેઓ એક સામાન્ય પુરુષ જ હતા. સંકલ્પ, તપ, સાધના સાથે અંગત અને જાહેરજીવનમાં સાધનશુદ્ધિ દ્વારા તેઓ અધ્યાત્મ અને સામાજિક ઊંચાઈ પર પહોંચ્યા. અસામાન્ય સિદ્ધિઓ છતાં પોતાની મર્યાદા વિશે સભાન હતા.

આત્મકથાની પ્રસ્તાવનાઃ

'મારા ભૂતકાળના જીવન ઉપર દૃષ્ટિ નાખતો જાઉં છું, તેમ તેમ મારું અલ્પપણું હું શુદ્ધ રીતે જોઈ શકું છું. મારે જે કરવું છે, જેની હું ૩૦ વર્ષ થયા ઝંખના કરી રહ્યો છું, તે તો આત્મદર્શન છે. તે ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર છે, મોક્ષ છે...અને મારું રાજપ્રકરણી ક્ષેત્રની અંદર ઝંપલાવવું પણ એ જ વસ્તુને આધીન છે.' અંતમાં લખે છે, 'જે માપથી હું મારું પોતાનું માપ કરવા ઇચ્છું છું અને જે માપ આપણે બધાએ પોતપોતાના વિશે વાપરવું જોઈએ, તે પ્રમાણે હું અવશ્ય કહું કે,

मोसम कोन कुटिल खलकामी ?
जिनतिनुदियोताहि बिसरायो एसो निमकहरामी।'

આ સામાન્ય પુરુષની અસામાન્યતા શું?

ઇંગ્લૅંડના અભ્યાસકાળથી જોયેલી પશ્ચિમની દુનિયાએ ત્યાંનો માનવી બુદ્ધિબળે વિજ્ઞાન અને ટેકનોલૉજીનો આશરો લઈ મુખ્યત્વે શારીરિક અને ભૌતિક સુખાકારી અને કલ્યાણની દિશામાં અગ્રેસર હોવાની પ્રતીતિ કરાવી. તેના નકારાત્મક પાસાઓ લોભ, કામ, મત્સર, અનુરાગ, ક્રોધમાં વધારાની સાથે હિંસક અને વિધ્વંસક બળો વધતાં માનવીય મૂલ્યનો થતો હ્રાસ છે.

અહિંસક સમાજનું સ્વરૂપ જાણવાના હેતુથી ૧૯૦૯માં 'હિંદસ્વરાજ' લખ્યું. દક્ષિણ આફ્રિકામાં રંગભેદની નીતિ સામે

ચાલતાં આંદોલન દરમિયાન માનવીય મૂલ્યોમાં વિશ્વાસ ધરાવનારા લોકોનો મેળાપ અને એ શક્તિનું અહિંસાના માર્ગે પ્રાગટ્ય થયું.

મનુષ્યમાં રહેલી સારપને બહાર કાઢવા અને તેના આત્માના વિકાસ માટે ગાંધીજીએ ચિત્તશુદ્ધિને અનિવાર્ય ગણી. ચિત્તશુદ્ધિના પ્રયોગ સમૂહ જીવનમાં થાય અને તેના માટે આશ્રમો સ્થાપી તેમાં રચનાત્મક કાર્યો ગોઠવ્યા. અન્યાયી તંત્રને બદલવા અહિંસક સત્યાગ્રહો કર્યા. આમ ચિત્તશુદ્ધિ, રચનાત્મક કાર્યો અને અહિંસક સત્યાગ્રહ સાથે ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકામાં સફળ થયા.

૧૯૧૫માં આજથી ૧૦૦ વર્ષ પહેલાં, ભારતથી દક્ષિણ આફ્રિકા જનાર બૅરિસ્ટર મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી મહાત્મા સ્વરૂપે ભારત પરત આવ્યા. દેશમાં ચાલી રહેલા સ્વતંત્રતા આંદોલનમાં જોડાયા. દેશવાસીઓને પોતાના વાણી, વ્યવહાર અને કાર્યક્રમ વડે માનવ સમાજની દિશા વિનાશાત્મક હોવાનું સમજાવ્યું. આ વાતને બે વિશ્વયુદ્ધોએ સમર્થન આપ્યું. જેની વિનાશકારી લીલા જોઈ માનવજાત હલી ગઈ હતી. ગાંધીજીએ દેશની આઝાદી અને પરિવર્તન માટેની રાહ સુઝાડી. વ્યક્તિસ્તરે ચિત્તશુદ્ધિની વાત મૂકીને આશ્રમોમાં તેના અભ્યાસની તક ઊભી કરી. સમગ્ર દેશમાં રચનાત્મક કાર્યો ગોઠવ્યા. અંગ્રેજોને હાંકી કાઢવા અહિંસક સત્યાગ્રહો કર્યા.

પરંતુ આપણે સૌ ગાંધીજી અને તેમના સાથીદારોની ઊંચી નૈતિકતા ભૂલ્યા અને ચાલ્યા એ જ માર્ગે જેની સામે ગાંધીજીએ ગંભીર ચેતવણી ઉચ્ચારી હતી.

આતંકવાદ, ભ્રષ્ટાચાર અને હિંસાના આજના માહોલમાં ગાંધીજીની વિચારસરણી કેટલી પ્રસ્તુત? અરે! બાપુએ તો સમગ્ર જીવન, અને મૃત્યુ પણ; વ્યક્તિ, સમષ્ટિ અને પ્રકૃતિ સાથે સંવાદિતા સાધવાની તપસ્યામાં વિતાવ્યું. આપણે એમને પૂરેપૂરો છેહ દીધો છે. ગાંધીજીએ બ્રિટિશ પાર્લિયામેન્ટને વેશ્યા અને વાંઝણી કહી હતી. આજે આપણી પાર્લિયામેન્ટ અને ધારાસભા મહદંશે દલાલોનો અડ્ડો છે; જ્યાં જમીન, જંગલ, ખનીજ, પાણી અને સરકારી સત્તા દ્વારા વ્યાપાર અને ધંધો કરી શકાય તેની ધૂમ દલાલી ચાલે છે. ધન, સત્તા, બાહુબળ, અને એ સર્વે મેળવવા-જાળવવામાં છળને મળેલી સમાજ સ્વીકૃતિનાં પરિણામ હિંસા, ભ્રષ્ટાચાર, અત્યાચાર અને બળાત્કાર જ હોઈ શકે.

સામાજિક ક્ષેત્રે આ તમામ પરિબળો જ્ઞાતિવાદ અને કોમવાદને વકરાવી હિંસા ફેલાવી રહ્યા છે. બહુધા બૌદ્ધિકો કાં તો પશ્ચિમી વિચારસરણી અને જીવનદર્શન પર આફ્રિન થયા છે કાં તો વેચાઈ ગયા છે. સંવેદનહીન બનેલા તેઓ માનવીય અને તેથી નૈતિક પાસાઓને ખતમ કરનારા પરિબળો સાથે ભળીને નર્યા ભોગવાદમાં લિપ્ત થયા છે. માણસાઈની આજસુધીની સફરના આ સોનેરી યુગમાં પ્રકૃતિ પર વિજ્ઞાન અને ટેકનોલૉજીની મદદથી સંપૂર્ણ અંકુશ રાખી ભૌતિક સમૃદ્ધિની રેલમછેલ માણી શકાય તેમ માનનાર આ વર્ગ નવા ગ્રહો-ઉપગ્રહોને સર કરી ત્યાંનાં સંસાધનોનું શોષણ કરવા સંસ્થાનો કરવાનું સ્વપ્ન જોઈ રહ્યો છે!

પણ શાણો અને અહિંસક સમાજ બનાવવાની ખેવના હજી સંપૂર્ણ મરી પરવારી નથી.

સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘના વર્ષ ૨૦૦૭ની બીજી ઓક્ટોબરને વિશ્વ અહિંસા દિવસ તરીકે મનાવવાના ઠરાવને સનમન અને સમન સ્વીકારીએ. ચિત્તશુદ્ધિ દ્વારા વ્યક્તિને બદલીએ. તંત્ર પરિવર્તનની દિશામાં આ પહેલું પગલું છે. આ તપસ્યા વધે તો જીવનશૈલી સાદી થશે, નવા રચનાત્મક કાર્યો ગોઠવાશે. નવી વ્યવસ્થાઓમાં ઓછી ઉર્જા વાપરીશું તો આપમેળે ઉર્જાનું અને ગ્લોબલ વૉર્મિંગનું સંકટ ઓછું થશે.

સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ હિંસાના ક્ષય માટે શોષણમુક્ત સમાજ પૂર્વશરત છે.

આજે તો આપણે એ પણ ભૂલી ગયા છીએ કે ખાદી એ માત્ર વસ્ત્ર નથી પરંતુ ઇકોલૉજીકલ સસ્ટેનિબિલિટી (પારિસ્થિતિ કીસંપોષિતતા) માટેનું યોગ્ય પરિધાન છે.

છતાં ય પ્રતિકૂળ પરિબળો વ્યવધાન ઉપસ્થિતિ કરશે તો નવા સત્યાગ્રહોના મંડાણ કરવા પડશે.

ગાંધીજયંતી નિમિત્તે એ મહામાનવ માટે માનવતાની શ્રદ્ધાંજલિ આ જ હોઈ શકે.

ગાંધીજી પોકારે છે સાંભળીશું? ✶✶✶

ઘર બેઠાં વ્યાખ્યાનોનું શ્રવણ કરો

- ૮૨મી વ્યાખ્યાનમાળાના બધાં જ વ્યાખ્યાનો આપ સંસ્થાની વેબ સાઈટ www.mumbai-jainyuvaksangh.com ઉપર સાંભળી શકશો.

  સંપર્ક : **શ્રી હિતેશ માયાણી**-મો. નં. : 09820347990
- આ વ્યાખ્યાન આપ youtube ઉપર પણ જોઈ સાંભળી શકશો.

  સંપર્ક :**ધવલભાઈ ગાંધી** - 09004848329

શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ-પર્યુષણ વ્યાખ્યાનમાળા ૨૦૧૬

યુટ્યૂબના સૌજન્યદાતા :

શ્રી પીયૂષભાઈ શાંતિલાલ કોઠારી

વ્યાખ્યાનોનો લાભ લેવા જિજ્ઞાસુ આત્માને વિનંતિ.

-મેનેજર

મહાત્મા ગાંધી : પ્રાર્થનામય જીવનનો પ્રકર્ષ

❑ રમેશ સંઘવી

મહાત્મા ગાંધી એટલે અખંડ પ્રાર્થનામય જીવન જીવનારા, નિરંતર રામનામના ઉપાસક એવા ક્રાંતિકારી અધ્યાત્મયાત્રી. જગતને તેની પ્રતીતિ તેમના મહાપ્રયાણ વખતે થઈ, કેમકે:

જનમ જનમ મુનિ જતન કરાહિં,
અંત રામ મુખ આવત નાહિં.

સંત તુલસીદાસના આ અવલોકનમાં વાસ્તવિકતાનો સ્વીકાર છે. ઋષિ-મુનિઓ, સંત-સાધુઓને હૈયે પ્યાસ હોય છે કે ઇશસ્મરણ કરતાં કરતાં આ દેહ છૂટે, પણ તેમ થતું નથી. ગાંધીજી પર તો અચાનક જ ગોળીઓ વરસી, અને એ વખતે તેમને હૃદયગત એવું રામનામનું રટણ હોઠો પર અને 'હે રામ' કહેતા મૃત્યુના આશ્લેષમાં સમાયા. આવી અ-પૂર્વ, અદ્‌ભુત અંતિમ પરિણતિ જીવનભરની એકનિષ્ઠ રામનામની ઉપાસના વિના ક્યા શક્ય હતી? એમણે મૃત્યુ પૂર્વે પણ એકાધિકવેળા કહેલું કે જો રામનામના સ્મરણ સાથે ગોળીએ મરું તો જ મને મહાત્મા કહેજો. ગાંધીજીનું મૃત્યુ જાણે તેમના સમગ્ર જીવનની, તેમણે ઇચ્છેલી એવી ચરમક્ષણ હતી. તેમનું મૃત્યુ ગોળીથી થયું, પ્રાર્થના સમયે થયું, અને રામનામના સ્મરણ સાથે થયું. વિનોબાજીએ ગાંધીજીનાં અંતિમ વર્ષોને 'સ્વર્ગારોહણ' પર્વ કહ્યો છે અને ગાંધીજીની શહીદી પછીના પોતાના આશ્રમની તા. ૧-૨-૧૯૪૮ની પ્રાર્થનાસભામાં કહેલું: 'બાપુના જીવનની આ ઉત્તમ પૂર્ણાહુતિ છે.'

સત્યાચરણના પ્રયોગો

મહાત્મા ગાંધીનું જીવન એટલે સત્યાચરણના, ધર્માચરણના, અધ્યાત્મના વ્યાપક-સમાજવ્યાપી જીવંત પ્રયોગો. તેમણે પોતાની આત્મકથાને 'સત્યના પ્રયોગો' જ કહી અને તેની પ્રસ્તાવનામાં જ લખ્યું: 'મારે જે કરવું છે તે તો આત્મદર્શન છે, તે ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર છે, તે મોક્ષ છે, મારું ચલનવલન બધું એ જ દૃષ્ટિએ થાય છે. મારું લખાણ બધું એ દૃષ્ટિએ છે અને મારું રાજ્યપ્રકરણી ક્ષેત્રની અંદર ઝંપલાવવું, પણ એ જ વસ્તુને આધીન છે.'

એટલે તેમનું ખુલ્લું જાહેરજીવન, સત્ય-અહિંસાદિ વ્રતો પર ઊભેલું જાહેરજીવન તેમને મન 'સત્યના પ્રયોગો' જ હતું. આ પ્રયોગો તેમણે સતત જાગ્રતિ અને અંદરની પૂરી તન્મયતા, નમ્રતા, શરણાગતિ સાથે જીવનભર કર્યા. 'ગીતા' તેમને માટે કેવળ શાસ્ત્રીય ગ્રન્થ નહોતો, પણ રોજિંદા જીવનની, અધ્યાત્મ જીવનની આચારપોથી હતી. તેમણે તે મુજબ જીવવા ભવ્યોદાત્ત પુરુષાર્થ કર્યો. આત્મકથામાં જ તેમણે આગળ લખ્યું છે: 'વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી જેમ પોતાના પ્રયોગો અતિશય નિયમસર, વિચારપૂર્વક અને ઝીણવટથી કરે છે, છતાં તેમાંથી નીપજાવેલાં પરિણામોને તે છેવટના ગણાવતો નથી, અથવા તો એ તેનાં આવાં જ પરિણામ છે એ વિશે પણ સાશંક નહીં તો તટસ્થ રહે છે, તેવો જ મારા પ્રયોગો વિશે મારો દાવો છે. મેં ખૂબ આત્મનિરીક્ષણ કર્યું છે, એકેએક ભાવને તપાસ્યો છે, તેનું પૃથક્કરણ કર્યું છે, પણ તેમાંથી નીપજેલાં પરિણામ એ સહુને સારુ છેવટનાં જ છે, એ ખરાં છે અથવા એ જ ખરાં છે, એવો દાવો હું કોઈ દિવસ કરવા ઇચ્છતો નથી. હું તો પગલે પગલે જે જે વસ્તુઓ જોઉં તેના ત્યાજ્ય અને ગ્રાહ્ય એવા બે ભાગ પાડી દઉં અને જેને ગ્રાહ્ય વસ્તુ સમજું તે પ્રમાણે મારા આચારોને ઘડું.'

પ્રાર્થના : ગુરુત્વમધ્યબિંદુ

તેમના સત્યના આ પ્રયોગોનું ગુરુત્વમધ્યબિંદુ પ્રાર્થના હતી. તેમણે કહેલું: 'પ્રાર્થના વગર હું કશું કાર્ય કરતો નથી' અને 'કશું કરી શક્યો પણ નહોતો.' તેમને મન પ્રાર્થના એટલે 'આપણા સર્જનહાર સાથે સંબંધ બાંધવાની તીવ્ર ઝંખના.' ગાંધીજીના સમગ્ર જીવનની બુનિયાદ, તેમનાં સઘળાં કર્મો એ ઇશ્વર પરની તેમની અવિચળ શ્રદ્ધા પર સ્થિત છે. જે કાંઈ થઈ રહ્યું છે તે બધું 'ઇશ્વર જ કરાવી રહ્યો છે,' આવી તેમની આંતરપ્રતીતિ હતી. એટલે તેમણે કહેલું: 'જગતની ઇશ્વર વિશેની શ્રદ્ધાને મેં મારી કરી લીધી છે, એ શ્રદ્ધા કોઈ રીતે ભૂંસી શકાય તેવી નથી.' એક જગ્યાએ કહે છે: 'મારા કટકા કરવામાં આવે તો પણ ઇશ્વરનો ઇન્કાર નહીં કરવાની અને ઇશ્વર છે જ એમ કહેવાની શક્તિ મને ઇશ્વર જરૂર આપશે.' અને આ ઇશ્વર એટલે એમને મન સત્ય. સત્ય એ જ ઇશ્વર. તેઓ કહે છે: 'ઇશ્વર છે અને તેનું સૌથી તાદૃશ નામ સત્ય છે એ વિશે મને કોઈ શક નથી.' તેમણે પોતાનું જીવન સત્યની નીંવ પર ઘડ્યું. તેમને મન 'સત્યને કોઈ આકૃતિની જરૂર નથી. એ જ શુદ્ધ ચેતના છે, એ જ શુદ્ધ આનંદ છે. એને ઇશ્વર કહીએ, કેમ કે એની સત્તા વડે જ બધું ચાલે છે. એ અને એનો કાયદો એક જ છે...એ કાયદાને આધારે આખું તંત્ર ચાલે છે.' અને 'આ સત્યની આરાધના એટલે શ્રદ્ધા.' અને આ શ્રદ્ધા તેમનો મૂળ આધારસ્તંભ હતી. તેઓ કહેતા: 'હું તો પડતો-આથડતો, મથતો-ભૂલતો અને ફરી ફરી પ્રયત્ન કરતો અપૂર્ણ જીવ રહ્યો.' અને આ અપૂર્ણતા દૂર કરવા, ઇશ્વરમય થવા પ્રાર્થના એ જ ઉત્તમ માધ્યમ છે. એટલે ગાંધીજી પ્રાર્થનાને 'વ્યક્તિની સત્યમય થવાની ઇચ્છા' કહેતા. કારણ કે 'સત્ય જ શાશ્વત છે, બાકી બધું ક્ષણિક છે.' તેમનાં છેલ્લાં વર્ષો તો જાણે જ્વાળામુખીની ટોચ પર બેઠાં હોય તેવાં દાહક–વેદનાથી ભર્યાં ભર્યાં હતાં. તે વખતેય તેમણે એક પ્રાર્થનાસભામાં કહેલું: 'રાજદ્વારી ક્ષિતિજમાં તો આજે મારી સામે નિરાશાનો ઘોર અંધાર હોવા છતાં, હું કદી શાંતિ ખોઈ બેઠો નથી. ઘણા લોકોને મારી શાંતિની ઇર્ષ્યા આવે છે; મારી એ શાંતિ પ્રાર્થનામાંથી જન્મે છે એ તમે જાણી લેજો.'

પ્રાર્થના એટલે...

ગાંધીજીનાં મહત્ત્વ પુસ્તકમાં જેમ 'સત્યના પ્રયોગો' અને

'દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ' છે તેમ 'સત્યાગ્રહાશ્રમનો ઇતિહાસ' પણ છે. આ નાના પુસ્તકમાં પ્રાર્થના વિશે તેમણે કહેલું: 'પ્રાર્થના એટલે ઇશ્વરસ્તુતિ, ભજનકીર્તન, સત્સમાગમ, અંતર્ધ્યાન, અંતરશુદ્ધિ.' પ્રાર્થના વિશે ગાંધીજીએ અનેકવાર ઘૂંટી ઘૂંટીને પોતાની આત્મપ્રતીતિ અને પોતાના અનુભવમાંથી સમજાવ્યું છે. મૂળ વાત છે ઇશ્વરાનુસંધાન, સ્વરૂપાનુસંધાન. ગાંધીજી કહે છે: 'પ્રાર્થના એટલે આત્માનું પરમાત્મા સાથે અનુસંધાન.' પણ આ પરમાત્મા કે ઇશ્વર 'એ કાંઈ આપણા શરીરની કે આ જગતની બહાર રહેલી વ્યક્તિ નથી. એ તો સર્વવ્યાપક, સર્વજ્ઞ છે, સર્વશક્તિમાન છે.' પછી કહે છે: 'નખ આંગળાં આગળ છે, તેનાથી પણ તે વધુ નજીક છે.' અને તેથી 'પ્રાર્થના બાહ્ય વસ્તુ ન હોવી જોઈએ, ઢોંગ ન હોવો જોઈએ. પ્રાર્થના કરતાં ક્ષણે ક્ષણે થવું જોઈએ કે ઇશ્વરની સમીપ અને સમીપ જતા જઈએ છીએ.' આ 'શરીર ઉપરાંત કશુંક છે' તેનું સ્મરણ અને તેની સાથે તદાકારતા એ પ્રાર્થના છે. બધા ધર્મોએ, અવતારી પુરુષોએ આ વાત ભિન્ન ભિન્ન શબ્દોમાં કહી જ છે. ગાંધીજીના મતે, સમીપ અને સમીપ જવાનો 'એ પ્રયત્ન બુદ્ધિનો નથી, હૃદયનો છે, એ સંબંધ કદાચ તરત પણ સધાય અને કદાચ એ સધાતાં વર્ષો ને યુગો પણ લાગે. પ્રયત્ન સાચા દિલનો અને આંતરિક હોય એટલે થયું.'

કોઈએ ગાંધીજીને પ્રશ્ન કરેલો: 'ઇશ્વર ભજન–પ્રાર્થના એટલે શું?' ગાંધીજીએ કહેલું: 'ઇશ્વર ભજન એટલે તેના ગુણનું ગાન. પ્રાર્થના એટલે આપણી અયોગ્યતાનો, આપણી અશક્તિનો સ્વીકાર.' ગાંધીજીના મતે: 'પ્રાર્થનાનો મૂળ અર્થ માગવું એવો થાય છે.' પણ 'પ્રાર્થના એ માગણી નથી, એ તો આત્માનો ઉત્કંઠ અભિલાષ છે.' અને 'પ્રાર્થના એ ઘણી પ્રવૃત્તિઓમાંની એક પ્રવૃત્તિ નથી.' ગાંધીજી પ્રાર્થનાને આત્માનો, ભીતરી સત્તાનો ખોરાક કહેતા. 'શરીરને માટે જેવો ખોરાક તેવી આત્માને માટે પ્રાર્થના. છતાં શરીરને માટે ખોરાક જેટલો મહત્ત્વનો છે, તેના કરતાં આત્મા માટે પ્રાર્થના વધુ મહત્ત્વની છે, કારણ આપણે કેટલીક વાર ખોરાક વગર રહી શકીએ છીએ અને એથી શરીરને ફાયદો જ થાય છે, પણ પ્રાર્થના ઉપવાસ જેવી વસ્તુ નથી.' આગળ કહે છે: 'આપણે વધુ પડતું ખાઈ શકીએ, પણ પ્રાર્થના કદી વધુ પડતી થતી જ નથી.' અને 'ઇશ્વરની ઉપાસના, પ્રાર્થના એ વહેમ નથી, પણ આપણે ખાઈએ છીએ, પીએ છીએ, ચાલીએ છીએ, બેસીએ છીએ, એ બધું જેટલું સાચું છે તેના કરતાંય એ વધારે સાચી વસ્તુ છે.' હકીકતે 'એ જ સાચું છે, બીજું બધું ખોટું છે.' એટલે 'પ્રાર્થના એ કંઈ ડોસીમાના ફુરસદના વખતનો વિનોદ નથી. જો તેનું રહસ્ય બરાબર સમજાય તો તેનો ઉપયોગ બરોબર થાય, તો તે આપણને કાર્ય કરવાની અદ્‌ભુત શક્તિ આપે છે.'

ગાંધીજીની અનુભૂતિ હતી કે સચરાચરમાં ઇશ્વરનો વાસ છે – ઈશાવાસ્યમ્ ઇદમ્ સર્વમ્ – પ્રાર્થના એટલે આપણામાં રહેલા એ ઇશ્વરી તત્ત્વને જાગ્રત કરી તેનું અનુસંધાન કરવું. ગાંધીજી કહેતા: માણસ એ 'સમસ્ત વિશ્વનો અંશ છે.' પણ 'માનવજાતિથી ભિન્ન એવો કોઈ ઇશ્વર' નથી, એટલે આપણે કરવાનું છે શું? 'ઇશ્વરની આખી સૃષ્ટિનું કલ્યાણ થાય, એવી હરેક માણસે અંતરથી કામના રાખવી જોઈએ. અને એવી કામના રાખવાનું બળ મેળવવા ખાતર ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરવી જોઈએ. સૌના કલ્યાણની કામના કરવામાં જ માણસનું પોતાનું કલ્યાણ રહેલું છે.'

પ્રાર્થનાની અનિવાર્યતા

ખોરાક વિના ચાલે, પણ પ્રાર્થના વિના ન ચાલે એ ગાંધીજીના જીવનનું ધ્રુવબિન્દુ. તેમના જીવનમાં સવાર-સાંજની પ્રાર્થના અનિવાર્ય હિસ્સો હતી. તેઓ કહેતા: 'પ્રાર્થના સવારની ચાવી અને રાત્રિનો આગળો છે.' ગાંધીજીના જીવનનો એક કિસ્સો કાકાસાહેબે નોંધ્યો છે: કાકાસાહેબ, મહાદેવભાઈ, ગાંધીજી વગેરે ૧૯૨૬માં દક્ષિણ ભારતના પ્રવાસે હતા. પ્રવાસ અને ભરચક વિવિધ કાર્યક્રમોથી રાત્રે ખૂબ મોડું થયું. ખૂબ થાક લાગ્યો હતો એટલે પ્રાર્થના ચૂકાઈ ગઇ. સવારે ચાર વાગે સૌ પ્રાર્થના કરવા ઊઠ્યા તો ગાંધીજીએ પોતાની વાત કરી. '...હું રાત્રે સાડા દસે આવ્યો ત્યારે એટલો થાકી ગયો હતો કે હું પણ પ્રાર્થના કરવાનું ભૂલી ગયો અને એમને એમ ઊંઘી ગયો. બે–અઢી વાગ્યે આંખ ઊઘડી એટલે યાદ આવ્યું કે સાંજની પ્રાર્થના કરી નથી. અને એવો આઘાત લાગ્યો કે આખું શરીર ધ્રૂજવા લાગ્યું. પરસેવાથી રેબઝેબ થઈ ગયો. ઊઠીને બેઠો. ઘણો પસ્તાવો કર્યો...જેની કૃપાથી હું જીવું છું, મારા જીવનની સાધના કરું છું, તે ભગવાનને ભૂલી ગયો?...ત્યારથી ઊંઘ નથી આવી. આમને આમ બેસી રહ્યો છું.' પ્રાર્થના ગાંધીજી માટે કેવા તો પ્રાણરૂપ હતી! એટલે જ તેઓ કહી શકેલા: 'ખોરાક વિના ચાલે, પ્રાર્થના વિના ન ચાલે.' ગાંધીજી મુસાફરીમાં હોય, આશ્રમમાં હોય, કામમાં ગળાડૂબ હોય – પણ સવાર-સાંજની પ્રાર્થના કદી ચૂકતા નહીં. તેઓ કહેતા: 'જેમ જેમ વર્ષો વીતતાં જાય છે તેમ તેમ હું દીવા જેવું સ્પષ્ટ જોઈ શકું છું કે આ જગતમાં મેળવવા જેવું જે કાંઈ મેળવ્યું છે તે શ્રદ્ધા અને પ્રાર્થનાને આધારે મળેલું છે.'

પ્રાર્થના એટલે આંતરશુદ્ધિની પ્રક્રિયા. ગાંધીજીના મતે: 'શુદ્ધ થવું એટલે મનથી, વચનથી અને કાર્યોથી નિર્વિકાર થવું. રાગદ્વેષાદિ- રહિત થવું.' અને '...પોતાના દોષોના નિવારણ કરવાને સારુ મનુષ્યની પાસે મોટામાં મોટું શસ્ત્ર એ અંતરમાંથી ઊઠેલો આર્તનાદ અથવા તો પ્રાર્થના છે.' એટલે જવાહરલાલ નહેરુએ ગાંધીજી વિશે કહેલું: 'ગાંધીજી ઘણીવાર પોતાની અંત:પ્રેરણાથી જ કામ કરે છે.'

ગાંધીજીના મતે 'પ્રાર્થના પોતારૂપી મહાનશક્તિને પોતે જ કરે છે.' લખે છે: '...આવી ગૂંચવણ છે તેથી જ પ્રાર્થનાનો અર્થ આંતરશુદ્ધિ પણ કર્યો. બોલીને ઇશ્વરને નથી સંભળાવવું. બોલીને કે ગાઈને આપણે આપણને જ સંભળાવીએ છીએ. કોઇએ આંખે ઇશ્વરને જોયો નથી. આપણે તેને હૃદયથી ઓળખવો છે, સાક્ષાત્કાર

કરવો છે.' આ 'શુદ્ધ હૃદયની પ્રાર્થનામાં ચમત્કાર રહેલો છે. એ દ્વારા આત્મા પોતાની વધારે ને વધારે શુદ્ધિ માટે ઝંખ્યા કરે છે.' અને પછી 'એ રીતે મેળવેલી શુદ્ધિનો કોઈ ઊંચા કામમાં ઉપયોગ થાય છે.' ગાંધીજી ક્ષણેક્ષણ પ્રવૃત્ત રહેતા અને પાર વગરનાં કામો તેમની પાસે રહેતાં, તો એ શક્તિ તેમને પ્રાર્થનામાંથી મળેલી છે એમ તેઓ કહેતા. જાતજાતના પ્રશ્નો અને સમસ્યાઓ તેમને હંફાવી ન શકતાં. એમણે કહેલું છે: 'તમે જેવા છો તેવા તેની (ઇશ્વરની) પાસે જાઓ, અને તમે અનુભવી શકશો કે તમારી એકેએક પ્રાર્થનાનો જવાબ મળશે.' અને તેમનો અનુભવ હતો જ કે: 'ઇશ્વરે મારી પ્રાર્થનાનો જવાબ ન આપ્યો હોય તેવું કદી બન્યું નથી.' પરમ વિશ્વાસ એ પરિણામ લાવે છે. ગાંધીજીએ જ કહેલું: 'આપણે એવા કરોડો મનુષ્યોને જાણીએ છીએ કે જેઓ જગત્કર્તાને વિશેના સરળ વિશ્વાસને લીધે પોતાનાં ઠીક ઠીક વ્યવસ્થિત જીવન ગાળ્યે જાય છે. એ વિશ્વાસ એ શ્રદ્ધા છે.' એટલે કાકાસાહેબે કહ્યું છે તેમ: 'પ્રાર્થના એ મનુષ્યજીવનનું એક બંધારણ જ છે. બંધારણને લીધે જેમ રાજ્યો ટકે છે, તેમ હૃદયના બધા તારો જ્યારે તૂટવાની અણી ઉપર આવે છે ત્યારે પ્રાર્થનાથી જ જીવનનું ધારણ થાય છે, જીવન ટકે છે. નિરાશાના ગાઢ અંધકારમાં આશાનું કિરણ ઉપજાવવાની શક્તિ પ્રાર્થનાની છે.'

ગાંધીજીની મહાનતામાં પ્રાર્થનાનો ફાળો શિરમોર છે. મિરઝા ઇસ્માઈલે એક લેખમાં લખેલું: 'તેમના કરતાં અધિક અંતરનાદને અનુસરનાર, ધર્મપરાયણ ને સિદ્ધાંતની અસિધાર પર ચાલનાર પુરુષ હિંદુસ્તાનમાં જોયો નથી.' ગાંધીજીની આવી સ્થિતિનું શ્રેય પ્રાર્થના છે.

પ્રાર્થના–કામધેનુ

ગાંધીજી માટે પ્રાર્થના કામધેનુ હતી. તેઓ કહેતા: 'પ્રત્યેક મનુષ્યના હૃદયમાં શુભ તથા અશુભને, યોગ્ય તથા અયોગ્યને, ધર્મ તથા અધર્મને ઓળખવાની શક્તિ અમુક પ્રમાણમાં રહેલી જ છે.' આ નીરક્ષીર શક્તિનો જેટલો વિકાસ એટલી નિર્મળતા, પારદર્શકતા અને સ્પષ્ટતા આવે. વૈષ્ણવજનનાં લક્ષણો ગાંધીજીમાં પ્રગટ્યાં તેના મૂળમાં આ ઇશ્વરશ્રદ્ધા, જીવમાત્રની એકતા અને પ્રાર્થના છે. જીવન વિશેની કેવળ બૌદ્ધિક કલ્પના કે બૌદ્ધિક ચાતુર્ય બસ નથી. મનુષ્ય કંઈક આગવું ઝંખે છે અને તે માટે પ્રાર્થના-ઇશ્વરાનુસંધાન જરૂરી છે. જેમનું જીવન કેવળ દેહ-મન પૂરતું સીમિત છે, તેમનું જીવન પશુવત્ છે. ગાંધીજીએ કહેલું: '...પ્રાર્થના કર્યા વિના લાખો માણસો જીવે છે ખરા, પણ એ પશુ જીવન છે અને માણસના માટે એ મૃત્યુ કરતાં ય ભૂંડું છે. મને તો શંકા નથી કે આજે આપણું વાતાવરણ કજિયા, કંકાસ અને મારામારીથી ભરેલું છે તેનું કારણ એ છે કે આપણામાં 'સાચી પ્રાર્થના'ની ભાવના રહી નથી...મેં 'સાચી પ્રાર્થના' શબ્દ વાપર્યો. આપણા હોઠે ઇશ્વરનું નામ લેવાની આદત પડી ગઈ છે એટલે નામ લઈ છૂટીએ છીએ, પણ ઇશ્વરના નામથી આપણાં હૃદય કદી ભીનાં નથી થતાં, આત્મા અજવાળાતો નથી.'

ગાંધીજીના વ્યક્તિગત જીવનમાં અંતિમક્ષણ સુધીની જે નિર્ભયતા જોવા મળે છે તે તેમના પ્રાર્થનામય જીવનને કારણે છે. ૧૯૪૬, ૪૭ અને ૪૮ના તેમનાં એ વર્ષો – કલકત્તા, નોઆખલી, બિહાર અને દિલ્હીની કોમી આગ ઠારવાનાં વર્ષો. નોઆખલીમાં તો ખુલ્લા પગે, એકલા વિહર્યા. મનુબહેન ગાંધીએ પોતાનાં પુસ્તકો: કલકત્તાનો ચમત્કાર, એકલો જાને રે, બિહારની કોમી આગમાં અને દિલ્હીમાં ગાંધીજી – નામનાં પુસ્તકોમાં આંખે દીઠી વાતો લખી છે. ગીતામાં અભય ને દેવી સંપત્તિમાં પ્રથમ સ્થાન આપ્યું. પ્રાર્થના એ જાગૃતિપૂર્વક થાય તો વ્યક્તિને આંતરબાહ્ય બદલી નાખે. ગાંધીજીએ જ કહ્યું છે: 'પ્રાર્થના કરનારને પગલે પગલે અનુભવ થશે કે એ કામધેનુ છે...અને જેમ જેમ એમાં તમે રસ લેતા જશો તેમ તેમ તમને નિર્ભયતાનો અનુભવ થતો જશે. એવાં એકે પુરુષ કે સ્ત્રીને હું નથી જાણતો કે જે આત્મશુદ્ધિના પંથે ચડ્યાં હોય છતાં ભય રાખતાં હોય. ભય બે પ્રકારના છે – મરણનો ભય અને ધનદોલત ખોવાનો ભય – આત્મશુદ્ધિને પંથે પડેલા માણસને મૃત્યુ મિત્ર સમાન લાગે અને ધનદોલત ક્ષણિક અને નાશવંત લાગે.'

આશ્રમવાસી રાવજીભાઈએ એક પ્રસંગ નોંધ્યો છે, જે તેમણે અનુભવ્યો હતો. '૧૯૧૭નું વર્ષ, આશ્રમમાં સાંજની પ્રાર્થના પછી બાપુ તકિયાને અઢેલીને બેઠા બેઠા વાતો કરતા હતા. બાપુને ઠંડી ન લાગે એટલા માટે પૂ. બાએ એક ચાદર ચોવડી કરીને બાપુના વાંસા પર ઓઢાડી હતી. રાવજીભાઈએ ચાદર પર કાળા લીટા જેવું કાંઇક જોયું અને ધ્યાનપૂર્વક જોતાં ખબર પડી કે એક મોટો કાળો સાપ પાછળથી આવીને બાપુના ખભા સુધી ચડી ગયો છે અને આગળ જવા માટે આમતેમ જુએ છે! રાવજીભાઈ તેના તરફ તાકી રહ્યા હતા તે જોઈને બાપુએ પૂછ્યું: 'શું છે રાવજીભાઈ?' બાપુને પણ પોતાની પીઠ પર કંઈક ભાર લાગવા માંડ્યો હતો. રાવજીભાઈમાં ચપળતા અને સમયસૂચકતા સારી હતી. તેમણે વિચાર કર્યો કે બોલીશ તો બા વગેરે સૌ ગભરાઈ જશે, અને સાપ પણ ગભરાઈ જશે. તેમણે કહ્યું: 'કંઈ નહીં બાપુ, એક સાપ આપની પીઠ પર છે, આપ બિલકુલ સ્થિર બેસી રહેજો.' બાપુએ કહ્યું: 'હું સ્થિર બેસી રહીશ, પણ તમે શું કરવા માગો છો?' રાવજીભાઈ કહે: 'હું ચાદરને ચારે ખૂણેથી પકડીને સાપ સાથે ઉપાડી લઉં છું.' બાપુ કહે: 'હું તો જરાય હાલ્યાચલ્યા વગર બેસી રહીશ, પણ તમે સંભાળજો.' રાવજીભાઈ ચાદર ઉપાડીને દૂર લઈ ગયા અને સાપને ફેંકી આવ્યા.

ગાંધીજીના જીવનમાં નિર્ભયતાના આવા અનેક પ્રસંગો છે.

તેમણે ઉપાસેલાં અગિયાર વ્રતો માટેનું બળ પણ પ્રાર્થના અને તે દ્વારા મળેલા આત્મનિરીક્ષણથી મળતું. નમ્રતા એ પ્રાર્થનાનો સહજ ભાવ છે. 'પ્રાર્થના સંપૂર્ણ નમ્રતા વિના અશક્ય છે. વ્યક્તિમાત્ર અપૂર્ણ છે, અને તેનો એકરાર પ્રાર્થનામાં કરીએ છીએ.' 'નમ્ર બનો, શૂન્યવત્ બનો–તે વિના પ્રાર્થનાનો અર્થ નહીં સમજાય.'

મલિન વિચાર, તાપ-સંતાપ, ચિંતા-ક્રોધ – આ સર્વના નિવારણ અર્થે પ્રાર્થના અ-નિવાર્ય છે. 'જ્યારે આપણી ઉપર એક

પણ મલિન વિચાર સવાર થઈ બેસે ત્યારે આપણે અ-ચૂક સમજવું કે આપણે કરેલી પ્રાર્થના કેવળ જીભેથી કરેલું ઉચ્ચારણ જ હતું...અંતરની પ્રાર્થના એ વિવિધ તાપના નિવારણનું રામબાણ ઔષધ જ છે.' આમ 'પોતાના દોષનું નિવારણ કરવાને સારુ મનુષ્યની પાસે મોટામાં મોટું શસ્ત્ર એ અંતરમાં ઊઠેલો આર્તનાદ અથવા તો શ્રદ્ધા છે.'

ગાંધીજી કહેતા: 'જેને પ્રાર્થનામાં શ્રદ્ધા છે તેને કોઈ પણ પ્રકારની ચિંતા ન હોવી જોઈએ. પ્રાર્થનાનો એક અર્થ એ છે કે આપણે આપણી સઘળી ચિંતા પણ એ જ ઈશ્વરને ચરણ ધરી દઈએ છીએ. પછી ચિંતાને કોઈ સ્થાન જ નથી રહેતું.' કારણ કે 'પ્રાર્થનામાં નિત્ય પોતાની નબળાઈનો સ્વીકાર આવી જાય છે. ભલભલા ચમરબંધીને પણ જરા, મરણ, રોગ, અકસ્માત આદિ આગળ પોતાનું અલ્પપણું હરઘડીએ સ્વીકારવું પડે છે...પણ જો આપણે સાચા ભાવપૂર્વક એમ કહી શકીએ કે – અમે તો ઇશ્વર પ્રીત્યર્થે અને તેની યોજનાને આધીન રહીને કામ કરીએ છીએ તો મેરુની જેમ અડગ રહી શકીએ ખરા.' એટલે દરેક ધર્મમાં પ્રાર્થનાનું મહત્ત્વનું સ્થાન છે. ગાંધીજી કહે છે:'મારી તો માન્યતા છે કે પ્રાર્થના એ દરેક ધર્મનું અવિભાજ્ય અંગ છે, અને તેથી એ દરેક મનુષ્યના અને સમાજના જીવનનું પણ અવિભાજ્ય અંગ છે, હોવું જોઈએ. કારણકે કોઈ મનુષ્ય કે સમાજ ધર્મરહિત રહી શકતો નથી.'

તેઓ કહેતા: 'ઉપવાસ અને પ્રાર્થના જો સાચા દિલથી અને ધાર્મિક દૃષ્ટિથી કરવામાં આવે, તો તેમાંથી મહાન પરિણામો નીપજાવી શકાય.' પ્રાર્થનાની આ ઉપલબ્ધિઓએ તેમના જીવનને રાગદ્વેષરહિત કર્યું: 'આ સંસારમાં કોઈનો પણ તિરસ્કાર કરવા હું મને અસમર્થ માનું છું. ઇશ્વરપરાયણતાથી ખૂબ સંયમ કેળવીને કોઈનો દ્વેષ કરવાનું છોડી દીધું છે.' દ્વેષ-તિરસ્કાર-ધિક્કાર એ પદ્ધતિ-વ્યવસ્થા પ્રતિ ખરાં, પણ વ્યક્તિ પ્રતિ નહીં. 'લડો પાપો સામે' પણ 'હણો ના પાપીને'– આ ગાંધીજીની અવસ્થા હતી.

શીલ સાધના અને શીલ રક્ષા માટે 'રામનામ'નું સ્મરણ, પ્રાર્થના, આત્મનિરીક્ષણ, આત્મસંશોધન એ આત્મશુદ્ધિ પ્રતિ લઈ જાય છે. અંતરાત્માનો અવાજ એ કોઈ જાદુઈ શક્તિ નથી. એ અજાણપણે પ્રતિપળે વિશુદ્ધ બનતા જતા અંતઃકરણની કેળવણીનું સીધું પરિણામ છે. આ કેળવણી એટલે જાગૃતિપૂર્વકની પ્રાર્થના.

પ્રાર્થના : વ્યક્તિગત અને સામુદાયિક

વિનોબાજીએ પ્રાર્થનાને 'સ્નાન, ભોજન અને નિદ્રા'ની ઉપમા આપી છે. વિનોબાજી લખે છે: 'ત્રણેની જે ખૂબીઓ છે, તે પ્રાર્થનામાં છે. નિદ્રાથી ઉત્સાહ અને વિશ્રામ મળે છે, પ્રાર્થનાથીયે મનને વિશ્રામ અને આધ્યાત્મિક ઉત્સાહ મળે છે. ભોજનથી શરીરનું પોષણ થાય છે, પ્રાર્થનાથીયે મનનું પોષણ થાય છે. સ્નાનથી શરીરની શુદ્ધિ થાય છે, તો મનની શુદ્ધિ પ્રાર્થનાથી થાય છે. આ રીતે શરીર માટે જે કામ સ્નાન, ભોજન અને નિદ્રા દ્વારા થાય છે, તે જ મન માટે પ્રાર્થના દ્વારા થાય છે.'

આવી પ્રાર્થના વ્યક્તિગત જીવન માટે પારસમણિ છે. ગાંધીજીએ સામુદાયિક પ્રાર્થનાનું વિશેષ રીતે પ્રચલન કર્યું, પણ વ્યક્તિગત પ્રાર્થના એટલી જ મહત્ત્વની માની છે. કોઈની સાથે વાતચીતમાં કહેલું: 'સામુદાયિક પ્રાર્થના કે બિના મનુષ્ય રહ સકતા હૈ, લેકિન વૈયક્તિક પ્રાર્થના કે બિના કભી નહીં રહ સકતા.' કારણ કે 'મનુષ્ય નબળાઈથી ભરેલો જીવ છે. પોતાનાં કાર્યો વિશે ભૂલ વિનાના બનવું એને માટે કઠણ છે.' એટલે 'વ્યક્તિગત જીવનમાં મનુષ્ય જ્યાં સુધી વિકાસ ઇચ્છે છે, શુદ્ધિ ઇચ્છે છે, પૂર્ણત્વને પામવા ઇચ્છે છે ત્યાં સુધી તેને માટે પ્રાર્થના અનિવાર્ય છે.' કારણ કે 'તે આત્માની ભૂખને સંતોષે છે.' વ્યક્તિ માટે, દેહ-મનથી ઉપર ઊઠવા માટે દુન્યવી રાગદ્વેષાદિ કાર્યોમાંથી મનને સમેટવું જોઈએ. ગાંધીજી કહે છે: 'બાહ્ય પદાર્થોમાંથી ચિત્તને થોડી સરખી મિનિટો પૂરતું કાં ન હોય, પણ રોજ પૂરેપૂરું સંકેલી લેવાનું રાખવું' એ બહુ ઉપયોગી છે. 'સત્યપરાયણ જીવન જીવવા ઇચ્છનાર પ્રત્યેક વ્યક્તિને જીવનમાં મુશ્કેલીઓ આવે જ છે અને તેમાંથી કેટલીક ઓળંગી ન શકાય એવી ભાસે છે. એવે વખતે પ્રાર્થના અને સત્યરૂપી ઇશ્વરને વિશેની શ્રદ્ધાજ આપણને ટકાવી રાખે છે.'

કોઈ ફરિયાદ કરે છે કે પ્રાર્થના કરવા બેસું છું પણ મન સ્થિર રહેતું નથી. 'મન ભમે તોયે પ્રાર્થના કરજો. એકાંતમાં બેસવું, આસનબદ્ધ થવું ને વિચારોને રોકવા છતાં આવે તોયે પ્રાર્થના પૂરી કરવી.' એમણે કહેલું: 'જો આપણે પ્રાર્થનાની સફળતાનો સાક્ષાત્કાર કરવા ઇચ્છતા હોઈએ તો આપણામાં અખૂટ ધીરજ હોવી જોઈએ.' પ્રભુદાસ ગાંધીને પ્રાર્થનામાં બેસવાનું ગમતું નહીં. તેથી તેમણે ગાંધીજીને ચિઠ્ઠી લખી: 'મને રોજ પ્રાર્થનામાં બેસવાનું બંધન ગમતું નથી. પ્રાર્થના બોલાતી હોય ત્યારે મન ક્યાંનું ક્યાં ભટક્યા કરે છે.' ત્યારે ગાંધીજીએ કહેલું: '...ભલે મન ન લાગે, પણ 'રામનામ' કર્યા કરવું અને પ્રાર્થનામાં નિયમિત બેસવું.' એટલે તેમણે ઉપાય બતાવ્યો – 'જો સવાર-સાંજ બંને વખત (નિયમિત) પ્રાર્થના કરવાનું રાખવામાં આવે તો થોડા વખતમાં એવી સ્થિતિ આવેલી તમે જોશો જ્યારે પ્રાર્થના કર્યા વગર તમને ચેન જ પડે.'

પણ પ્રાર્થના તો પ્રત્યેકે કરવી જ તેવી ગાંધીજીની દૃઢ માન્યતા હતી. કોઈ કહે, 'અમારું તો આખું જીવન પ્રાર્થનામાં જાય છે એટલે ખોટો દાવો કરીને અમુક સમયે પ્રાર્થના કરવા બેસવાની અમારે જરૂર નથી.' તો ગાંધીજી કહે: 'એવી દલીલ આપણે ન કરીએ. જે માણસનો સઘળો સમય અનંતતા સાથે એકતારમાં ગયો છે, તેઓએ પણ આવો દાવો નથી કર્યો.'

પ્રાર્થના શબ્દોથી થાય, તેમાં શ્લોકો-ભજન એવું હોય પણ ગાંધીજી માનતા હતા કે: 'પ્રાર્થના આખરે તો ઇશ્વરનું સ્મરણ કરવાને અને હૃદયમાં રહેલો મેલ ધોઈ કાઢી તેને શુદ્ધ કરવાને અર્થે થાય છે, અને તેથી મૌન રહીને પણ માણસ ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરી શકે.' એટલે કહેતા: 'શબ્દ વિનાની પણ હૃદયથી થતી પ્રાર્થના ચાલે, હૃદય વિનાની કેવળ શબ્દાડંબરવાળી પ્રાર્થના નિરર્થક છે.' કારણકે 'પ્રાર્થના એ કોઈ વાણીનો વૈભવ નથી,

પણ હૃદય છે...તેને સારુ જીભની આવશ્યકતા નથી. એ સ્વભાવે જ અદ્‌ભુત વસ્તુ છે. વિકારોરૂપી અનોખી શુદ્ધિ કરવાને સારુ હાર્દિક પ્રાર્થના જડીબુટ્ટી છે.' આપણે ત્યાં, યોગાદિ સાધના–ધ્યાનાદિ માટે અમસ્તુંય મૌનનું ઊંચું–ઊંડું સ્થાન છે. કેવળ વાણીનું જ મૌન નહીં પણ મન, વચન અને કર્મનું પણ મૌન. અને કર્મ કરતાં કરતાં તેનાથી અલિપ્ત રહેવાથી સધાતું મૌન. એટલે ગાંધીજી માનતા: 'મૌનમાં આત્મા સાથે એક થવાની' અદ્‌ભુત શક્તિ છે. ગાંધીજી દર સપ્તાહે એક દિવસ, સોમવારે મૌન પાળતા, જે મૌન વાર કહેવાતો.

x x x

કૃષ્ણ ભગવાને નારદને કહેલું: 'मद्भक्ता यत्र गायन्ति तत्र तिष्ठामि नारद।' હે નારદ, જ્યાં મારા ભક્તો ભેગા થઈને પ્રાર્થના-ભજન કરે છે, ત્યાં હું અચૂક હોવાનો જ. એટલે સમૂહમાં એકઠા થઈ ભજન-કીર્તન, સત્સંગ તો વર્ષોથી ચાલ્યા જ આવે છે. ગાંધીજીએ આ સામુદાયિક ઇશ્વરસ્તુતિ – સત્સંગને વ્યક્તિના તેમજ રાષ્ટ્રના ઘડતરનું અંગ બનાવ્યું. એમની દૃષ્ટિએ 'સામાજિક શ્રદ્ધા એ સમાજની સાથે અને ઇશ્વરની સાથેનું અનુસંધાન છે.' વિનોબાજીએ કહેલું: 'ભગવાનનું નામ લેવા જે એકઠા થાય છે તેમનાં હૃદય પ્રેમરજ્જુથી બંધાઈ જાય છે.' કારણ કે 'નામ જોડવાનું કરે છે.' તેનાથી 'આધ્યાત્મિક મૈત્રી' અનુભવાય છે.

એ દિવસોમાં કહેવાતું: 'ગાંધીજી જે ગામમાં હાજર હોય તે હિંદુસ્તાનની રાજધાની બની જાય!' આ ગામમાં દેશનેતાઓ આદિ આવે પણ સવાર-સાંજ સામુદાયિક પ્રાર્થના જરૂર થાય. સવારની પ્રાર્થના ચાર વાગે હોય એટલે સાથીદારો, મહેમાનો અને ક્વચિત ગ્રામજનો ભળે. પણ સાંજની પ્રાર્થનામાં તો પચાસ-સોથી માંડી હજારોની સંખ્યામાં લોકો આવે, કોઈ તો ખાસ દૂરદૂરથી પ્રાર્થના અને પ્રાર્થના પછીનું ગાંધીજીનું પ્રવચન સાંભળવા આવે. મનુબહેન ગાંધીએ ગાંધીજીની નોઆખલીની પદયાત્રાની રોજબરોજની ડાયરી રાખી છે. તેની થોડી પ્રસાદી. 'બાપુજીએ સાડા ત્રણ (સવારે) વાગ્યે પ્રાર્થના માટે ઉઠાડી, ભજન ગાતાં હું ધ્રૂજી ઊઠી તેનો ખ્યાલ બાપુજીએ બરાબર રાખી લીધો અને મને કહ્યું: 'પ્રાર્થના કરવા ખાતર કે ગાવા ખાતર નહીં, પ્રાર્થનામાં ભાવ આવે તોજ સાંભળનારાઓ ઉપર એની ભવ્ય અસર પડે.' 'વરસાદને લીધે સંખ્યા ૫૦-૬૦ ભાઈ-બહેનો જ...હજુ લોકોમાં બીક નથી ગઈ.' 'આજની પ્રાર્થનામાં... જવાહરલાલજી તથા કૃપાલાણીજીએ ભાષણો કર્યાં હતાં.' 'આજે બહેનોની સંખ્યા સારી છે.' 'પ્રાર્થનામાં મુસલમાન ભાઈઓ ઘણા હતા.' 'પ્રાર્થનાસભા આજે ઘણી મોટી હતી અને હિંદુ-મુસલમાન બધાં ધૂન ઝીલતાં હતાં.' 'પ્રાર્થનામાંથી આવીને પણ એક પછી એક માણસો દર્શન કરવા આવી રહ્યાં હતાં.'

ગાંધીજીનાં પ્રાર્થનાસભાનાં પ્રવચનો, અને તેમાંય ખાસ કરીને છેલ્લાં વર્ષોનાં કલકત્તા, નોઆખલી, બિહાર અને દિલ્હીની પ્રાર્થનાસભાનાં પ્રવચનો અને તેની અસરનો અભ્યાસ કરવા જેવો છે. એ એક સ્વતંત્ર અને શોધનો વિષય છે, પણ ઉપયોગી છે. સમૂહ પ્રાર્થનામાં લોકો આવે, બહેનો આવે, વિદ્યાર્થીઓ આવે તો તેઓ રાજી થતા. બેંગલોરની પ્રાર્થના સભામાં કહેલું: 'તમે નિયમિત પ્રાર્થનામાં આવતાં એ તો સારું જ કર્યું છે...તેથી મારી પણ ઉન્નતિ થઈ છે.' તેઓ માનતા 'માણસના જીવનના બે ભાગ છે: એક વ્યક્તિગત–સ્વતંત્ર અને બીજો સામાજિક. સમાજના અંગ તરીકે સામાજિક પ્રાર્થના પણ કરવી જોઇએ. સવારે ઊઠતાં અને સાયંકાળે દિવસની બધી પ્રવૃત્તિઓ પૂરી થતાં સૌ સમાજમાં બેસીને પ્રાર્થના કરે' એવું તેઓ કહેતા. 'કાંઈ નહીં તો તમારાં કુટુંબીજનો તો છે જ. તેમને સમાજ ગણીને (સહુ) પ્રાર્થના કરજો.' 'પણ પ્રાર્થના ચૂકશો નહીં, ગમે તે નામ લો અને આત્મશુદ્ધિ કરી લો એ મુખ્ય વાત છે.' અને 'દિવસભર જે કામ કર્યું હોય તે બધું પ્રાર્થનામાં પરમેશ્વરને અર્પણ કરીએ છીએ, એવી ભાવના રહે તો તેની અસર દિવસભરના કામો પર થશે અને ત્યારે જ પ્રાર્થનાની અસલ શક્તિ પ્રગટ થશે.'

ગોળમેજી પરિષદમાં લંડન ગયા તો સ્ટીમરમાં અને પછી લંડનમાં જ્યાં હોય ત્યાં સવાર-સાંજની પ્રાર્થના ગાંધીજી અચૂક કરતા અને કૌતુકવશ તો કોઈ ભાવભર્યા હૃદયથી લોકો તેમાં જોડાતા. અમેરિકન પાદરી જૉન હેન્સ હૉમ્સ લંડનની ગાંધીજીની પ્રાર્થનાસભામાં જોડાયેલા અને પછી એક સુંદર લેખમાં તેમણે પોતાનો પ્રાર્થનાનો અનુભવ પણ લખેલો: '...ત્યારબાદ મેં ગાંધીજીને રવિવારે રાતે પ્રાર્થનામાં જોયા. પડોશનાં કેટલાંક સ્ત્રી-પુરુષો એ પ્રાર્થનામાં ભાગ લેવા આવ્યાં હતાં. મહાત્માજી ખુરશીમાં નહીં પણ ભોંય પર બેઠાં હતા, તેમણે શાલ ઓઢેલી હતી...તેઓ બેઠે બેઠે જ અમારી આગળ પ્રાર્થના વિશે બોલ્યા. તેમણે કહ્યું: 'હું ઇશ્વરને માનું છું, તેથી પ્રાર્થના કરું છું.'...વળી કહ્યું: 'પ્રાર્થના વિના હું કશું જ ન કરી શક્યો હોત.' પછી પાદરી હૉમ્સ લખે છે: 'ગાંધીજીની હાજરી એ નાના ઓરડામાં જે એક પ્રકારનું વાતાવરણ ફેલાવતી હતી, તેની મોહનીમાં અમે તરબોળ થઈ ગયા હતા. એ આત્મોન્નતિની ક્ષણ કદી ભૂલી શકાય તેમ નથી.' (ગાંધીજીની યુરોપયાત્રા)

ગાંધીજીને શ્રદ્ધા હતી: 'સમગ્ર માનવજાતની એકતા સાધવા માટેનું સાધન સમૂહપ્રાર્થના છે.' 'રાષ્ટ્રની આઝાદી આબરુના રક્ષણ માટે આત્મસમર્પણની જે ભવ્ય અને વીરતાભરી કળા શીખવાની છે તેને સારુ પ્રાર્થના એ પહેલો અને છેલ્લો ઉપાય છે.'

ગાંધીજીએ આ સામુદાયિક પ્રાર્થનાનો સમાજના આધ્યાત્મિક ઉત્થાન લેખે કર્યો. તેમણે કહેલું કોઈ વિજ્ઞાનીની જેવા જ મારા પ્રયોગો છે. સામુદાયિક પ્રાર્થના પણ તેમના માટે પ્રયોગરૂપ જ હતી. કારણ કે આવી પ્રાર્થના એ પણ વૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયા જ છે. અધ્યાત્મના પોતાના પણ નિયમો છે જ. પણ સામુદાયિક પ્રાર્થનાના આ સંચાલકનું મૃત્યુ પણ સામુદાયિક પ્રાર્થનાના વખતે, પ્રાર્થના સ્થળે થયું!

પ્રાર્થના: ક્રમિક વિકાસ અને આશ્રમમાં પ્રાર્થના

ગાંધીજી લખે છે: 'આશ્રમ એટલે સામુદાયિક ધાર્મિક જીવન...

આવું આશ્રમ, મને લાગે છે કે મારા સ્વભાવમાં જ હતું.' પછી લખે છે: 'જ્યારથી હું નોખું ઘર વસાવતો થયો ત્યારથી જ મારું ઘર ઉપરથી વ્યાખ્યાની શરત પ્રમાણે આશ્રમ જેવું થઈ ગયું હતું. કેમકે, ગૃહસ્થાશ્રમ ભોગને સારુ નહીં પણ ધર્મને સારુ ચાલ્યો એમ કહેવાય.' આમ સામુદાયિક ધાર્મિક જીવનની ઝંખના તેમનામાં હતી જ, ત્યાં ૧૯૦૪માં રસ્કિનનું 'સર્વોદય' પુસ્તક હાથવગું થયું, વાંચ્યું અને તેની અસર 'વીજળીના જેવી થઈ.' પરિણામે 'ઇન્ડિયન ઓપિનિયન' જે શહેરમાં – ડરબનમાં ચાલતું હતું તેને જંગલમાં લઈ જઈ 'ત્યાં કામદારોની સાથે સામુદાયિક અથવા કૌટુંબિક જીવન ગાળવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો...સો વીઘા જમીન લીધી અને આશ્રમ વસાવ્યું.' આમ ફિનિક્સ સેટલમેન્ટ અથવા આશ્રમની સ્થાપના થઈ. ૧૯૦૬માં 'સેવામય જીવન ગાળવાને સારુ બ્રહ્મચર્ય'ની તેમની પ્રતિજ્ઞાથી ફિનિક્સ આશ્રમ વિશેષરૂપે 'જ્ઞાનપૂર્વક' સામુદાયિક ધાર્મિક પ્રયોગોમાં પરિણમ્યો. પ્રભુદાસ ગાંધી લખે છે: 'દક્ષિણ આફ્રિકામાં ફિનિક્સવાસીઓ પ્રાર્થના કરવા માટે એકઠાં થતાં. મને બાપુજીની સાવ નજીક બેસીને પ્રાર્થના કરવાની કેળવણી મળી.'

સમુદાય સાથે જીવન શરૂ થયું ત્યારથી વિવિધ કાર્યક્રમો-પ્રવૃત્તિઓ વચ્ચે, સહુને જોડી રાખનાર, સહુને પ્રેરણા આપનાર, આગળ વધારનાર તત્ત્વ એ પ્રાર્થના બની રહ્યું. પ્રાર્થનાનો પ્રારંભ ગાંધીજીના જીવનમાં આમ 'ફિનિક્સ વસાહત'થી શરૂ થયો. પછી ૧૯૧૧માં સત્યાગ્રહી કુટુંબોને વસાવવા સારુ કૅલનબેકે ૧૧૦૦ વીઘા જમીન ખરીદી, જે 'ટૉલ્સટૉય ફાર્મ' તરીકે ઓળખાઈ, જેમાં વિવિધ ધર્મ સમુદાયનાં સત્યાગ્રહી કુટુંબોને વસાવ્યાં. સહુને પોતાના ધર્મ પ્રમાણે વર્તવા અને પોતાનો આત્મવિકાસ સાધવાની ત્યાં અનુકૂળતા હતી. અને આ વિવિધધર્મી સમુદાય માટે ગાંધીજીને લાગ્યું 'સાંજની સામાજિક પ્રાર્થના' મહત્ત્વની છે અને પછી તેને 'વધારે ને વધારે સ્થાન મળતું ગયું.' આમ દક્ષિણ આફ્રિકાથી જ સાંજની સામુદાયિક પ્રાર્થના શરૂ થઈ, સાથોસાથ ગાંધીજી અને થોડા મિત્રોની સવારની વૈયક્તિક પ્રાર્થના પણ ચાલતી જ હતી.

૧૯૧૫માં ભારત આવ્યા, અમદાવાદમાં પ્રથમ કોચરબમાં અને પછી સાબરમતીને કિનારે તેમણે આશ્રમ સ્થાપ્યો. તેમનો હેતુ તો તેમણે લખ્યું છે તેમ: 'મારું જીવન સત્યની શોધને અર્પાયેલું છે. તેની શોધને સારુ જ જીવવાનો અને જરૂર જણાય તો મરવાનો આગ્રહ છે. એ શોધમાં જેટલા સાથે ભળે તેઓને ભેળવવાની ઇચ્છા છે.' બસ, આ જ કેન્દ્રવર્તી ભાવધારા વહી અને સામુદાયિક આધ્યાત્મિક જીવનની પ્રાર્થના એ કરોડરજ્જુ બની રહી.

આશ્રમ સ્થપાયો ત્યારથી સાતત્યપૂર્વક 'રોજ પ્રાર્થનાથી આશ્રમની પ્રવૃત્તિનો આરંભ થતો અને પ્રાર્થનાથી ઉત્થાપન થતું.' ગાંધીજી લખે છે: 'મારી જાણ પ્રમાણે એક પણ દિવસ પ્રાર્થના વિના ખાલી નથી ગયો.' સામાન્યતઃ આશ્રમની પ્રાર્થનામાં બધા જ ભળે. 'જે માંદા ન હોય અથવા માંદગી જેવું જ બીજું સબળ કારણ જેને ન હોય એવાં સમજશક્તિએ પહોંચેલ બધાએ પ્રાર્થનામાં હાજરી ભરવી' એવું ગાંધીજી લખે છે. સવાર-સાંજની પ્રાર્થનાનો સમય પણ વિચારપૂર્વક, ઘણા અનુભવને અંતે આખરે સવારે ચાર વાગ્યાનો અને સાંજે પાંચ વાગ્યાનો નિશ્ચિત થયો. ગાંધીજી લખે છે: 'સવારની પ્રાર્થનાનો સમય આરંભ કાળમાં અનિશ્ચિત હતો, તેને વિશે બહુ પ્રયોગો કર્યા...(આખરે) મેં માન્યું છે કે હિંદુસ્તાન જેવા સમશીતોષ્ણ પ્રદેશમાં મનુષ્ય જેમ વહેલા ઊઠે તે સારું.' 'જેણે સેવાને ધર્મ માન્યો છે, જે સત્યનારાયણનો પૂજારી છે, તે કેમ સૂઈ રહે?'

પ્રાર્થનામાં સ્થળ અંગે પણ ખાસ્સું ચિંતન ચાલ્યું. કોઈ મંદિર, મકાન કે મોટો ઓટલો બનાવવો તેવું સૂચન થયું. 'પ્રાર્થના ક્યાં કરવી, કોઈ મંદિર કે બહાર આકાશ નીચે, ત્યાં પણ ઓટો બાંધી કે રેતી–ધૂળ ઉપર જ, મૂર્તિ સ્થપાય કે નહીં, વગેરે પ્રશ્નોના નિર્ણય કરવાના હતા જ. અંતે આકાશની નીચે, ધૂળ કે રેતી ઉપર જ બેસીને, મૂર્તિ વિના પ્રાર્થના કરવાનો નિશ્ચય થયો.'

'મારા મનમાં હંમેશાં રહ્યું છે કે આપણે આશ્રમમાં મંદિર ન વસાવીએ...આકાશનું છાપરું ને દિશાઓની દીવાલો કરી, તેમાં આપણે બેઠાં.'

પ્રભુદાસ ગાંધી પોતાનું સંભારણું નોંધે છે: 'સત્યાગ્રહાશ્રમમાં પ્રાર્થનાભૂમિનું સ્થાન નક્કી કરવામાં અનેક જગ્યાઓ બદલાઈ. પછી જ્યારે એની રચના અને સ્થાન નક્કી થયાં ત્યારે મગનકાકાએ નદી પટમાંથી આણવામાં આવેલી પુશ્કળ રેતી જ રેતી પથરાવી.' કારણ કે આશ્રમની પ્રાર્થનાનું અનુકરણ દિવસે દિવસે વધતું જતું હોવાથી પણ આકાશ-મંદિર જ યોગ્ય નીવડ્યું છે.' વળી કહે છે: 'જો મને મંદિરમાં જ પ્રાર્થના કરવાની ટેવ પડી ગઈ હોત તો કદાચ મુસાફરીમાં સાર્વજનિક પ્રાર્થના કરવાનો વિચાર સરખોય ન આવત.' 'વળી આશ્રમમાં બધા ધર્મોને એકસરખું માને છે.' તેથી કોઈ મૂર્તિપૂજક હોય તો કોઈ મૂર્તિપૂજાને ન માનનારા પણ હોય. 'એવા હેતુથી જ આશ્રમની સામાજિક પ્રાર્થનામાં કોઈ મૂર્તિ નથી.' અલબત્ત આશ્રમવાસીઓને પોતાની 'કોટડીમાં રાખવા માગે તો તેને બંધી નથી.'

ગાંધીજીનો આગ્રહ રહેતો જ કે બધા પ્રાર્થનામાં આવે. પણ 'કોઈને બહુ જ મોટી જવાબદારી સંભાળવાની હોય, કોઈની જવાબદારી એવી હોય કે હાથમાંનું કામ મૂકીને ન આવી શકે...તો પ્રાર્થનાનો ઘંટ વાગે ત્યારે આપણે જ્યાં હોઈએ ત્યાં પોતાની મેળે આવડે તેવી પ્રાર્થના કરી લેવી.' '...એ વખતે સેવાનું કામ કરતાં કરતાં કંઈ નહીં તો છેવટે રામધૂન મનમાં લઈ જ લેવી.' '...આપણે ગામડાંના કામે આશ્રમ બહાર ગયા હોઈએ ત્યાં પણ ચાર વાગતાંની સાથે પથારી છોડી, હાથ-મોઢું ધોઈ, પ્રાર્થના કરવા બેસી જ જઈએ.' પણ 'પ્રાર્થના વિના દિવસ કોરો ન જ જવા દેવો.' આશ્રમવાસીઓને કહેતા: 'દિવસ આખામાં જરાકવાર પ્રાર્થના કરીએ એ ભગવાનનો મેળ કરાવે. ટૂંકામાં ટૂંકી પ્રાર્થનાથીયે મનનો મેલ ધોવાય, પણ તે રોજ કરીએ તો જ મન ચોખ્ખું થતું જાય.'

સવારની પ્રાર્થનામાં આશ્રમભજનાવલિમાં છપાયા છે તે

શ્લોકો, કોઈ ભજન, રામધૂન અને ગીતાપાઠ–આટલું થતું. સાંજની પ્રાર્થનામાં ગીતાના બીજા અધ્યાયમાં આવતા સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણોના શ્લોકો ઉપરાંત ભજન, રામધૂન રહેતાં. કારણ કે સત્યાગ્રહીમાં સ્થિતપ્રજ્ઞતા જરૂરી છે. ક્યારેક આશ્રમમાં રોજ એકની એક પ્રાર્થના વિશે શંકા ઉઠાવાતી ત્યારે ગાંધીજી સમજાવતા, 'પ્રાર્થના યંત્રવત્ થઈ જાય છે તે સાચું છે. આપણે પોતે યંત્ર છીએ. જો ઇશ્વરને આપણે યંત્રી માનીએ તો આપણે યંત્રવત્ ચાલવું જ જોઈએ. સૂર્યાદિ પોતાનાં કામો યંત્રવત્ ન કરે તો જગત એક ક્ષણ પણ ન ચાલે. પણ યંત્રવત્ એટલે જડવત્ નહીં.' કારણ કે 'આપણે ચેતન છીએ.'

પ્રાર્થનામાં સંગીત હોય, પ્રાર્થનાભજનાદિ સૂર-તાલમાં હોય તે ગાંધીજી જરૂરી માનતા. એટલે તો એમણે પ્રસિદ્ધ સંગીતાચાર્ય પંડિત વિષ્ણુ દિગંબર શાસ્ત્રી પાસેથી તેમના શિષ્ય પંડિત નારાયણ મોરેશ્વર ખરેને માગી લીધેલા, અને શ્રી ખરેના આગમન પછી પ્રાર્થના અત્યંત આનંદભરી–પ્રભાવક બનતી. પણ પ્રાર્થનામાં કોઈ ભજન-સંગીત સાંભળવા જ આવે, કુતૂહલથી આવે, પ્રવચન સાંભળવા આવે તેને પસંદ ન કરતા. કહેતા: 'તેઓ ઇશ્વરની સાથે ઐક્ય સાધવા નથી આવ્યાં.' કારણ કે 'પ્રાર્થનામાં આવવાને સારુ કોઈએ રસ ઉપજાવવાનું ન હોવું જોઈએ. રસ અંતરમાંથી નીકળવો જોઈએ.' છતાં ભજનાદિ સરસ રીતે ગવાય તેને તેઓ મહત્ત્વનું માનતા જ હતા. એક દિવસ સવારની પ્રાર્થનામાં મહાદેવભાઈએ 'ઊઠ જાગ મુસાફિર' ભજન ગાયું, પણ મહાદેવભાઈ તેનો રાગ ભૂલી ગયેલા, એટલે બે-ત્રણ સૂરનો ખીચડો થઈ ગયો! પ્રાર્થના પછી બાપુ કહે: 'સરસ રીતે ગવાય નહીં તો મારે મન ગમે તેવું સારું ભજન કે કાવ્ય નિરર્થક છે.'

ગાંધીજી આગ્રહ રાખતા કે પ્રાર્થનાનો સમય ચુકાવો ન જોઈએ. તેમણે કહ્યું: 'ત્યારે શું આવી પ્રાર્થનાનો નિયત સમય હોતો હશે? જેને આત્મશુદ્ધિ કરવી છે તેની તો ચોવીસે ઘડી પ્રાર્થનામય હોય.' '...પણ એવું થતું નથી, માટે સહુએ તે વખતે પ્રાર્થનામાં જોડાવું જોઈએ.' ૧૯૨૧માં પ્રભુદાસ ગાંધીજીની સેવામાં હતા ત્યારે પૂછ્યું, 'તું પ્રાર્થના ક્યારે કરે છે?' પ્રભુદાસભાઈ: 'આ બધી દોડધામમાં પ્રાર્થના કરવાનો સમય જ ક્યાં મળે છે?' આ સાંભળી ગાંધીજીને ગમ્યું નહીં અને કહ્યું: 'મારી ચાકરી કરવામાં પ્રાર્થના છૂટે, એ ન ચાલે.' પછી ઉમેર્યું: 'જો તું પ્રાર્થના છોડે, તો પછી હું તારી પાસે શી આશા રાખું?'

આખરે સમય, સ્થળ, શ્લોકો, ભજનાદિ સઘળું ગાંધીજી માને છે–'બાહ્યોપચાર' છે. પ્રાર્થના તો 'હૃદયગત્' કરવાની છે અને 'હૃદયગત્' પ્રાર્થનામાં તો ભક્ત એટલો અંતર્ધ્યાન રહે છે કે તે વખતે તેને બીજી વસ્તુનું ભાન જ ન હોય.

ઉપસંહાર

ગાંધીજી કહેતા: 'ઇશ્વરે મનુષ્યને એવો બનાવ્યો છે કે બગડવાનાં અનેક પ્રસંગો આવતા છતાં તે ઉગરી જાય છે એવી તેની અલૌકિક કળા છે.' અને માનવીને પતનમાંથી બચાવનાર પરમ ઔષધ પ્રાર્થના છે. ગાંધીજી પોતાને બખડતા-આખડતા સામાન્યજન જ કહેતા. પણ તેમાંથી આંગળી પકડી આગળ લઈ જનાર તત્ત્વ કે શક્તિ એ પ્રાર્થના બની રહ્યાં. '...તે તો મને આત્યંતિક આવશ્યકતામાંથી લાધી છે. હું એવી હાલતમાં આવી પડતો કે પ્રાર્થના વિના મને સખ જ ન મળે.' તેઓએ આપણાં સંતો-સાધુઓને યાદ કરીને કહ્યું છે: 'અસંખ્ય મુનિઓ, ઋષિઓ, ઓલિયાઓએ પોતાની શ્રદ્ધાના બળ વડે પ્રાર્થનામાં લોહીનાં આંસુ ઢાળ્યાં છે, હાડકાની અને માંસની સુકવણી કરી છે.'

ગાંધીજી વીસમી સદીના એવા જ સંત-ઋષિ હતા. તેમનું જીવન પ્રયોગશીલ હતું અને તે સત્ય અહિંસાના વ્યાપક પ્રયોગોરૂપે હતું. તેમના સઘળા કાર્યક્રમો–આશ્રમો પ્રયોગશાળા હતાં. તેમણે કહેલું: 'સેવાગ્રામની પ્રયોગશાળા એ મારા માટે અહિંસાની પ્રયોગશાળા છે. જો મારો પ્રયોગ અહીં સફળ થાય તો મોટા ક્ષેત્રમાં પણ મને સફળતા મળવાની ચાવી મળી રહે.' અને તેમને ખાત્રી હતી: 'ઇશ્વરે મારા જેવા અપૂર્ણ મનુષ્યને આવા મહાપ્રયોગ માટે કેમ પસંદ કર્યો હશે?' આગળ કહે છે: 'અહંકારથી નથી કહેતો પણ મને ચોખ્ખું ભાસે છે એટલે કહું છું કે પરમાત્માને હિંદુસ્તાનમાં કરોડો મૂંગા, અજ્ઞાન, ગરીબોને માટે કામ લેવું હતું, એટલે તેણે મારા જેવા અપૂર્ણને પસંદ કર્યો. મારા કરતાં વધારે પૂર્ણ પુરુષને જોઈને એ બાપડાં કદાચ મૂંઝાઈ જાત. પોતાની જેમ ભૂલો કરનારા મને જોઈને તેમને પણ વિશ્વાસ બેઠો કે પોતે પણ પોતાની ભૂલો સુધારી શકે અને આગળ વધી શકે.'

ગાંધીજી પ્રાર્થનામય મહાપુરુષ હતા. તેમનું ચલન-વલન, ખાવું-પીવું બધું જાગ્રત અવસ્થામાં, પ્રાર્થનામય અવસ્થાનું હતું. એ જ સાક્ષાત્કાર. આવા મહાપુરુષની પ્રવૃત્તિ માત્ર એક મહાયજ્ઞ છે.

આજે પણ ગાંધી આશ્રમો, ગાંધી સંસ્થાઓમાં અને ગાંધીજનોના જીવનમાં પ્રાર્થના એ મહત્ત્વનો મુકામ છે. ગાંધીજી જેવી તદાકારતા કે તન્મયતા ન હોય કે યંત્રવત્ હોય એમ પણ બને, છતાં આ પ્રવાહ અખંડિત રહ્યો છે અને વહે છે તે શ્રેયસ્કર જ છે. ગાંધીજીનું સમગ્ર જીવન એ આચરણનું ઊંચેરું ઉદાહરણ છે. વ્યક્તિગત જીવનમાં સત્યાચરણના પ્રયોગો માટે પ્રાર્થનામય જીવન કેવી તો ઉચ્ચ અવસ્થાએ પહોંચાડી શકે છે તે મહાત્મા ગાંધીનું જીવન, ખુલ્લું જીવન આપણને દર્શાવે છે. એટલે જ વિનોબાજીએ ગાંધીજીનાં અંતિમ પર્વને 'સ્વર્ગારોહણ પર્વ' કહ્યું.

સંદર્ભ ગ્રન્થો:

૧. ધર્મમંથન	ગાંધીજી
૨. મહાત્મા ગાંધીના વિચારો	યુ. આર. રાવ અને આર. કે. પ્રભુ
૩. મહાત્મા ગાંધીએ કરાવેલો આશ્રમ ભજનાવલિનો સ્વાધ્યાય	પ્રભુદાસ ગાંધી
૪. મહાદેવભાઈની ડાયરી ભાગ-૨	મહાદેવભાઈ દેસાઈ
૫. પૂર્ણાહુતિ ખંડ-૨ અને ૪	પ્યારેલાલ
૬. ગાંધીજીનું પ્રાર્થના ચિંતન	સં. ભદ્રા સવાઈ
૭. ગાંધી ગંગા ભાગ ૧-૨	સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
૮. સત્યાગ્રહાશ્રમનો ઇતિહાસ	ગાંધીજી

* * *

કાઠિયાવાડમાં ગાંધી પધાર્યા

☐ ગંભીરસિંહ ગોહિલ

જે પ્રદેશમાં ૫૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે (એક ગણતરી પ્રમાણે ઈ. પૂ. ૩૧૦૫માં) શ્રી કૃષ્ણે દેહ છોડ્યો ત્યાં ઈ. સ. ૧૮૬૯ના ઑક્ટોબરની બીજી તારીખે પોરબંદર (એટલે કે શ્રીકૃષ્ણના મિત્રની નગરી સુદામાપુરી)માં મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીનો જન્મ થયો હતો. શ્રીકૃષ્ણે અનુભવો દ્વારા ચાણક્ય બુદ્ધિ કેળવી હતી, મોહનદાસની ત્રણ વડીલ પેઢીઓએ મુત્સદ્દીગીરી – દેશી રાજ્યોના દીવાન તરીકે – કરી હતી. શ્રીકૃષ્ણ જેવા પવિત્ર આત્માઓએ ગાંધીના અંતરને ઘડતર આપ્યું હશે એમ જણાય છે. કેમકે જગતના અનેક દેશોએ મહાત્મા ગાંધીના સત્ય, પ્રેમ અને અહિંસાના વારસાનું ઋણ સ્વીકારેલું છે.

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીએ છસાત વર્ષ સુધીનું બાળપણ પોરબંદરમાં અને પછી અગિયાર વર્ષ રાજકોટમાં પસાર કર્યા. ૧૮૮૭માં મેટ્રીક પાસ કરી એક સત્ર ભાવનગરની શામળદાસ કૉલેજમાં ભણી બેરિસ્ટર થવા લંડન ગયા. ૧૮૯૧માં પરત આવી બેએક વર્ષ મુંબઈ અને રાજકોટમાં વકીલાત કરી. ૧૮૯૩માં દક્ષિણ આફ્રિકા જઈ ત્યાં ૨૧ વર્ષ રહ્યા. ત્યાંના હિંદી નિવાસીઓને લડતો દ્વારા હક્કો અપાવ્યા. ત્યાંજ સત્યાગ્રહનો જન્મ થયો.

ભારત આવીને દેશને દોરવણી આપતાં ૧૯૧૫થી ૧૯૩૯ સુધીનાં પચાસ વર્ષોમાં ગાંધીજીને અવારનવાર કાઠિયાવાડમાં આવવાનું થયું. રાજકોટના ૧૯૩૮-૩૯ના સત્યાગ્રહ પછી તેમને ક્યારેય આવવાનું થયું નહોતું. તેમના અવસાન પછી કાઠિયાવાડનાં ૨૨૨ રજવાડાંઓનું વિલીનીકરણ થયું, એકમ થયું અને પછીથી તે સૌરાષ્ટ્ર રાજ્ય તરીકે ઓળખાયું. વિલીનીકરણની પ્રક્રિયા ચાલતી હતી તેના ખબર ગાંધીજીને મળ્યા હતા તે બદલ તેમણે રાજીપો વ્યક્ત કરી તેમની ૨૦-૧-૧૯૪૮ની પ્રાર્થના સભામાં શુભેચ્છા પાઠવી હતી.

૧૯૧૫ના જાન્યુઆરીમાં દેશમાં આવ્યા પછી તેજ મહિનાની ૧૬મી તારીખે પ્રથમવાર સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રવેશીને ટ્રેન મારફતે જતા હતા ત્યારે વઢવાણ સ્ટેશને એક દરજી યુવાન મોતીલાલ પરમાર કેટલાક સાથીઓને લઈને ગાંધીજીને મળ્યા. તેમણે વીરમગામની જુલમી જકાતદોરીથી લોકો કેટલા હેરાન થાય છે તે વાત કરી તેનો ઉપાય કરવા વિનંતી કરી. ગાંધીજીએ કસોટી કરવા પ્રશ્ન પૂછ્યો, 'તમે જેલમાં જવા તૈયાર છો?' મોતીલાલે જે દૃઢતાથી જવાબ આપ્યો તેનાથી ગાંધીજીને તેમના નિર્ધારની પ્રતીતિ થઈ, આગળ ઉપર પ્રયત્નો કરી તે લાઈનદોરી એક તબક્કે દૂર પણ કરાવેલી. બીજી મુલાકાતે મોતીલાલ અને તેના સાગરીતો ફૂલચંદ શાહ, ચમનલાલ વૈષ્ણવ, સ્વામી શિવાનંદજી વગેરેને મળ્યા હતા અને પ્રવૃત્તિઓને નિહાળી સંતોષ વ્યક્ત કર્યો હતો.

૧૭ જાન્યુઆરીએ રાજકોટ પહોંચી પોતાના ઘરે ઉતારો રાખી ત્રણ દિવસ રોકાયા. માનપત્રો થયાં. રાજવી લાખાજીરાજને મળ્યા. ત્રીજે દિવસે લાખાજીરાજ ઘરે મળવા આવ્યા. લાખાજીરાજને ગાંધીજી પ્રત્યે ઘણું જ માન. ગાંધીજીની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ ખાદી, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ, રાષ્ટ્રીય કેળવણી વગેરેને તેમણે ટેકો આપેલો.

૨૨-૨૩ જાન્યુઆરીએ ગાંધીજી પોરબંદર ગયા હતા. તેમના મોટાભાઈ લક્ષ્મીદાસ ઉર્ફે કાળીદાસનું માર્ચ ૧૯૧૪માં અવસાન થઈ ગયું હતું. ગાંધીજી ત્યારે દક્ષિણ આફ્રિકા હતા. મોટાભાઈના કુટુંબ પાસે તેઓ લૌકિકે ગયા હતા. તેમના સૌરાષ્ટ્રના પ્રવાસનો મુખ્ય હેતુ આ હતો.

આ પહેલાં ૨૧ જાન્યુઆરીએ તેઓ નવાગઢ સ્ટેશને ઉતરી જેતપુર ગયા હતા. ઉતારો દેવચંદભાઈ પારેખને ત્યાં હતો. દેવચંદભાઈ સાથે ગાંધીજીનો લાંબા સમયથી પરિચય હતો.

૨૧મીએ જેતપુરમાં ગાંધીજીને માનપત્ર અપાયું તેનું અદકેરું મહત્ત્વ છે. આ માનપત્રમાં જાહેર રીતે ગાંધીજીને પહેલી વાર મહાત્મા સંબોધન થયું હતું. જો કે આ જ પ્રવાસ દરમ્યાન ૨૭મી જાન્યુઆરીએ ગોંડળ મુકામે દીવાન રણછોડદાસ પટવારીના પ્રમુખસ્થાને વૈદ જીવરામ કાળીદાસ શાસ્ત્રીના રસશાળા ઔષધાલય ખાતે ગાંધીજીને જે માનપત્ર અપાયું તેમાં પણ જાહેરમાં તેમને મહાત્મા સંબોધન થયું હતું, પણ તે આગળના જેતપુરના માનપત્ર કરતાં છ દિવસ મોડું હતું. જો કે તે બંનેના લખનાર એક જ હતા.

ફરી વચ્ચે મે ૧૫થી ૧૮ રાજકોટ રહ્યા. ૧૯મીએ લીંબડી આવ્યા. માનપત્ર વખતે ઠાકોરસાહેબ હાજર. ફરી તેઓ ગાંધીજીને મળવા આવેલા.

ડિસેમ્બરની ૧લીથી ૧૬મી સુધી ગાંધીજીએ સૌરાષ્ટ્રનો પ્રવાસ કર્યો જે રાજવીઓ અને પ્રજાજનો પાસેથી ગોખલેના સ્મારક માટેનો ફાળો મેળવવા માટેનો હતો.

૭થી ૧૦ તારીખો દરમ્યાન ગાંધીજી ભાવનગર રોકાયા હતા. ગાંધીજીએ છેલ્લે દિવસે મહારાજા ભાવસિંહજી બીજાની મુલાકાત નીલમબાગ પેલેસમાં કરી જ્યાં છુટ્ટા ફરતા ચિત્તાને જોઈ તેમણે કહ્યું કે આ રાજાએ તો હિંસક પ્રાણીને પણ અહિંસક બનાવી દીધું છે, મારી છાતી ગજ ગજ ફૂલે છે. રાત્રે શામળદાસ કૉલેજના

પ્રોફેસર ટી. કે. શહાણી મળવા આવેલા જેમને ગાંધીજીએ ગોખલેજીના દક્ષિણ આફ્રિકા પ્રવાસ દરમ્યાનના કાર્યની માહિતી ૪ કલાક સુધી આપી.

૧૩થી ૧૬ તારીખોમાં ગાંધીજીએ લીંબડી, વઢવાણ, ધ્રાંગધ્રા વગેરે સ્થળે કાર્યક્રમો કર્યા, રાજવીઓની મુલાકાતો લીધી. ગોખલે સ્મારક માટે ફાળો એકત્ર કર્યો.

૧૯૧૬ના નવેમ્બરની ૯મી તારીખે વઢવાણમાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની જયંતીનો કાર્યક્રમ આનંદશંકર ધ્રુવના પ્રમુખસ્થાને લીંબડી દરબારના ઉતારામાં યોજાયો. ગાંધીજીએ ભાષણ કર્યું. આ વર્ષમાં સૌરાષ્ટ્રનો આ એક જ પ્રવાસ થયો.

૧૯૧૯ના સપ્ટેમ્બરની ૨૫મીએ ગાંધીજી રાજકોટ આવ્યા. રેવાશંકર જગજીવનના બંગલે સ્વદેશી વિશે ટૂંકું પ્રવચન આપ્યું. બીજે દિવસે અંત્યજ શાળાની મુલાકાત લીધી. ૨૭મીએ ગોંડલમાં સ્વદેશી ભંડાર ખુલ્લો મૂક્યો. ૨૮મીએ મોટી મારડમાં ખેડૂત પરિષદનું પ્રમુખપદ સંભાળી સ્વાશ્રય અને સ્વદેશી વિશે ભાષણ આપ્યું. ધોરાજીમાં મુસ્લિમ એકતા ઉપર બોલ્યા. અંત્યજવાસમાં સભા થઈ. ગોંડલમાં સ્ત્રીઓની તેમજ પુરુષોની અલગ અલગ સભાઓમાં સ્વદેશી ઉપર ભાષણો આપ્યાં.

૧૦મી ઓક્ટોબરે અમરેલીમાં ગાંધીજીએ રેંટિયાવર્ગ ખુલ્લો મૂક્યો. ૧૨મી તારીખે ભાવનગરમાં સભા થઈ. બોટાદની પણ મુલાકાત કરી.

૧૯૨૧ના અસહકારના દિવસોમાં ગાંધીજી તિલક મહારાજના સ્મારક માટેનો ફાળો એકત્ર કરવા વઢવાણ આવ્યા હતા. ૯ જૂનના દિવસે ગાંધીજીના ભાષણ પછી ફાળા માટેની ઝોળીઓ ફરવા લાગી જેમાં રૂપિયા પૈસા તથા વીંટી, વાળી, બંગડી આદિ ઘરેણાં પણ મળ્યા હતાં. ઝોળી ગાંધીજીના ચરણ પાસે મૂકવામાં આવી. જેમાંથી જબરો વજનદાર સોનાનો તોડો નીકળ્યો. ગાંધીજીએ તોડો આપનારને વ્યાસપીઠ પર બોલાવ્યા. બીજી ત્રીજી વારની સૂચના પછી જે તેજસ્વી યુવાન ગાંધીજી પાસે આવ્યા તે દરબાર ગોપાળદાસ. તે ઢસા રામ સાંકળીના રાજવી પછી વિખ્યાત થયા, ગાંધીજીની ચળવળોમાં આગેવાનીભર્યો ભાગ લીધો અને બ્રિટિશ સરકાર સાથે ઘર્ષણ થતાં તેમનું રાજ્ય અને મિલકતો જપ્ત થયાં.

ભાવનગર રાજ્યના પૂર્વ દીવાન અને સગીર વહીવટી સમિતિના પ્રમુખ પ્રભાશંકર પટ્ટણીના આગ્રહથી ત્રીજી કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદનું પ્રમુખસ્થાન ૮ અને ૯ જાન્યુઆરી ૧૯૨૫ના દિવસોમાં ગાંધીજીએ સંભાળ્યું હતું. ૮મી તારીખે રાજકોટના ઠાકોર લાખાજીરાજને માનપત્ર આપવામાં આવ્યું. તે દરમ્યાન ગાંધીજી ઊભા રહ્યા. કોઈ રાજવીનું આ રીતે પ્રજાકીય સન્માન થયું હોય તેવા લાખાજીરાજ એક જ હતા. બીજે દિવસે પ્રજામંડળ તરફથી પ્રભાશંકર પટ્ટણીના હાથે ગાંધીજીને માનપત્ર અપાયું, જે ઘણો વિશિષ્ટ પ્રસંગ હતો. શામળદાસ કૉલેજમાં ગાંધીજીએ 'વિદ્યાર્થી ધર્મ' વિશે પ્રવચન આપ્યું હતું. રાત્રે કવિ દુલા કાગે ભજનો સંભળાવ્યાં.

તારીખ ૧૦, ૧૧, અને ૧૨એ ત્રણ દિવસો પ્રભાશંકર પટ્ટણીના મહેમાન તરીકે ગાંધીજી ત્રાપજ બંગલે રોકાયા હતા. તે દરમ્યાન પ્રભાશંકરની નિયમિત કાંતવા અંગેની શરત તરીકે ગાંધીજીએ તેમને કાંતતાં શીખવ્યું. ભાવનગર આવીને ૧૩ વર્ષની ઉંમરના રાજવી કૃષ્ણકુમારસિંહજીને ગાંધીજી સામે ચાલીને મળવા ગયા. પોતે અગાઉ શામળદાસ કૉલેજમાં ભણેલા એટલે જૂના સમયના પ્રજાજન તરીકે રાજવીને માન આપ્યું. બાળરાજાના મન પર તેની ઘણી સારી અસર થઈ.

પછીના મહિને ૧૫ ફેબ્રુઆરીથી ૧૮ સુધી ગાંધીજી રાજકોટ રોકાયા. રાષ્ટ્રીય શાળાના નવા મકાનનું ઉદ્ઘાટન ગાંધીજીના હાથે થયું.

તારીખ ૧૭મી ફેબ્રુઆરીએ રાજકોટમાં પાટવીકુંવરના જન્મદિન નિમિત્તે ભરાયેલા દરબારમાં ગાંધીજીએ હાજરી આપી. ૧૮મીએ ગાંધીજી પોરબંદર જવા નીકળ્યા.

તા. ૧૯ અને ૨૦ પોરબંદર રોકાઈ ગાંધીજી ૨૧મીએ વાંકાનેર આવ્યા જ્યાં અંત્યજવાસની જાહેર સભામાં વ્યાખ્યાન આપી વઢવાણ ગયા.

બીજી એપ્રિલે ગાંધીજીએ બોટાદ આવી, ખરી વાવડી, ખોખરનેસ વગેરે ગામડાની મુલાકાત લીધી. રાણપુર પહોંચી 'સૌરાષ્ટ્ર' કાર્યાલયની મુલાકાતે ગયા અને માનપત્ર સ્વીકાર્યું. તે જ દિવસે સોનગઢ પહોંચી ચારિત્ર આશ્રમની મુલાકાત લીધી. રેંટિયાશાળા ખુલ્લી મૂકી.

ત્રીજી એપ્રિલે મઢડા ગામે શિવજીભાઈના આશ્રમની મુલાકાતે ગયા અને વ્યાખ્યાન આપ્યું. ચોથી એપ્રિલે પાલિતાણા જઈ શત્રુંજય પર્વત ચઢી જૈન મંદિરોમાં જાહેરસભામાં પ્રવચન આપ્યું. તે જ દિવસે લાઠી જઈ અંત્યજશાળાની મુલાકાત લઈ પ્રવચન આપ્યું.

પાંચમી એપ્રિલે અમરેલી મુકામે સુધરાઈ તરફથી માનપત્ર આપવામાં આવ્યું. કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદની કાર્યવાહક સમિતિની બેઠકમાં પ્રમુખ તરીકે હાજરી આપી.

આઠમી એપ્રિલે માંગરોળમાં ગાંધીજીનું સ્ત્રીઓની સભામાં પ્રવચન થયું. ખારવાઓની સભા થઈ. કેશોદની મુલાકાત સાથે આ વિસ્તારનો પ્રવાસ પૂરો થયો.

૧૯૨૫ના ઓક્ટોબર-નવેમ્બરમાં ગાંધીજીએ કચ્છનો પ્રવાસ કર્યો. તે માટે મુંબઈથી 'રૂપમતી' આગબોટ દ્વારા રવાના થયા. દ્વારકા થઈને ૨૨મી ઓક્ટોબરે તેઓ માંડવી પહોંચ્યા.

આગબોટમાંથી દરબારી લોંચમાં, પછી મછવામાં, પછી બળદ ગાડીમાં અને છેલ્લે કાદવમાં પગે ચાલીને કિનારે આવ્યા.

ગાંધીનો ઉતારો રાજ્ય તરફથી સંસ્કૃત પાઠશાળાના મકાનમાં રાખવામાં આવ્યો હતો. ગાંધીજીને સરઘસાકારે જાહેરસભાના સ્થળે લઈ જવામાં આવ્યા. પણ સભામાં અંત્યજોને અલગ બેસાડવામાં આવ્યા હતા. ગાંધીજીએ ત્યાં જઈ ભાષણ કર્યું.

બીજે દિવસે ૨૩મી તારીખે ગાંધીજીએ કચ્છના મહારાવની મુલાકાત લીધી. ફરી જાહેરસભા થઈ ત્યારે અંત્યજોને દૂર ન બેસાડ્યા. કોટડામાં અંત્યજશાળાનો પાયો ગાંધીજીના હાથે નખાયો. રાત્રે આગળ જવા નીકળ્યા. બળદગાડી, ગાડું, પાલખી અને ચાર પૈડાવાળા ગાડામાં ૨૮ માઈલની મુસાફરી કરી. ૨૬મીએ કોઠારા ગામમાં જાહેરસભા યોજાઈ અને માનપત્ર અપાયું. ૨૭મીએ વીંઝાણમાં જાહેરસભા થઈ. ગોધરા (કચ્છ)માં ૨૯મીએ જાહેરસભા થઈ. ઉતારો શેઠ ઠાકરશીના બંગલે હતો.

૩૦મી ઓક્ટોબરે ગોધરાથી સંઘ માંડવી પહોંચ્યો. કચ્છમાં ગાંધીજીને કડવા અનુભવો થઈ ચૂક્યા હતા. કચ્છના મુંબઈ અને વિદેશમાં વ્યવસાય કરનારા મોટા ગજાના શાહુકારો હરિજનફાળો વગેરેમાં ઘણું ધન આપશે એવી અપેક્ષા હતી. પણ મુંબઈથી જ આદેશો આવી ગયેલા કે કચ્છનું ધન કચ્છમાં જ રહેવું જોઈએ. એટલે ગાંધીજીને ખાસ સહકાર મળ્યો નહિ.

માંડવીમાં ગાંધીજીની સાથે બહેન આનંદિની આશર હતાં. તેમને કોઈ ઓળખે નહિ. સૌએ માની લીધું કે તે હરિજન કન્યા લક્ષ્મી જ હોવી જોઈએ. એટલે ગાંધીજી માટે ઉતારો શોધવાનું મુશ્કેલ બન્યું. તેના કરતાં ય કપરું કામ સભાસ્થાન મેળવવાનું હતું. આયોજકોએ પસંદગી કરીને રિદ્ધગર બાબા જે જાણીતા અને શ્રીમંત સાધુ હતા તેઓ ગાંધીજીનું સ્વાગત કરે, તેમની બ્રહ્મપુરીમાં સભા ભરાય તેવું ગોઠવેલું. પણ રિદ્ધગરે નક્કી કરેલું કે ગાંધીજી સ્પર્શાસ્પર્શમાં માનનારાઓના દરવાજેથી પ્રવેશે અને તેમના માટે ત્યાં નિશ્ચિત કરેલા સ્થાને બેસે.

પણ ગાંધીજી તો હરિજનો માટે અલગ રાખેલા દરવાજેથી પ્રવેશ્યા. રિદ્ધગરને તે જરાય માન્ય નહોતું. તેણે તો તેના ચેલાઓને મોકલી હરિજનોને સભામંડપમાંથી દૂર કરાવવાનું આરંભ્યું. પોતે સભામાંથી ચાલ્યા ગયા. ગરબડ મચી ગઈ. ગાંધીજીએ સભા બરખાસ્ત કરી.

૩૧મીએ માંડવીમાં વનસ્પતિશાસ્ત્રી જયકૃષ્ણ ઈંદ્રજીના આયોજન પ્રમાણે વૃક્ષારોપણ થયું. સ્થળનું નામ 'ગાંધીકુંજ' અને ઝાડનું નામ 'ગાંધીવડલો' રાખ્યું. રાજચંદ્ર જન્મતિથિ અંગે પ્રવચન કર્યું. માંડવીમાં ગાંધીજીના કાર્યક્રમમાં અપમાનજનક વર્તાવ થયો.

પહેલી નવેમ્બરે ભૂજપુરમાં સવારે સાત વાગે સભા થઈ. જૂનવાણીઓએ સભા ન કરી તેથી સભા હરિજનવાસમાં થઈ. હરિજનોની સૌથી વધારે અવગણના બીજી તારીખે મુંદ્રામાં થઈ. માનપત્ર પ્રમુખે ઊંચેથી ગાંધીજીના હાથમાં મૂક્યું, જેથી સ્પર્શ ન કરવો પડે. ગાંધીજીએ માનપત્ર સ્વીકાર્યું નહિ. ઊંડા હૃદયની વેદના વ્યક્ત કરી.

કચ્છથી દરિયાઈ રસ્તે નીકળી ૪થી નવેમ્બરે જામનગરના રોઝી બંદરે ઊતર્યા. રાજ તરફથી સત્કાર કરાયો. ત્યાંથી રાજકોટ થઈ અમદાવાદ પરત ફર્યા.

૧૯૨૮ના જાન્યુઆરીની ૨૦મી તારીખથી પોરબંદરમાં મળી રહેલી ચોથી કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદમાં હાજરી આપવા પોરબંદર પહોંચ્યા. બેઠકના પ્રમુખસ્થાને ઠક્કરબાપા હતા.

૨૩ નવેમ્બર ૧૯૨૮ના રોજ ગાંધીજીએ વરતેજમાં અંત્યજમંદિરનું ખાતમુહૂર્ત કર્યું, સભાઓમાં વ્યાખ્યાનો કર્યાં, મોઢ જ્ઞાતિનું માનપત્ર સ્વીકાર્યું.

૩૦મી માર્ચ ૧૯૨૯ના દિવસે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના પ્રમુખસ્થાને મોરબીમાં આરંભાઈ રહેલા કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદના અધિવેશનમાં હાજરી આપી.

૧૯૩૪ના જુલાઈની પહેલી તારીખે હરિજન યાત્રાના ભાગ રૂપે ભાવનગરમાં ભંગીવાસનો પાયો ગાંધીજીના હાથે નખાયો. સનાતનીઓની સભા રાખી પણ કોઈ આવ્યું નહિ. જાહેરસભા થઈ. બીજી જુલાઈએ કાઠિયાવાડ હરિજન સેવક સંઘ અને કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદની અંત્યજ સમિતિની સંયુક્ત બેઠકમાં હાજરી આપી.

૧૯૩૬ના ઓક્ટોબરની ૨૯ તારીખે ગાંધીજીએ રાજકોટની મુલાકાત લીધી હતી. મોટાભાઈ ખુશાલચંદને તેઓ મળવા ગયા હતા.

૧૯૩૮ના ઓગસ્ટ આસપાસથી રાજકોટમાં જવાબદાર રાજતંત્રની માગણી થતી હતી. રાજવી ધર્મેન્દ્રસિંહજી વિલાસી અને ઉડાઉ સ્વભાવના હતા. દીવાન વીરાવાળા કુટિલ અને ખટપટી નીતિરીતિથી રાજકાજ ચલાવતા હતા. લોકો પર કરવેરા વધારતા હતા. તેમાં જવાબદાર રાજતંત્રની માગણી થતાં દમનનીતિ શરૂ થઈ. ગાંધીજીની સલાહ લઈ સરદાર વલ્લભભાઈ લડતમાં દોરવણી આપતા હતા.

૨૬ ડિસેમ્બર ૧૯૩૮ના રોજ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ અને લડત સમિતિને ઠાકોર ધર્મેન્દ્રસિંહજી અને દીવાન વીરાવાળા સાથે સમાધાન થયું. પણ રાજ્ય તરફથી તેનો વારંવાર ભંગ થયો, કસ્તુરબા આવેલાં તેમને જેલમાં પૂર્યાં. અંતે ખુદ ગાંધીજી ૨૭ ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૯ના રોજ મુંબઈથી રાજકોટ આવ્યા. રાજ્યના

પ્રતિનિધિઓએ રાજ્યના મહેમાન થવા નિમંત્રણ આપ્યું પણ ગાંધીજીએ ના પાડી અને રાષ્ટ્રીય શાળામાં ઉતારો રાખ્યો.

૨૮ ફેબ્રુઆરીએ ગાંધીજીએ બ્રિટિશ રેસિડેન્ટની મુલાકાત લીધી. મુસલમાનો, ગરાસિયા વગેરેના પ્રતિનિધિઓ સાથે મુલાકાત થઈ. સત્યાગ્રહી કેદીઓની જેલમાં મુલાકાત કરાઈ. ઠાકોરસાહેબ સાથે મંત્રણા થઈ તે અસંતોષકારક રહી.

૨જી માર્ચે વલ્લભભાઈ પટેલ સાથે થયેલા રાજા-પ્રજાના કરારના યોગ્ય પાલન માટે પત્ર લખી ગાંધીજીએ ઠાકોરને ચોવીસ કલાકની મહેતલ આપી. ૩જીએ ગાંધીજીને જણાયું કે રાજકોટ નરેશે પ્રજાને જે વચન આપ્યું છે તે મુજબ વર્ત્યા નથી એટલે તેમણે ઉપવાસ શરૂ કર્યા. ગાંધીજીના વૃદ્ધ બહેન મળવા આવ્યાં.

૭મી માર્ચે વાઈસરોયે દરખાસ્ત કરી કે રાજા-પ્રજા વચ્ચેના કરારનો અર્થ, હિંદના વડા ન્યાયમૂર્તિ મોરીસ ગ્વાયર જે કરે તે માન્ય રાખવામાં આવે. ગાંધીજીએ દરખાસ્ત સ્વીકારી ઉપવાસ છોડ્યા.

ગાંધીજી ૮થી ૧૩ માર્ચ રાજકોટ રોકાયા. તે દરમ્યાન રાજકોટ નરેશ ઔપચારિક મુલાકાતે આવ્યા. પછીનાં ત્રણ અઠવાડિયા ગાંધીજી દિલ્હી હતા. ૯ એપ્રિલે રાજકોટ આવ્યા.

હિંદના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ મોરીસ ગ્વાયરે ચુકાદો આપ્યો કે જે નામ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ સમિતિ માટે નક્કી કરે તે જ સ્વીકાર્ય ગણાય.

પરંતુ રાજવી અને દીવાન તરફથી આંટીઘૂંટીભર્યા દાવપેચ ચાલુ રહ્યા. ૨૪ એપ્રિલે વીરાવાળાની નીતિરીતિથી થાકીને છેલ્લે ગાંધીજીએ નિવેદન બહાર પાડ્યું: 'હું હાર્યો, તમે જીતો.' તે સાથે તેઓ રાજકોટ છોડીને જવા નીકળ્યા. ૨૫મીએ મુંબઈ પહોંચ્યા.

૧૨મી મેએ ગાંધીજી મુંબઈથી રાજકોટ આવ્યા. ૧૭મી મેએ નિવેદન બહાર પાડી મોરીસ ગ્વાયરના ચુકાદાના લાભ સ્વેચ્છાએ છોડી દીધા. ૧૮મીએ વીરાવાળા મળવા આવ્યા. ૨૩મીએ રાજકોટમાં જાહેરસભાને ગાંધીજીએ સંબોધન કર્યું. ૨૪મીએ રાજકોટના ઠાકોર સાહેબ તથા પ્રજા તરફથી અપાયેલી પાર્ટીમાં હાજરી આપી. ૨૫ થી ૨૯ રાજકોટ રોકાયા.

૩૧મી મેએ રાજકોટની જાહેરસભામાં હાજરી આપી. મહાદેવભાઈ દેસાઈ ત્યારે હાજર હતા, મુખ્ય વક્તા હતા. ૧લી જૂન ગાંધીજીનો રાજકોટમાં છેલ્લો દિવસ હતો. એ પછી તેઓ ક્યારેય રાજકોટ કે સૌરાષ્ટ્રમાં આવી શક્યા નહિ.

રાજકોટનો સત્યાગ્રહ ગાંધીજી માટે વિશિષ્ટ અનુભવ હતો. સરદારે લડતની આગેવાની સંભાળી હતી, ગાંધીજીની સલાહ લેતા રહ્યા હતા, મદદ માગી નહોતી. પણ રાજકોટ પ્રત્યેની આત્મીયતાથી ખેંચાઈને તેઓ રાજકોટ આવ્યા હતા. લડતના છેલ્લા ભાગમાં તેમણે બે પક્ષો વચ્ચે ત્રીજા પક્ષ હિંદના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ મોરીસ ગ્વાયરની સામેલગીરી સ્વીકારી તે પોતાની ભૂલ હતી તેમ ગાંધીજીએ કહ્યું હતું અને જાહેર નિવેદનમાં નોંધ્યું હતું. ઠાકોર અને દીવાનને પોતે જીત્યા એમ લાગ્યું, પણ તે જીત તેમની કુટિલતાની હતી.

આવા કડવા અનુભવ સાથે ૧૯૧૫ થી ૧૯૩૯ સુધીનો ગાંધીજીનો અઢી દાયકાનો બીજા તબક્કાનો સૌરાષ્ટ્ર સાથેનો સંબંધ પૂરો થયો. શ્રીકૃષ્ણે પણ હાલના પ્રભાસપાટણના વિસ્તારમાં દેહ છોડ્યો ત્યારે તેઓ એકલા હતા, યાદવોના કુસંપથી વ્યથિત થયેલા હતા. વ્યથા અને વેદના અંતે તો આત્માને મુક્તિના પંથે લઈ જાય છે. ✱✱✱

ડી-૧૪૦, કાળવીબીડ,
ભાવનગર-૩૬૪૦૦૨.

સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા-ભાગ ૧, ૨ (૧૯૨૭, ૧૯૨૯) : ગાંધીજીની આત્મકથા

મૂળે ૨૯-૧૧-૧૯૨૫ થી ૩-૨-૧૯૨૯ દરમ્યાન 'નવજીવન'માં હપ્તે હપ્તે છપાયેલી આ આત્મકથામાં લેખકનું જીવન ઓતપ્રોત હોવા છતાં સત્યના પ્રયોગો જ બહાર તરી આવ્યા છે. રાજ્યપ્રકરણી ક્ષેત્રના નહીં, પણ અધ્યાત્મક્ષેત્રના આ પ્રયોગોની પાછળ નમ્રતાની વૃદ્ધિ અને આત્મદર્શન એવા બે મુખ્ય હેતુ રહ્યા છે; તેથી કથા તટસ્થભાવે નિરભિમાનપણે લખાયેલી છે. એમાં સિદ્ધાંતોનું વર્ણન નથી, પરંતુ સિદ્ધાંતો પર રચાયેલાં કાર્યોનો ઇતિહાસ છે. મુખ્ય સિદ્ધાંત છે સત્યનો. લેખકને મન સત્ય સર્વોપરી છે. એમાં જ સત્યથી ભિન્ન મનાતા અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય ઈત્યાદિ નિયમોના પ્રયોગો પણ આવી જાય છે. આથી, સત્ય જ છે અને એ સિવાય બીજું કંઈ આ જગતમાં નથી એવા દિનપ્રતિદિન વધતા જતા વિશ્વાસની આ વિકાસકથા બની છે. લેખકે કહેવા યોગ્ય એક પણ વાત છુપાવી નથી અને પોતાના દોષોનું ભાન વાંચનારને પૂરેપૂરું થાય તે પ્રમાણે નિર્ભીકપણે નિરૂપણ કર્યું છે. આત્મનિરીક્ષણ અને આત્મપરીક્ષણની બેવડી ધારે ચાલતું નિરૂપણ, નિર્વ્યાજ સરળતા ને સહૃદયતાથી ઊઘડતી જતી વાત, પ્રસંગે પ્રસંગે વણાટમાં સત્યસૂત્રનો પ્રભાવ, પ્રકરણે પ્રકરણનું વિશ્લેષણ કલેવર, વિનોદ અને નમ્રવૃત્તિનો વિવેકપુર:સર વિનિયોગ, માર્મિક અનુભવસારને ઉપસાવતી દૃષ્ટિ, સુરુચિની સીમાને ક્યારેય ન અતિક્રમતી અભિવ્યક્તિ-આ બધાથી શ્રેષ્ઠ આત્મકથાનો આદર્શ અહીં સ્થાપિત થયો છે. ભારતની જ નહીં, જગતભરની ઉત્તમ આત્મકથાઓમાં આ આત્મકથાનું મોખરે સ્થાન છે.

☐ ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાલા

સૌજન્ય: www.gujaratisahityaparishad.com.

સ્વદેશમાં બે પ્રારંભિક આશ્રમો

☐ ડૉ. યોગેન્દ્ર પારેખ

દક્ષિણ આફ્રિકાના સફળ સત્યાગ્રહી બેરિસ્ટર મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી ૧૯૧૫ના વર્ષમાં ૯મી જાન્યુઆરીએ સ્વદેશ આગમન કરે છે. ગોખલેજીની સલાહ મુજબ પ્રવાસ ખેડે છે. હિંદની સંસ્કૃતિ અને પ્રજામાનસને સમજે છે. ગોખલેજીએ ગાંધીજી પાસેથી એ મુજબનું વચન પણ ઠરાવ્યું હતું કે એક વર્ષ સુધી જાહેર પ્રવચનો કરવાનું ટાળવું. પ્રવાસ દરમ્યાન કલકત્તા, મદ્રાસ અને અમદાવાદ મુકામે ત્રણ પ્રાસંગિકો ઉપરાંત શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની જન્મજયંતી નિમિત્તે અમદાવાદ, ગોખલેજીની શોકસભામાં અને ફિરોજશાહ મહેતાની શોકસભામાં પ્રવચનો થયા તે અપવાદ ગણીએ. ૧૯૦૯માં 'હિંદસ્વરાજ'ના આ સ્વપ્નદ્રષ્ટાએ પોતાની કર્મભૂમિ પસંદ કરવાની બાકી હતી. 'હિંદસ્વરાજ'ના આદર્શો સિદ્ધ કરવાની પ્રયોગશાળા તરીકે દક્ષિણ આફ્રિકાના આશ્રમજીવનના મબલખ અનુભવોનો સથવારો હતો.

સાબરમતી નદીને કિનારે આવેલા કોચરબ ગામમાં બેરિસ્ટર જીવણલાલ વ્રજલાલ દેસાઈના બંગલામાં આશ્રમની સ્થાપના કરી. એ ૧૯૧૫ની ઐતિહાસિક ઘટના હતી. ૨૦મી મેના દિવસે આશ્રમનું વાસ્તુ થયું. ૨૨મીના રોજ રહેવા ગયા અને ૨૫મી મે દિને આશ્રમની વિધિવત્ સ્થાપના થઈ.

સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજીએ હરિદ્વારમાં વસવાટ કરવા માટે ગાંધીજીને આગ્રહપૂર્વક કહી દીધેલું. બિહારના વૈદ્યનાથધામમાં વસવાટ કરવા વિશે પણ કલકત્તાના અમુક મિત્રોએ સૂચન કરેલું. રાજકોટના મિત્રોની ઈચ્છા હતી કે ગાંધીજી રાજકોટ જ સ્થિર થાય. આશ્રમ માટે સ્થળ પસંદગી આખરે અમદાવાદ પર ઉતરી. આશ્રમ માટે સ્થળ પસંદ કરવાનો નિર્ણય ઐતિહાસિક સિદ્ધ થવાનો હતો. ૧૯૧૫ થી ૧૯૩૦ સુધીના આવનારા દોઢ દાયકાની દેશવ્યાપી ગતિવિધિનું કેન્દ્ર આશ્રમ બનવાનો હતો. અમદાવાદથી આર્થિક મદદ મળી રહેવાની સંભાવના પણ ગાંધીજીએ આયોજનના એક ભાગ તરીકે વિચારી રાખી હતી. તેમણે પોતે જ આત્મકથામાં જણાવ્યા મુજબ, 'અમદાવાદ ઉપર મારી નજર ઠરી હતી. હું ગુજરાતી હોવાથી ગુજરાતી ભાષા મારફતે દેશની વધારેમાં વધારે સેવા કરી શકીશ એમ માનતો હતો. અમદાવાદ પૂર્વે હાથવણાટનું મથક હોવાથી રેંટિયાનું કામ અહીં જ વધારે સારી રીતે થઈ શકશે એવી પણ માન્યતા હતી. ગુજરાતનું પાટનગર હોવાથી અહીંના ધનાઢ્ય લોકો ધનની વધારે મદદ દઈ શકશે એ પણ આશા હતી.'

ગાંધીજી આશ્રમની સ્થાપના દ્વારા પોતાના સંકલ્પ મુજબનું સ્વરાજ નિર્માણ કરવાના કાર્યમાં લાગી ગયા. જ્ઞાતિ, જાતિના ભેદભાવ વગરનું સત્યનિષ્ઠ, સાદગીપૂર્ણ તપોમય જીવન, ગામડાના ઉદ્ધાર દ્વારા દેશનો ઉદ્ધાર કરવાની નિત્ય ખેવના, ચરખા દ્વારા આર્થિક, સામાજિક, રાજકીય ક્રાંતિનો સહજ રચાતો પરિવેશ અને સમગ્રને નિરંતર પોષણ આપતું આત્મિક 'મંગલ પ્રભાત', આશ્રમ જીવનના પાયામાં હતા.

સર્વધર્મ સમભાવ કે અસ્પૃશ્યતા નિવારણની માત્ર વાતો કે નારાબાજી જ કરવાની ન હતી. 'મરતાં પણ સત્ય ન છોડવું' એ જીવનસૂત્રની આકરી કસોટી આશ્રમમાં જ થઈ. ભારત સેવક સમાજના સભ્ય ઠક્કર બાપાએ એક પત્ર દ્વારા ગાંધીજીને જાણ કરી કે એક અંત્યજ કુટુંબ આપની સાથે આશ્રમમાં વસવાટ કરવા ઈચ્છે છે, તેને સ્વીકારશો? ગાંધીજીએ ઠક્કરબાપાનો આ પત્ર આશ્રમના સાથીઓને વંચાવ્યો ત્યારે દરેકના મન ઊંચા થઈ ગયા. આજથી બરાબર સો વર્ષ પહેલાંનો સમય. રૂઢિજડ સમાજ તો ઠીક ખુદના સ્વજનો પણ સ્વીકારવા તૈયાર ન થાય એવી માનસિકતા.

અંત્યજ કુટુંબ તે મુંબઈમાં શિક્ષક તરીકે કામ કરતા દુદાભાઈ, તેમના પત્ની દાનીબહેન અને એક ખોળે રમતી નાનકડી દીકરી. લોકોના તીવ્ર અણગમા છતાં અસ્પૃશ્યતા નિવારણના આ સત્યાગ્રહીએ આ અંત્યજ કુટુંબને આવકાર્યું. અમદાવાદના ધનાઢ્ય લોકની મદદ મળતી બંધ થઈ ગઈ. વધુ મુશ્કેલી પડે એવી તમામ સંભાવના વચ્ચે ગાંધીજીએ નિર્ણય કર્યો કે કોઈ પણ ભોગે અમદાવાદ છોડવું નહિ અને કશું જ ના રહે તો અમદાવાદના કોઈ અંત્યજવાડામાં (હરિજનવાસમાં) જઈને રહેવું. આશ્રમને આર્થિક સંકડામણ થઈ અને એક દિવસ કેલિકો મિલના માલિક શેઠ અંબાલાલ સારાભાઇએ રૂ. તેર હજારની રોકડ ગાંધીજીના હાથમાં મૂકી. એક વર્ષના ખર્ચની જોગવાઈ થઈ ગઈ. આખરે ગાંધીજીના સંકલ્પબળનો જય થયો.

ગાંધીજીએ જેમને આશ્રમનો પ્રાણ કહ્યા હતા તે મગનલાલના પત્ની હરિજન દંપતિના આશ્રમ પ્રવેશથી નાખુશ હતા તો તેમણે આશ્રમ છોડવો પડ્યો. મગનલાલે પોતાના પરિવાર સાથે છ મહિના માટે આશ્રમ છોડ્યો. અસ્પૃશ્યતાને કલંક ગણનારા મહાત્મા પોતાના આ સિદ્ધાંત ખાતર પોતાની સહુથી નજીકના સાથીને છોડી શકતા હતા. આમ, કોચરબ, ખાતે, બેરિસ્ટર જીવણલાલના બંગલામાં સ્વદેશ પરત ફરેલા ગાંધીજીએ જે આશ્રમ સ્થાપ્યો તેને નામ આપ્યું સત્યાગ્રહ આશ્રમ.

આશ્રમ તો શહેરની બહાર હોવો જોઇએ એવા વિચારથી આશ્રમ માટે જમીનની શોધખોળ શરૂ થઈ. એક બાજુ સ્મશાન

અને બીજી બાજુ જગવિખ્યાત જેલની વચ્ચે આશ્રમ માટેના સ્થળની પસંદગી થઈ. સાબરમતી ખાતેના આશ્રમમાં ઝાડી ઝાંખરા સાફ કરી તંબુ બાંધવામાં આવ્યા. શ્રમમૂલક સમૂહજીવનની શરૂઆત થઈ. એકાદશ વ્રતોનું ચુસ્ત પાલન શરૂ થયું. પરોઢે ચાર વાગ્યાથી આશ્રમની દિનચર્યાનો પ્રારંભ થતો. પંડિત નારાયણ મોરેશ્વર પ્રાર્થના કરાવતા. 'આશ્રમ ભજનાવલિ'ને સ્વરબદ્ધ કરવાનું અને રોજની સવારને પ્રાર્થનામય કરવાનું પંડિતજીએ સુપેરે નિભાવ્યું. ભજન, રામધૂન, ગીતાપરાયણ આદિ ઉપક્રમો ઉપરાંત સ્વાશ્રય આશ્રમના પાયામાં હતા. કોઈ નોકર નહિ, કોઈ ઉપરી નહીં. પાયખાના સફાઈના કામમાં ગાંધીજી અને કસ્તુરબા પણ શામેલ થતા તેથી દરેક આશ્રમવાસીને કઠોરજીવનની તાલીમ મળતી. મળસફાઈ દ્વારા નિર્ભાર થવું, નિર્મળ થવું એવો સહજ જીવનક્રમ ગાંધીજી ગોઠવતા રહ્યા.

ખાદી માત્ર વસ્ત્ર નથી વિચાર છે એવી ભાવનાથી ગ્રામસ્વરાજ અને સ્વાવલંબનનો પાઠ ભણાવનાર ગાંધીજીએ આશ્રમમાં જ ચરખાની શોધ આરંભી. છેક દક્ષિણ આફ્રિકાથી ગાંધીજી સાથે જોડાયેલા મગનલાલ સાબરમતી આશ્રમની સંપૂર્ણ વ્યવસ્થામાં મુખ્ય ચાલકબળ સમાન હતા. તેમણે ખાદીકાર્ય પૂરી નિષ્ઠાથી ઉપાડી લીધું. આશ્રમમાં ઉદ્યોગ મંદિરની સ્થાપના થઈ. આખા દેશમાંથી સ્વયંસેવકો સાબરમતી આવતા અને ખાદી ઉદ્યોગની તાલીમ મેળવતા. મગનલાલ પોતે જુદા જુદા કારીગરો પાસેથી ખાદી અંગેની પૂરતી તાલીમ લઈ ખાદીપ્રવૃત્તિનો વિસ્તાર કરવામાં જોતરાઈ ગયા. આશ્રમની વાત કરીએ ત્યારે મગનલાલની વાત અચૂક કરવી જોઇએ. વિસ્તાર ભયે અટકીએ પણ ગાંધીજીને તેમની પાસે ઘણી અપેક્ષાઓ હતી. ગાંધીજીએ પોતે જ લખ્યું છે કે 'આશ્રમ રચવામાં જેટલો મારો હાથ હતો તેટલો જ તેનો હતો. બધા વિયોગો સહન થાય પણ મગનલાલનો વિયોગ સહન કરવો મુશ્કેલીની વાત હતી.' ૨૩મી એપ્રિલ, ૧૯૨૮ના દિવસે મગનલાલ પ્રવાસમાં હતા ને પટનામાં જ તેમનું નિધન થયું. આ સમાચાર સાંભળી સરદાર વલ્લભભાઈએ કહ્યું, 'આશ્રમનો પ્રાણ ગયો' ગાંધીજીએ લખ્યું, 'મારો ઉત્તમ સાથી ગયો.'

આપણે મગનલાલથી શરૂઆત કરી અને નોંધવું જોઇએ કે ગાંધીજી સમક્ષ પોતાનું સમગ્ર જીવન સમર્પણ કરનાર અનેક સાથીઓ મળ્યા. તેમના સમયમાં કે પૂર્વે કોઈ દેશના કોઈ આગેવાનને આટલા સમર્પિત સાથીઓ નહોતા મળ્યા. વિલાયતમાં પ્રાણજીવન મહેતા મળ્યા જે સાબરમતી આશ્રમની જમીન આપનાર હતા. નરહરિ પરીખ, મહાદેવભાઈ દેસાઈ, કાકાસાહેબ કાલેલકર, કિશોરલાલ મશરૂવાળા, વિનોબા, સરદાર, સ્વામી આનંદ જેવા પોતપોતાના ક્ષેત્રની તેજસ્વી પ્રતિભાઓ ગાંધીજીના વ્યક્તિત્વમાં વિલય પામવામાં સાર્થકતા અનુભવવા લાગી. સર્વને ગાંધીજીના 'અનાસક્તિ યોગ'નો સંસ્પર્શ થવાના કારણે ગાંધીજીના મોટાભાગના સમકાલીનો વણલોભી અને કપટરહિત રહી શક્યા. ગાંધીજીના વ્યક્તિત્વમાં કથન-કરણી વચ્ચે સંપૂર્ણ અભેદનું દર્શન જોઈને જ મેડલિન સ્લેડ જેવી વિદેશી યુવતી ૧૯૨૫ના નવેમ્બરની સાતમી તારીખે સાબરમતી આશ્રમમાં પહેલી વાર પગ મૂકે છે અને બાપુ તેને મીરા નામ આપે છે.

આશ્રમ જીવનના સાથીઓ, આશ્રમની પ્રવૃત્તિઓ, આશ્રમનો ઉદ્દેશ, આશ્રમના નિયમો, આશ્રમની પ્રાર્થનાઓ આદિનો સુરેખ ઇતિહાસ મોજુદ છે. 'સત્યાગ્રહ આશ્રમનો ઇતિહાસ' પણ પુસ્તક સ્વરૂપે ઉપલબ્ધ છે અને કોચરબ તથા સાબરમતી આશ્રમ પણ આજે આધુનિક સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો અને ગાંધીજીવન-તપના સ્મારકો તરીકે અડીખમ ઊભા છે. આ એ આશ્રમો છે જ્યાંથી રાષ્ટ્રના ચૈતન્યની સવાર પડતી હતી. કર્મયોગ અને કાંતણયજ્ઞના સંસ્કારથી સાદગી, સમાનતા અને સ્વાવલંબનની શીખ મળતી હતી. દેશ અને દુનિયાના નકશામાં અમદાવાદને ચિરકાલીન ગૌરવ અપાવનારા આશ્રમમાં વિશ્વવિભૂતિ મહાત્મા ગાંધી દોઢ દાયકા જેટલો સમય રહ્યા હતા.

૧૯૩૦ની અગિયારમી માર્ચની એ સાંજ હતી. સાબરમતી આશ્રમ મુકામે એ છેલ્લી સાંજની પ્રાર્થનાસભામાં ગાંધીજીએ કહ્યું હતું કે, 'એવું સાવ સંભવિત છે કે આજે તમારી પાસે આ મારું છેલ્લું વ્યાખ્યાન હોય, સવારના જો સરકાર મને કૂચ કરવા દેશે તો પણ આ સાબરમતીને પવિત્ર કાંઠે તો આ છેલ્લું જ ભાષણ હશે. અથવા મારી જિંદીગનું પણ આ છેલ્લું ભાષણ હોય.' અને ૧૨મી માર્ચે પરોઢિયે 'હૃદયકુંજ'માંથી રાષ્ટ્રપ્રાણ મહાત્માએ દાંડીકૂચ માટે મહાપ્રયાણ કર્યું. દાંડીકૂચ શરૂ થઈ. દાંડી જતા રસ્તામાં ભટગામની સભામાં તેમણે કહ્યું, 'સ્વરાજ વિના આશ્રમનું દર્શન હું કરવાનો નથી. કાગડા-કૂતરાને મોતે મરીશ, સ્વરાજની ઝંખના કરતો રઝળી-રવડીને મરીશ, પણ પાછો ફરવાનો નથી.'

મહાત્મા આ સંકલ્પને વિશે દૃઢ હતા. સત્યાગ્રહ આશ્રમનો સુકાની સૂતરના તાંતણે સ્વરાજની વાટે ચાલી નીકળ્યો. સાબરમતી આશ્રમ સાથે સ્થૂલદેહે સંપર્ક પૂરો થયો.

ગાંધીજીનું આશ્રમજીવન એ માત્ર વસવાટ અંગેની વ્યવસ્થા ન હતી. અનેક કાર્યકર પરિવારોનો સમાવેશ હતો. શ્રમમૂલક, સમતાપૂર્વક સમૂહજીવનની તાલીમ હતી અને ગાંધીજીના આશ્રમો દેશનું હૃદય હતા. પરતંત્ર હિંદની પ્રજાનું શ્રદ્ધાસ્થાન આ આશ્રમો હતા. જીવનલક્ષી કેળવણી અને નાગરિક ઘડતરના ચિરકાલીન સ્મારકો તરીકે આપણા વર્તમાનમાં તેનું મહત્ત્વ કોઈ તીર્થસ્થાનથી અદકેરું હોવું જોઇએ.

✷ ✷ ✷

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, ગુજરાતી વિભાગ અધ્યક્ષ
'જ્યોતિર્મય' પરિસર, શ્રી બાલાજી મંદિરની સામે, સરખેજ-ગાંધીનગર હાઈવે, છારોડી, અમદાવાદ-૩૮૧૪૮૧. મો. : ૯૪૨૭૯૦૩૫૩૬.

ગાંધી એક લુચ્ચું શિયાળ ?

❑ ડૉ. મોહનભાઈ પટેલ

[ડૉ. મોહનભાઈ પટેલ ઉદ્યોગપતિ અને મુંબઈના પૂર્વ શેરીફ છે. વિવિધ વિષયોના અભ્યાસુ, વિદ્વાન વક્તા અને ઉમદા મનુષ્ય છે. એન. ડી. શાહ મહિલા કૉલેજ, મલાડના ટ્રસ્ટીગણમાં છે.]

અમે તો ઉંમરે પહોંચેલા. મને ૮૮મું બેઠું. કોઈ પ્રસંગોએ મારા ઘરના છોકરાં પૂછે કે, સ્કૂલો-કૉલેજોમાં મને પૂછવામાં આવે: કેવું લાગ્યું તમને જીવન? તમારા જીવનની થોડી વાતો કરો તો હું કહું કે, અમે ઘણું બધું જોયું, ઘણું બધું માણ્યું.

પાંચ હજાર વર્ષ કે તેથી વધારે. રામનો જન્મ ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૧૪માં અને તેમનો રાજ્યાભિષેક ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦૮૭માં. પછી મહાભારત, પછી બુદ્ધ અને મહાવીર, પછી ચાણક્ય અને મૌર્ય વંશની જાહોજલાલી. ૮૦૦ની સાલમાં આદિશંકરાચાર્ય તે બધા વિશે જાણ્યું છતાંય, અમે જે કાળમાં જીવ્યા–ઇતિહાસનો એવો ટાઈમ સ્લોટ કે, એટલાં બધાં પરિવર્તનો જોયાં, પ્રસંગોથી, ઘટનાઓથી ભરપુર માનવજાતની ઓળખાણ બદલાઈ જાય તેવાં પ્રસંગો અમને જોવાના મળ્યા અને કેટલાકમાં તો, અમે ભાગીદાર–સાક્ષી.

૧. સદીઓથી ગુલામ થયેલા ભારત દેશને અમે આઝાદ થતો જોયો.

૨. અમે માણસને ચંદ્ર ઉપર પગ મૂકતો જોયો.

૩. હજારો વર્ષથી દલિત-અછૂત તરીકે તિરસ્કૃત એવા આપણા ભાઈ બાંધવોને આપણા સમકક્ષ થતા જોયા અને કેટલાકને તો આપણાથી આગળ વધતા જોયા.

૪. સ્ત્રીઓ કે જેને ભણવાનો હક્ક નહીં, સંપત્તિ કમાવાનો કે પામવાનો કે તેના માલિક થવાનો અધિકાર નહીં, ઘરની ચાર દીવાલોની બહાર જેનું સ્થાન જ નહીં, તેમનું કોઈ જીવન-અસ્તિત્વ નહીં, જેમને પોતાનું કોઈ વ્યક્તિત્વ જ નહિ-તેમને અમે માત્ર ભણતી જ નહીં પણ, ભણાવતી થતાં મેં જોઈ. સંપત્તિની માલિક બનતાં જોઈ. મોટી મોટી મલ્ટીનેશનલ અને ઈન્ટરનેશનલ કંપનીઓમાં અને વેપાર-ધંધામાં ઉચ્ચસ્થાને બેસતી જોઈ. તેમને આત્મનિર્ભર થતી જોઈ. સત્તાનાં ઉચ્ચસ્થાને બિરાજતી જોઈ. પુરુષસમોવડી જ નહીં, પણ, ઘણાં બધાં ક્ષેત્રોમાં પુરુષ કરતાં વધારે ચઢિયાતી, પોતાની આગવી બુદ્ધિ, પ્રતિભા-કૌવત-હિંમત-ચાતુર્ય બતાવતી જોઈ.

અને પછી, આગળ કહું કે,

અને સૌથી વધુ તો, અમે ગાંધીજીને જોયા,

પ્રત્યક્ષ-નજરોનજર. થોડું ઘણું તેમની તહેનાતમાં રહેવાનો પણ મને તો મોકો મળ્યો.

તો સવાલ પુછાય, કે કેવા હતા ગાંધીજી?

તો હું કહું કે, ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ.

એમના વિષે ગવાય કે,

ટુંકડી પોતડીવાળા ગાંધીજી...

એક જોગી ઊભો છે જગત ચોકમાં...

સાબરમતીકા સંત વગેરે...

જેના નામે હવે તો, આજે યુ.એન.ઓ. તરફથી તેમના જન્મદિવસે 'અહિંસા દિવસ' ઉજવાય છે, અને એ મહામાનવ માટે ડૉ. આલ્બર્ટ આઈન્સ્ટાઈન કહે:

Generations to come, it may be will scarce believe that such a man, as this, ever in flesh and blood walked upon this earth.

ભવિષ્યની પેઢીઓ માનશે પણ નહિ,

એક માત્ર હાડમાંસનો બનેલો એક વિરાટ માનવ. તેનાં પગલાં આ ધરતી ઉપર પડ્યાં હશે.

અને તેના માટે ભારતીય પ્રજાનો આત્મીયભાવ અને પોતીકાપણું!

પિત્તળ લોટા જળે ભર્યા રે...

દાતણ કરતેલા જાવ રે ગાંધીજી; સ્વરાજ લઈ વહેલા આવજો રે...

તાંબા તે કુંડીઓ જળે ભર્યા રે...

નાવણ કરતેલા જાવ રે ગાંધીજી, સ્વરાજ લઈ વહેલા આવજો રે...

જાણે કે આપણા સૌના કુટુંબીજન હોય તેમ આવું તેમના તેના માટે ગવાય.

પણ એના નામે ચરી ખાનારાઓની જમાત પણ છે.

તેમની ઈર્ષા, પોતાની નાપાક મહેચ્છાઓમાં નિષ્ફળ નીવડેલાઓ પણ કોઈ કોઈ હોય છે.

કેટલીક એવી વિચારધારાઓ, અભિલાષા, મહત્ત્વકાંક્ષાઓ ઊંધી વળી. તેમનું એક જુદું જ દષ્ટિબિંદુ છે, ગાંધીજી માટે.

થોડાં વરસો પહેલાં એક પુસ્તક વાંચ્યું હતું. (`Elizabeth' નામે એક Luxury Linerમાં સાઉથેમ્પટનથી ન્યુયોર્ક મુસાફરી કરતાં એ બોટની ખૂબ સમૃદ્ધ લાયબ્રેરીમાં).

`The march of communism' - Ashok Sen.

તેમાં એક પ્રકરણ - Gandhi - A wily old fox. ભારતમાં સામ્યવાદ પાંગરી શક્યું નહિ અને પગદંડો જમાવી શક્યું નહીં તે માટેનો વસવસો.

અને તેણે ગાંધીજીને જવાબદાર ગણ્યા છે. તેમની રજૂઆત કંઈક આવી રીતે છે.

૧૯૧૭/૧૮માં રશિયામાં Bolshevik Revolution–

Petrograd – 7th November (Russian Calendar) પણ Europe–24th October (Julian)

તેથી કહેવાયું October Revolution (Gregorian Calendar)

સામ્યવાદનો ઉદય થયો. રશિયાના અને તેની પૂર્વે આવેલાં કેટલાંક યુરોપના તેમજ મુસ્લિમ બહુમતીવાળાં, કેટલાંક રાજ્યો સામ્યવાદની ઝોળીમાં પડવા માંડ્યાં.

ભારતના લાલભાઈઓને સ્વપ્ના આવવા શરુ થયાં.

Islamic Region–હાથમાં આવવા માંડ્યા એટલે, પછી ભારત તો, as a matter of course કારણ કે, ભારતમાં દારુણ–ઘોર ગરીબી–પરદેશી હકુમત–સામાજિક વિષમતાઓ, જુદાં-જુદાં હિતધારકોમાં વહેંચાઈ ગયેલો મુલક, કેટલીક વખત એકબીજાની સામે થતાં–લડતાં તેવાં એકમો–આર્થિક, સાંસ્કૃતિક, ભાષાઓ, ધર્મો બધાને નામે જાણે કે, વેરવિખેર થઈ ગયો હોય તેવા એક પ્રદેશનું દર્શન. જેમાં સામ્યવાદ પૂરબહારમાં ખીલી શકે તેવા બધાં જ તત્ત્વો અહીં હાજર. સામ્યવાદી આખલાને ચરવા માટેનું લીલુંછમ ખેતર. અને લાલભાઈઓને જેવું ભારત પડે કે તરત જ તેની Spiller effectમાં તેની આજુબાજુના પ્રદેશો, નેપાળ, અફઘાનિસ્તાન, ભૂતાન, સિક્કીમમાં તે વખતનું સિલોન, બ્રહ્મદેશ, મલાયા, થાઈલેન્ડ બધાં જ જાણે કે, પાકા ફળોની જેમ ખરવા માંડે અને આપોઆપ તેમને આ પાક વીણી લેવાની તક મળે. સામ્યવાદનો ફેલાવો રશિયાની પશ્ચિમે, પશ્ચિમના દેશોમાં હંગેરી, ઝેકોસ્લોવાકિયા, યુગોસ્લાવિયા, રુમાનિયાથી તેની પૂર્વમાં આવેલો – લગભગ અડધો અડધ – Pan Islamic region એટલે, ઉઝબેકિસ્તાન, તઝ્કિસ્તાન પછી તુર્ક અને આગળ આવડો મોટો Indian Sub continent South Asia & South East Asia.

બધાં જ લાલ રંગે રંગાઈ જાય. લાલભાઈઓનું સ્વપ્ન ઘણું મોટું હતું અને સાકાર થવાની તૈયારીમાં હતું. એમ. એન. રોયને તો સોવિયત પોલીટબ્યુરોમાં એક અગત્યના સભ્ય તરીકે સ્થાન આપી દીધું. તે વખતના સામ્યવાદી માંધાતાઓ, લેનિન, ગોર્કિ, સ્ટેલીન વગેરે મળીને તેમને ઊંચે આસને બેસાડ્યા અને છતાંય, એ ન બન્યું. ભારત ઉપર લાલ વાવટો ફરકાવવાનું સામ્યવાદીઓનું સ્વપ્ન અધૂરૂંજ રહી ગયું. કારણ?

અશોક સેન–તેના પુસ્તક 'માર્ચ ઓફ કોમ્યુનીઝમ'માં જવાબ આપે છે કે,

That wily old fox Gandhi came in the way.

કારણકે, ગાંધીજીએ એમાંનું કશું થવા ન દીધું. અને આપણે જાણીએ છીએ, સામ્યવાદમાં મજૂરોના નામે, તેમના લોહી પસીને લડીને અને સત્તા કબજે કરવી. એ જ મજૂરોનું શોષણ કરીને થોડાંક માથાભારે તત્ત્વો સત્તા – ભોગવે – પોલીટીકલ કંટ્રોલ મેળવે, જોહુકમી કરે અને જુલ્મ ગુજારે તેની સામે ગાંધીજીના વિચારો–

મજૂરોનું સાચું કલ્યાણ – ઉન્નતિ કેમ થાય તેનો માર્ગ સૂચવ્યો.

લાલભાઈઓ – અશોક મિત્ર એ ભૂલી ગયા કે, ભારતમાં સૌથી પહેલું 'લેબર યુનિયન' – મજૂર મહાજન અમદાવાદમાં ગાંધીજીએ સ્થાપ્યું. અને તેમની રીતિ-નીતિઓ સામ્યવાદ કરતાં વધારે અસરકારક રહી. ૩૫% વધારે વેતન માગ્યું અને તે માગણી ન સ્વીકારાઈ તો, આંદોલન છેડયું અને પોતે ઉપવાસ પર ઉતર્યા.

રશિયાના ઓક્ટોબર રિવોલ્યુશનથી પણ પહેલાં ભારતમાં મજુર હિતોના રક્ષણ તેમનાં વેલફેર – કલ્યાણ અને આબાદી માટેની પ્રવૃત્તિઓના તેઓ જનક હતા.

અમદાવાદની પહેલ વહેલી હડતાલ ગાંધીજીએ પડાવેલી અને ઉપવાસ આદર્યા.

ત્રણ જ દિવસમાં મિલ માલિકોએ મજૂરોની માગણીઓ કબુલ કરી અને બધાને સંતોષકારક સમાધાન થયું અને કેવું સમાધાન!

અંબાલાલ સારાભાઈ જે અમદાવાદના સૌથી મોટા મિલ માલિક અને મજૂર પ્રવૃત્તિઓના કટ્ટર વિરોધી તેમની રાહબરી નીચે મિલ માલિકોએ મજૂર કલ્યાણની વાતો કબુલ કરી. પોતાની મિલનું કાપડ છોડીને તેમનાં બહેન અનસુયાબહેન ખાદી પહેરતાં થયાં અને થોડાં વરસો પછીથી પોતેજ એ મજુર મહાજનનાં પ્રમુખ બન્યા. એ જ અંબાલાલ સારાભાઈની પુત્રી મૃદુલા સારાભાઈ પછીના વર્ષોમાં ખાદી પહેરતા થયાં. ભારતીય રાષ્ટ્રીય કૉંગ્રેસના મહામંત્રી બન્યાં.

આખું કુટુંબ રાષ્ટ્રીય રંગે રંગાયું. તે જ રીતે ભારતના કેટલાંય ઉદ્યોગગૃહોના માલિકો, મોટા મોટા વેપારી, શાહ સોદાગરો ગાંધીજીની વાત માનતા થયા. બિરલા, ટાટા, કસ્તુરભાઈ લાલભાઈ, જમનાલાલ બજાજ તો ગાંધીજીના માનસપુત્રો ગણાયા. કરોડપતિ માણસો ગાંધીજીના પંથે જેલમાં જવા લાગ્યા અને તેનું કારણ એક જ કે, ગાંધીજીએ, સ્વાતંત્ર્યની લડતમાં આખા ભારતીય સમાજને સાથે લીધો હતો. કોઈ સંજોગોમાં ગરીબ-તવંગર કે મજૂર-માલિક વચ્ચે વર્ગ વિગ્રહ થવા દેવો ન હતો.

ગાંધીજીમાં, બુદ્ધની અહિંસા અને મહાવીરનો અપરિગ્રહ હતાં તો, સાથે સાથ ચાણક્યનું વ્યવહાર કૌશલ્ય અને સાદગી, વાસ્તવિકતા પણ હતાં.

રશિયા જેવો વર્ગ વિગ્રહ થાય, દેશની બરબાદી તો બરબાદી પણ સાથે સાથે જે પોલીટીકલ ઈન્ડીપેન્ડન્સની લડત તેમણે શરૂ

કરી હતી, તેનો હેતુ જ માર્યો જાય. આઝાદી તો, બાજુએ રહી જાય પણ, દેશ એક અંધકારમાં ધકેલાઈ જાય જેમાંથી તેને બહાર આવવું ખૂબ મુશ્કેલ બને અને આઝાદીની લડત તો આજે છે. દસ-પંદર-પચ્ચીસ વર્ષ પછી પણ કાયમનું ગુમાવવાનું જ થાય.

While fighting for political independance he was also laying foundation of another equally important independence i.e. Economic independence. He knew well, that economic independence is the mother of all independences.

અને એટલે જ એમનો એજેન્ડા જુઓ:

ગ્રામ્યોદ્યોગ-ગ્રામોદ્ધાર-ગ્રામ્ય નિરીક્ષરતા નિવારણ

સુતરને તાંતણે સ્વરાજ–સ્વદેશી ચળવળ શરૂ કરી.

ખાદીનો આગ્રહ કરનારને કોઈ સંકોચ એમ ન થયો કહેતાં કે, 'મિલોનું તો મિલોનું, પણ દેશની મિલોનું કાપડ વાપરો. પરદેશી માલનો બહિષ્કાર કરો. તે કદી નહીં.'

નહિ તો, તે જમાનામાં તો ધોતિયાં અને સાડીઓ પણ મેન્ચેસ્ટરમાં બનતાં અને આપણાં સમૃદ્ધ કુટુંબો એ પરદેશી માલને હોંશે હોશે પહેરતાં અને તેમાં ગર્વ લેતાં. ગાંધીજીની સમજણ કે આ દેશમાં દ્રવ્યોપાર્જન જરૂરી છે જ. ગરીબી નિવારણ માટે પણ ઉત્પાદન, કારખાનાં અને તેમના સ્થાપનાર – ચલાવનારાની જરૂર પડવાની જ.

માટે જો સામ્યવાદને રવાડે ચઢીને આ વર્ગને ખતમ થઈ જવા દેવામાં આવે તો, આઝાદી પછી શું ?

આ દેશની આર્થિક આત્મનિર્ભરતાનું શું ? ગરીબોની, મજૂરોની રોજગારીનું શું ?

સ્વદેશી ચળવળ મારફતે તેમણે મુંબઈ, અમદાવાદની મિલો, દેશનાં બીજાં બધાં કારખાના અને એ સાહસવીરો, ઉદ્યોગકારો, શાહ સોદાગરો–Enterpreneuring Classને જીવંત રાખ્યાં.

અને તેમની સામે જંગ ખેલવાની કરવાની જગ્યાએ તે વર્ગને આઝાદીની લડતમાં સાથે લીધો. તેમણે ગરીબોની સેવા શરૂ કરી. દરિદ્રનારાયણોની સેવા કરો કહેનારે અબજોપતિઓ સાથે પણ ઘરોબો રાખ્યો. આશ્રમમાં એ મહામાનવ બિરલા ભવનમાં વસે અને ભંગીવાસમાં પણ જાય. આશ્રમમાં સાધુ જીવન ગાળનાર – અંબાલાલ સારાભાઈના મહેલમાં એટલી જ આસાનીથી જઈ શકે અને આ ઉદ્યોગપતિઓ પણ તેમને કેટલા અહોભાવથી જુએ!

એક પ્રસંગ છે–જે.આર.ડી. ટાટાનો–૧૯૪૨માં 'સર'નો ઈલ્કાબ!

૧૯૪૨નદિવસો. બ્રિટીશ સરકાર ખૂબ અકળાયેલી. એક બાજુ યુરોપમાં જર્મની અને તેના સાથી રાષ્ટ્રો સામે યુદ્ધ. જાપાન સાથે પૂર્વ એશિયા અને દક્ષિણ એશિયા. વળી પાછું, મધ્ય પૂર્વમાં ઇજિપ્ત, મેસોપોટેમિયા, સીરિયા વિગેરેમાં...યુદ્ધ કરીને પહોંચી વળવાનું. બ્રિટીશ સરકાર ખૂબ અકળાયેલી હતી. ઉમેરામાં સિંગાપુરમાં સુભાષચંદ્ર બોઝે 'આઝાદ હિંદ ફોજ' ઉભી કરી. ભારતની અંદર ગાંધીજીએ ચળવળ ચલાવી 'પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય'ની, અંગ્રેજો ચાલ્યા જાવ.'–ક્વીટ ઈન્ડિયા મુવમેન્ટ. બ્રિટીશ સરકારે એમની હંમેશની પ્રણાલિકા મુજબ કેટલાક લાગવગધારી ભારતીઓને હાથમાં લેવાની કોશિશ કરી. એક હતા, જે.આર.ડી. ટાટા. વાઈસરોય તેમને ખાસ મળવા ગયા અને તેમને 'નાઈટહુડ' એટલે કે, 'સર'નો ઇલ્કાબ આપવાની ઓફર કરી. ટાટા જેનું નામ, એમણે વાઈસરોયને કહ્યું: 'હું, ગાંધીજીને પૂછી જોઈશ. એ કહેશે તો, હું સ્વીકારીશ.' ગયા જે.આર.ડી. ટાટા ગાંધીજીને મળવા. વાત કરી અને ગાંધીજીએ તેમને કહ્યું: 'ભારતની પ્રજા તમને આટલી બધી ચાહે છે. સૌ તમારું માન કરે છે. આ બ્રિટીશ સરકારના 'સર'ના ઇલ્કાબથી તમારું માન કંઈ વધી જવાનું છે ? એ વધશે કે ઘટશે તમે જ વિચાર કરી જુઓ.

અને જે.આર.ડી. ટાટા સીધા વાઈસરોયને મળવા ગયા. 'સર'ના ઇલ્કાબ માટે ધરાર ના પાડીને આવ્યા.

તો, આ એ મહામાનવ છે કે જેની દુરંદેશીને પ્રતાપે આઝાદીના ટાણે પણ ૧૯૪૭માં એક ઔદ્યોગિક રાષ્ટ્ર તરીકેનું સ્થાન હતું. તેમણે એ Entrepreneurshipને જીવતી રાખી કે જેવી સ્વતંત્રતા મળી કે આપણે ઔદ્યોગિક અને આર્થિક વિકાસને પંથે વળી શક્યા.

આપણે ત્યાં પાક્યા, ટાટા, બિરલા અને પછીના ગાળામાં અંબાણી, મિત્તલ, અઝીમ પ્રેમજી, બજાજ, મહેન્દ્ર જેવા કે જે વિશ્વ કક્ષાના ઉદ્યોગપતિઓ ગણાયા. નારાયણ મૂર્તિ, જે પરદેશીઓના સમકક્ષ કે તેથી પણ ચઢીયાતા.

આપણે એક આર્થિક મહાસત્તા–વિશ્વ સત્તાના બનવાના સ્વપ્નો જોઈ શકીએ છીએ. દેશ વિકાસને પંથે છે. તેમ અનુભવીને આનંદ પામીએ છીએ.

તો, આ હતા-The wily old fox Gandhi.

જે બિરલા-ટાટાને પોતાના લાગે અને ગામડાના ગરીબો કે શહેરના મજૂરોને પણ પોતીકા લાગે.

A wily old fox કે જેની દુરંદેશીના મીઠાં ફળ આપણે ખાઈએ છીએ અને માણીએ છીએ.

માટે અશોક સેનની વાત કબૂલ. The wily old fox -- Gandhi-- certainly was.

તેનું Vision-Mission-Passion અને તેની ચતુરાઈને અમે બિરદાવીએ છીએ જ્યારે તમે લાલભાઈઓ નિ:સાસા નાખો છો.

અરેરે! તમારા તો, હાથમાંથી ચાલ્યું ગયું. હાય રે, હાય રે.

✷ ✷ ✷

રાષ્ટ્રનિર્માણના સ્થપતિ : ગાંધીજી

❑ પ્રસ્તુતિ : કનુભાઈ સૂચક

[*કનુભાઈ સૂચક શિલ્પ-સ્થાપત્યના મર્મજ્ઞ અને સાહિત્ય સર્જક છે.*]

ગાંધીજીનું જીવન એ વિચારોની વિકાસયાત્રા છે. એમના જીવનની પળેપળ વિચારોનુ અનુસંધાન છે અને તેનો વ્યાપ સંપૂર્ણ વિશ્વને આવરી લે છે. એકાંત વનમાં બેસી સાધના કરે તેવા ઋષિઓથી જુદી આ યુગપુરુષની સાધના છે. તેમની સત્યની શોધની ચેતનાનો વિસ્તાર પ્રત્યેક માનવના હૃદય સુધી પ્રસરે છે. આ અતિશયોક્તિ નથી. જવાહરલાલ નહેરુએ લખ્યું છે: 'ગાંધીજી લોકોની હૃદયવીણાના હરેક તારને જાણે છે, નિષ્ણાત સંગીતકારની જેમ ક્યે પ્રસંગે ક્યો તાર સ્પર્શવાથી તે યોગ્ય રીતે ઝણઝણી ઉઠશે તે જાણે છે.' એ મહાત્મા તરીકે ઓળખાયા પરંતુ વાસ્તવમાં તો સામાન્યજન હતાં. માનવ હતા. તેમણે એજ રીતે વિચાર્યું અને ભૂલ પણ થઈ શકે એ સમજ સાથે એવું જ વર્તન કર્યું. માનવ કરી શકે અને જે મેળવી શકે તેવાં જ ડગ ભર્યાં. મને યાદ છે ૧૯૪૮ની ૩૦મી જાન્યુઆરીનો દિવસ. હું નવ વર્ષની વયનો બાળક હતો છતાં ગાંધીજીના નિધનના દિવસે ડૂસ્કે ડૂસ્કે રડ્યો. મારું કુટુંબ, મારા પાડોશીઓ, રસ્તે ચાલતાં દરેક માણસને મેં રડતાં જોયાં. તે દિવસે જવાહરલાલ નહેરુએ રાષ્ટ્રને સંબોધી પ્રવચન કર્યું હતું તે મને જ્યારે સમજણ આવી ત્યારે જાણ્યું. આ પ્રવચનમાં તેમણે કહ્યું: 'The light has gone out of our lives.' દેશવાસીઓએ તે દિવસે એક જ્ઞાનપ્રભાનો અસ્ત જોયો. પરંતુ આ પ્રભા એવી અસ્ત થાય તેવી પ્રભા ન હતી. લોકજીવનમાં સતત પ્રકાશ ફેલાવતી રહે તેવી શાશ્વત પ્રભા હતી. આ રાષ્ટ્રપુરુષ જનસમાજના હરેક સ્તરે વ્યાપ્ત બની રહ્યા. રાષ્ટ્રપિતા કહેવાયા. તેઓ કેવા યુગપુરુષ હતા તે મહાન વૈજ્ઞાનિક રોબર્ટ આઇન્સ્ટાઇન આ શબ્દોથી જણાય છે; 'આવો મહાન યુગપ્રવર્તક આ ધરણી પર હાલતો ચાલતો એક માણસ હતો તેવું ભાવિ પેઢી માનશે નહીં.'

અઢી લાખ વર્ષ પુરાણી આ માનવ સંસ્કૃતિ છે. વિચારો તો થયા જ હોય. પાંચ હજારથી વધુ વર્ષ પુરાણા આપણા વેદ-પુરાણો. આ વિચારોના પ્રભાવ માનવ જીવનમાં વ્યાપ્ત હોયજ. સમય સાથે બદલાતી જીવનપ્રણાલી અને તેને અનુરૂપ વિચારો થતાંજ રહે. વિચારોમાં ક્રાંતિ કહી શકાય તેવા સફળ અને નિષ્ફળ પ્રયોગો થતાં રહ્યાં. ગાંધીજીએ પણ સ્વાભાવિક રીતે જ એ અસરો ઝીલી. ગાંધીજીએ પોતાના જીવનકાર્યમાં આવી અસરો અંગે પોતાની આત્મકથા 'સત્યના પ્રયોગો'માં ઉલ્લેખ કર્યો છે. ૧૯મી સદીમાં બે મહાન વ્યક્તિઓ માર્ક્સ અને ગાંધી. સમયની બે વિચારધારાઓ. જુદી જુદી છતાં સમાન. બન્ને વિચારધારા ઐતિહાસિક. પરંતુ તેનો ઉન્મેષ યુગપ્રવર્તક. આપણા મૂર્ધન્ય સાહિત્યકાર સ્વ. ઉમાશંકર જોશીની આ એક પંક્તિ આ મહાન વિચારકોના વિચારનો આધાર અને તેની સમાનતાને સ્પષ્ટ કરે છે. 'ભૂખ્યા જનોનો જઠરાગ્નિ જાગશે. ખંડેરની ભસ્મકણી નવ લાધશે.' ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ પછીના સમયને વર્ણવતા એક કવિ કહે છે: 'बारूद के ढेर पर बैठी है ये दुनिया.' આવા કપરા સમયમાં જે સંઘર્ષ હતો તે માનવ અને માનવ વચ્ચે, પરિસ્થિતિએ સર્જેલ વર્ગો વચ્ચે, રાજ્ય અને પ્રજા વચ્ચે, રાજ્ય અને અન્ય રાજ્યો વચ્ચે હતો. માર્ક્સ આ વર્ગવિગ્રહને સદંતર નેસ્તનાબૂદ કરવાના પક્ષમાં હતા. ગાંધીજી પણ વર્ગવિગ્રહ પરિસ્થિતિજ સંઘર્ષ અને અસંતોષનું કારણ છે તે જાણતા હતા. પરંતુ તેઓ સંઘર્ષને અહિંસક સમજાવટ દ્વારા ઘટાડવાની તરફેણમાં હતાં. હિંસાથી જ ટેવાયેલા વિશ્વને આ વિચાર કંઈક અવ્યવહારુ લાગતો હતો. 'શમે ના વેરથી વેર' એ ભારતીય વિચારધારા ગાંધીજીની રગરગમાં સ્થાયી હતી. ગાંધીજીએ આ સંઘર્ષના મૂળમાં બે તત્વોની ઓળખ કરી. ઉદ્યોગોમાં મૂડીવાદીઓ અને મજૂર અને ખેતીવાડીમાં જમીનદાર અને ગણોત -ખેડૂતો. આ વર્ગોના સંઘર્ષને સમજાવટ અને પ્રેમથી ઓછો કરવા માટે અહિંસક માર્ગની હિમાયત કરી. જરૂર પડે સત્યાગ્રહનું શસ્ત્ર અજમાવવાનું સમજાવ્યું. આ નવતર પ્રયોગ હતો. માણસાઈને માણસાઈ તરફ દોરવાનો પ્રયાસ હતો. જેની સામે વિરોધ છે તે સ્વયં અનિષ્ટ નથી પરંતુ પરિસ્થિતિજન્ય તેનામાં પ્રવેશી ગયેલ અનિષ્ટતાનો તેને પરિચય કરાવવાનો હતો. મૂડી અને શ્રમની સમાનતા સિદ્ધ કરવાનો હતો. શ્રમથી મૂડી નીપજે છે. શ્રમનું મહત્વ મૂડીથી વધુ છે તેની સમજ આપવાનો હતો. આવી સમજણનો અભાવ લાગે ત્યાં સત્યાગ્રહનો ઉપયોગ કરવાનો હતો. અસહકાર કરી અધિકાર માગવાનો હતો. અધમ વર્તાવ સામે સ્વમાન જાગૃત કરવાનો આ પ્રયોગ હતો. તેમની આત્મકથા સ્વરૂપ પુસ્તક 'સત્યના પ્રયોગો'માં તેમણે કહ્યું છે,

'મનુષ્ય દોષને ઝટ ગ્રહણ કરે છે. ગુણ ગ્રહણ કરવાને સારુ પ્રયાસની આવશ્યકતા છે.'

આવશ્યકતાને વ્યવહારમાં પરિવર્તિત કરવાનો અઘરો રસ્તો ગાંધીજીએ અપનાવ્યો. જ્યાં સંઘર્ષ જ હતો ત્યાં પ્રેમપૂર્વક સમજાવટનો રસ્તો લીધો. એક બાજુ દેશના સ્વાતંત્ર્ય માટે લડત અને બીજી બાજુ ખખડી ગયેલ સમાજ વ્યવસ્થામાં માનવીય ભાવ પ્રેરિત કરવાનું કામ. તે પણ નાના કસબામાં કે ગામ-

શહેરમાં નહીં પરંતુ ભારત જેવા વિશાળ દેશની કોટિ કોટિ જનતાના હૃદય સુધી પહોંચવાનું ભગીરથ કાર્ય હતું. માનસ પરિવર્તન કરવાની પ્રક્રિયા સાથે દેશ-કાળના સદીઓથી રૂઢ થયેલા અનેકવિધ સંદર્ભો જોડાયેલા અને જડાયેલા હોય. 'સમૂળી ક્રાંતિ' કરવાની હતી. આજ પણ વિચારીએ છીએ તો અશક્ય લાગે છે. જેને આપણે ભગવાન તરીકે પૂજીએ છીએ તે રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ કે મહાવીર દ્વારા પણ થયું નથી. તે આ એક સૂકલકડી સામાન્ય પુરુષ દ્વારા સંપન્ન થયું. ભારત જ નહીં પૂર્ણ વિશ્વમાં આવી સિદ્ધિ એક પણ મનુષ્ય દાખવી શકેલ નથી. ગુણ-અવગુણ, ભૂલ-સમજ જે કાંઈ એક સામાન્ય માનવીમાં હોય તેવા એક સામાન્ય માણસે આ કર્યું.

સામે પહાડ જેવા પ્રશ્નો, પણ પાર કરવાની, નિશ્ચલ મનીષા લઈ નીકળેલા આ મહાત્માએ શું વિચારી આ સાહસ કર્યું હશે. ગાંધીજીની શ્રદ્ધા હતી કે આખા જગતમાં જે સ્થૂળ સ્વરૂપે છે તે અને માનવ શક્તિ બન્ને પ્રાકૃતિક દેણ છે. માનવ સર્જિત સમાજ વ્યવસ્થા મુજબ સ્થાવર-જંગમ મિલકતોની માલિકી ભલે વ્યક્તિગત હોય પરંતુ જે પ્રકૃતિનું છે તેની ઉપર વાસ્તવમાં સામૂહિક માલિકી છે. તે માટે સામૂહિક વિશ્વાસની ભાવના કેળવવાની વાત ગાંધીજીએ કરી. 'Social Trusteeship.' આવું ઓસડિયું સમાજ માટે ગુણકારી હતું પરંતુ કડવું હતું એટલે ગળે ઉતરવું મુશ્કેલ હતું. તેમ છતાં એ તર્કની સાથે અહિંસા માર્ગે સામાજિક ન્યાય પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય સૂચવતો હતો. તેઓએ કહ્યું છે કે – 'જે આપણી પાસે હોય તે અન્ય પણ ઉપલબ્ધ કરી શકે તેવી પરિસ્થિતિનું નિર્માણ થવું જોઈએ.' વર્ગ વિગ્રહને બદલે વર્ગ સહકારની સમજ વિકસાવવી જોઈએ. થોડા શોષણખોરોનો નાશ કરવાને બદલે તેની સાથે અહિંસક અસહકાર કરવો જોઈએ. આવા શિક્ષણ, સમજ અને જ્ઞાનનો પ્રચાર થવો જોઈએ. આનાથી શોષણકર્તાઓને પણ સમજ આવશે અને સહકારની ભાવના કેળવાશે. ગાંધીજીને માનવ જાત પર વિશ્વાસ છે. તેઓ કહેતા કે, 'માનવ વૃત્તિ એ જ તેના વર્તનનું કારણ હોય છે.' અને તેમનો વિશ્વાસ હતો કે આ વૃત્તિઓ બદલી શકાય છે. યોગ્ય શિક્ષણ અન કેળવણીથી એ શક્ય છે. પ્રેમની ભાષા પ્રાણી માત્ર સમજે છે. આ પ્રેમનો માનવીય વિસ્તાર ગાંધીજીના વિચારથી વૈશ્વિક અપેક્ષા છે.

'I want to realize brotherhood and identify not merely with beings called human, but I want to realize identify with all life. Even with such being that crawl on this earth.' (Mahatma Vol 2, p. 253)

ગાંધીજીના વિચાર એ પૂર્વગ્રહિત વિચારોનો વાડો નથી એ તો વહેતી ધારા છે. માનવ વૃત્તિ અને વ્યવહારમાં પરિસ્થિતિજન્ય પરિવર્તન સતત થતું રહેવાનું. જે વિચાર ગઈકાલના ઇતિહાસમાં અને આવતીકાલની અપેક્ષાઓની સાથે સતત અનુસંધાન સાધતી રહે તેવી વિચારધારા છે. વિચારોના ઉન્મેષ અને આવિષ્કારોને આવકારતી વિચારધારા છે. એક પૂર્ણ સમાજ તરફની ગતિ મળે તેવી વિચારધારા છે. સત્ય, પ્રેમ અને અહિંસાના બળ પર માનવ માનવને સાંકળતી સર્જનાત્મક સમાજ રચવા માટેની વિચારધારા છે. સમગ્ર વિશ્વનો માનવસમાજ આ વિચારધારાના સામર્થ્યને સ્વીકારે છે. રામરાજ્ય આદર્શને આ સંદર્ભથી ઓળખાશે તો વિચ્છેદથી સંયોજન તરફ આપણે આગળ વધીશું. ગાંધીજીએ કહ્યું છે : 'આપણે ગુણગ્રહી બનવું જોઈએ. હું સ્વયં ભૂલરહિત નથી તો અન્યની પાસે એવી અપેક્ષા કેવી રીતે રાખી શકું?' સારા અને યોગ્ય વિચારો અંગે વધુમાં તેઓ કહે છે : 'આપણા સકારાત્મક વિચારો એ આપણી વાણીમાં ઉતરે, વાણી આપણા વર્તનનું પ્રતિબિંબ પાડે, વર્તન આપણી આદત બને, આદત આપણા ગુણોનો નિર્દેશ કરે અને એ આપણું ભાવિ બને.'

જ્ઞાનયાત્રાને વધુ સઘન અને પારદર્શી બનાવવાના પ્રયત્નરૂપે એક નવી શ્રેણી શરૂ કરીએ છીએ

'પ્રબુદ્ધ જીવન'ના જ્ઞાનપિપાસુ વાંચકો સાથેના સંવાદને ધ્યાનમાં લઈ જ્ઞાનયાત્રાને વધુ સઘન અને પારદર્શી બનાવવાના પ્રયત્નરૂપે એક નવી શ્રેણી શરૂ કરવા ધારી છે. આપણા સંસ્કૃતિગત સંસ્કારોને કારણે આપણે સહુ અમુક ક્રિયાઓ સહજ અને સ્વાભાવિક રીતે જ કરતા હોઈએ છીએ. જેની પાછળ કેટલાંક કારણો રહેલા હોય છે, જેમ કે પ્રદક્ષિણા કેમ ત્રણ જ વાર, ખમાસણું પણ ત્રણ વાર, સામાયિકની મિનીટ પાછળના કારણો વગેરે. આવા સવાલોના જવાબ ન મળવાને કારણે યુવાનોની શ્રદ્ધા ઓછી થઈ જાય છે. તો ચાલો સાથે મળી થોડી વધુ જ્ઞાન ચર્ચા કરીએ.

વાચક મિત્રોને આમંત્રણ આપવામાં આવે છે કે તેઓ પોતાના સવાલો એક કાગળની સ્વચ્છ બાજુ પર લખી શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘની ઑફિસ પર મોકલાવે. આપણે પંડિતજી કે જ્ઞાની ભગવંત પાસેથી ઉત્તર મેળવી અહીં છાપીશું. વાચક એક સમયે વધુમાં વધુ પાંચ સવાલ પૂછી શકે. વધુ સવાલ માટે બીજો કાગળ લખવો. આપના સવાલ ધર્મજ્ઞાન અને ક્રિયાને આધારિત હોય અને જેથી અન્ય વાચકોને પણ એ જ્ઞાન મળે.

ઑફિસનું સરનામું : શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ, ૩૩, મહમ્મદી મિનાર, ૧૪મી ખેતવાડી, એબીસી ટ્રાન્સપોર્ટની બાજુમાં, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૪.

સત્તાના રાજકારણને પારદર્શક શુદ્ધતા તરફ દોરી જવા ગાંધીજીએ સાધ્ય અને સાધનની શુદ્ધિનો મંત્ર આપ્યો. માનવ સંબંધો સાથે સાંકળતા રાજકારણમાં તેની જરૂર સમજાવી. અન્યોના આધિપત્ય અને સત્તાથી સ્વતંત્ર થવા સત્ય સહિત પરંતુ હિંસા રહિત મુક્ત મનના સ્વાતંત્ર્ય તરફની દિશા બતાવી. સામાજિક અને આર્થિક કાર્યમાં અપરિગ્રહના સિદ્ધાંતોની હિમાયત કરી.

ભારતની પ્રજાની નાડ એક સાચા ભારતીય તરીકે એમણે બરાબર જાણી હતી. સર્વ જાતિ, સર્વ ધર્મ અને સઘળાં આર્થિક સવાલોમાંથી એક સૂર ઉપજાવી અનેકતામાંથી ઐક્ય સાધવાનો ગાંધીજીનો આ પ્રયાસ હતો. ઇતિહાસનો ભાર લઈ જીવતી પ્રજાને ભારતીય અસ્મિતા તરફ જાગૃત કરવાનો પ્રયાસ હતો. રજવાડાઓ અને અંગ્રેજ સત્તામાં સપડાયેલ પ્રજામાં એવી ચેતના ભરવાની હતી કે લોકો પોતાની સત્તા-લોકશાહીના મૂલ્ય સમજી શકે. રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ, મહાવીરના આ દેશમાં આધ્યાત્મિક મૂલ્યો તો રગરગમાં હતા. દેશની એ જ તો મૂડી અને ઓળખ હતી. લોકોને સારપ, પ્રેમ, સદ્‌વર્તન, સત્ય, અહિંસા, અપરિગ્રહના આદર્શો શીખવા જવાની જરૂર નહોતી. ગાંધીજીએ એ જ આદર્શોને સ્વાતંત્ર્ય લડતના હથિયાર બનાવ્યાં. લોકસમૂહને ગાંધીજી પોતાના સ્વજન લાગ્યાં. તેમની વાત પોતાના મનની વાત લાગી. કરોડોના કંઠમાં આ દેશ મારો છે શબ્દો ગૂંજવા લાગ્યા. કોઈ પણ અંગત સ્વાર્થ વગર પોતાની જાતને સ્વાતંત્ર્ય યજ્ઞમાં હોમી દેવા તત્પર થયા. ગાંધીનો બોલ દેશનો અવાજ બની ગયો. ગાંધીજી વિદેશી સત્તાને દૂર કરવા સાથે એવું રાષ્ટ્ર ઇચ્છતા હતા કે જ્યાં વૈમનસ્ય નહીં સ્નેહભાવનું આધિપત્ય હોય. ગાંધીજી કદાચ પૂર્ણપણે આ પામી ન શક્યા કારણ કે અમાપ વૈવિધ્યના આ દેશમાં કેટલાક એવાં તત્વો પણ હતા કે સ્વાતંત્ર્ય મળ્યા પછી તેમના વ્યક્તિગત હિતોની તેમને વધુ પરવા હતી. ગાંધીજીનું જીવન એ જ તેમનો સંદેશ છે તેવું તેમનું વિધાન સમજવા જેવું છે. તેઓ 'સત્યના પ્રયોગો'માં કહે છે કે, પાછળ જે અભિપ્રેત છે કે એક મનુષ્યે જીવનભર સત્ય તરફ પહોંચવા પ્રયત્નો કર્યા છે. તેઓએ ક્યાંય એવો દાવો નથી કર્યો કે તેઓ અંતિમ સત્ય તરફ પહોંચી ગયા છે. આદિનાથ પ્રભુએ પણ કહ્યું છે કે 'પ્રબુદ્ધ થવું એ દરેક માનવીની ગતિ હોવી જોઈએ. અન્ય વિચાર આપી શકે પરંતુ તે પ્રાપ્ત કરવા મેં જેમ પ્રયત્ન કર્યા છે તેમ દરેક કરે ત્યારે જ મતિ પ્રમાણે સ્થિતિ પામી શકે.' એટલે જીવન સાથે સતત પ્રવાહની જેમ વિચાર કરવા જોઈએ. વિચાર એ શક્તિ છે. વ્યક્તિ વિચારે અને તે વ્યક્ત કરે અને આપણા વિચાર મુજબ તે સ્વીકાર્ય લાગે તો અવશ્ય સ્વીકારવા જોઈએ; પરંતુ સમજવું જોઈએ કે ત્યાં અંતિમ નથી. આપણા સમાજનો મોટો ભાગ સ્થિર થઈ જઈ વ્યક્તિપૂજા કરતા થઈ જતા હોય છે. વિચાર કરનાર વ્યક્તિ આપણા જેવી જ માણસ છે. એટલે ગાંધી શબ્દ કોઈ સ્થગિત વિચાર નથી જીવન સાથે અનુસંધાન કરતી વિચારધારા છે. હા! ગાંધી નામની આ વ્યક્તિએ જે કામ કર્યું છે તે એક જ જીવનમાં એક જ વ્યક્તિએ કઈ રીતે કર્યું એનું આશ્ચર્ય તો મને પણ છે. અત્યંત અભિભૂત પણ છું. સાથે એ પણ જાણું છું કે તેઓ પ્રજાપુરુષ નહીં પણ પ્રેરણાપુરુષ–યુગપુરુષ હતા. એમનો માનવજાત તરફનો અતૂટ વિશ્વાસ તેમના આ શબ્દોમાં પ્રતીત થાય છે. 'You must not loose faith in humanity. Humanity is an ocean, if a few drops of the ocean are dirty, the ocean does not become dirty.'

મારા એક કાવ્યની થોડી પંક્તિઓમાં આ બાપુને સંબોધી આશ્ચર્ય વ્યક્ત થયું છે, શીર્ષક છે :

એવાં તો કેવાં તમે...

એક ના અનેકવાર દીધાં અમે ને તમે
હસતાં હસતાં જ એ લીધાં?
એવાં તો કેવાં તમે 'બાપુ' જાદુગર
અમૃતની જેમ ઝેર પીધાં.

વાવડ હતા જરૂર મોતના સિવાય ત્યાં
મળવાનું અંગત જરાય ના,
કોટિ કોટિ લોક જેની હાકલથી મારગમાં
ઓઢી કફન ઉભરાયાં.

એવાં તો કેવાં તમે 'બાપુ' બાજીગર
મૃત્યુને નામ અમર દીધાં.

બાપુને આજ ૨જી ઓક્ટોબર ૨૦૧૬ના શ્રદ્ધાંજલિ આપતા, ૧૯૪૮ના જાન્યુઆરીમાં ઊભરાયેલા આંસુ આજ પણ આંખમાં છે. બાપુના પડછાયામાં અંધારાનું વર્ણન કરી રાજી થતાં માનવો પણ છે. બાપુ જીવ્યા છે તે મુજબ નહીં પરંતુ તેમણે કેવું જીવન જીવવું જોઈતું હતું તેવી સુફીયાણી વાતો કરનારાઓ પણ છે. તેમાં કોઈ આશ્ચર્ય નથી. ભારતના વેદ અને પુરાણોએ સંસ્કૃતિનું નિર્માણ કર્યું. અમુક ભાવછાયાઓ મુજબ તેના અર્થઘટનો, બહારના તત્વો અને આક્રમણોની અસર અને નિર્બળ પ્રતિકારમાં સહિષ્ણુતાના ગુણની પ્રતિષ્ઠાએ ગુલામીના સ્વીકારની વૃત્તિ આવી. આવાં પ્રબળ અનિષ્ટોને નાબૂદ કરી રાષ્ટ્રનિર્માણ કરવાનું લગભગ અશક્ય કામ 'નબળા શરીરમાં વસતા બળવાન આત્મા'એ કર્યું. સ્વતંત્રતા માત્ર નહીં સ્વસ્થ વિચાર તરફ લઈ જનારા મહાત્મા ગાંધીને આપણે રાષ્ટ્રપિતાનું બિરુદ આપ્યું છે. તેથીયે વિશેષ તો આ દેશના એક વિશ્વકર્મા-સ્થપતિ છે. બાપુ! તમે આજે પણ અમારા માટે કદી ન અસ્ત થાય તેવો પ્રકાશપુંજ છો. આપને નમું છું બાપુ! ✶✶✶

ગાંધીજી અને ઈમોશનલ ઈન્ટેલિજન્સ્

❑ ડૉ. માલા કાપડિયા

ઈમોશન્સ્ એટલે લાગણીઓ અને ઈન્ટેલિજન્સ્ એટલે બુદ્ધિ. સામાન્ય સમજણ એવી કે આ બંને એક સાથે ન સંભવે. વ્યક્તિ ક્યાં તો લાગણીમાં તણાઈ જાય અથવા તો બુદ્ધિપૂર્વક તર્કથી નિર્ણય લે. પશ્ચિમમાં આ બંનેનો સમન્વય થઈને ખૂબ રિસર્ચ થયું છે. ભારતીય પરંપરામાં રસશાસ્ત્ર છે, પરન્તુ મેનેજમેન્ટના જ્ઞાનમાં એનો સમન્વય નથી થયો. ૨૦૦૩માં આ વિષયનું મારું પુસ્તક પ્રકાશિત થયું ત્યાર બાદ કોર્પોરેટમાં ટ્રેનિંગના નિમંત્રણો પણ મળ્યા. બે-ત્રણ દિવસના કાર્યક્રમોની રૂપરેખા તૈયાર કરતાં વિચાર આવ્યો કે થોડાં ફિલ્મના દૃશ્યો પણ દેખાડવા જોઈએ. એમાં રીચાર્ડ ઍટનબરોની ફિલ્મ 'ગાંધી'માંથી અમુક દૃશ્યો કાર્યક્રમમાં વણી લીધાં. આજે એના વિશે થોડું વિસ્તારથી લખવું છે.

આપણે જાત કરતાં જગત સાથે વધુ સમય ગાળીએ છીએ. આથી મોટાભાગની વ્યક્તિઓ પોતાની ભીતરના જગતથી અજાણ હોય છે, અથવા એક અચેતન સ્તર પર એની હલચલ થાય છે. ગાંધીજીની આત્મકથા 'સત્યના પ્રયોગો'માં આ ભીતરના જગતની અનેકવિધ છબીઓ પ્રાપ્ય છે જે અભ્યાસનો વિષય છે.

'ડર કે આગે જીત હૈ' એવા સ્લોગન આજે પ્રચલિત છે. પરન્તુ ડર કે ભય મનને કેવા પાંગળા બનાવે છે, એમાંથી મુક્ત થવા કેવી ગડમથલ થાય છે, મુક્ત થવાનાં પ્રયત્નોમાં આપણી ભીતરની જ માન્યતાઓ, મૂલ્યો અને મંતવ્યો સાથે મનોમંથન ચાલે છે. બાળપણમાં અંધારા ઓરડામાં પણ જતાં 'ભૂત'નો ડર લાગતો હતો એવો મોહન, દક્ષિણ આફ્રિકામાં અડધી રાતે હડધૂત થઈને ટ્રેનમાંથી ફેંકાઈને અજાણ્યા સ્ટેશને રાત વિતાવે છે. આ બંને પ્રસંગોની વચ્ચેના સમયમાં બાહ્ય જગત અને આંતર જગતમાં ઘણું બધું બની ચૂક્યું છે. માનસશાસ્ત્રમાં માનવીના મનને હિમશિલા (Iceberg) સાથે સરખાવવામાં આવે છે. ઉપરનો ૧% હિસ્સો એ આપણું ચેતન મન છે. જ્યારે અદૃશ્ય, પાણીની ભીતરનાં ૯૯% હિસ્સો આપણું અચેતન મન છે. ઉપરથી હિમશિલાનું પાણીમાં સરકવું એ ભીતરના ૯૯% હિસ્સાને કારણે છે. તે પ્રમાણે આપણી બાહ્યઘટનાને અપાતી પ્રતિક્રિયા ભલે ૧% હોય, પણ એનું ચાલકબળ ભીતરનું અચેતન મન છે. ઈમોશનલ ઈન્ટેલિજન્સ્માં આ ભીતરની પ્રક્રિયાથી અવગત થવાનું મહત્ત્વ દર્શાવ્યું છે. સેલ્ફ-અવેરનેસ – સ્વના વર્તન પ્રત્યે સભાનતા, અને સેલ્ફ-મેનેજમેન્ટ – સ્વના વર્તન અને એના પ્રેરક બળો પર નિગ્રહ, સંયમ અને શિસ્ત. 'સત્યના પ્રયોગો' વાંચતાં, 'ગાંધી' ફિલ્મ જોતાં, આ બંને પ્રક્રિયાઓ વારંવાર તાદૃશ્ય થાય છે.

બીડી પીધી, ચોરી કરી, જૂઠું બોલવાનો મોહનના મન પર ભાર છે. સપાટી પર જીવનાર વ્યક્તિને આ ભાર વર્તાતો નથી. અચેતન મન પ્રત્યે સભાન વ્યક્તિ જ આ ભારનું વજન અનુભવી શકે છે. વ્યક્તિત્વના વિકાસમાં જ નહીં, પરન્તુ ચેતનાના વિકાસમાં આ સતત સભાનતા જુદા પરિણામો લાવે છે. બાહ્ય દંડ કે શિક્ષાના ભયથી નહિ, પરન્તુ સાચા/ખોટા, યોગ્ય/અયોગ્યની એક આંતરિક સૂઝ ખીલતી જાય તો વ્યક્તિને જીવનના નિર્ણયો લેવાની વિનયશક્તિ, વિવેકશક્તિ જાગૃત થાય છે. ગાંધીજીનાં બાળપણથી આ વિવેકશક્તિ ઉઘડવાની પ્રક્રિયા દેખાય છે.

વ્યવસાય જગતમાં ઈમોશનલ ઈન્ટેલિજન્સ્ના કાર્યક્રમો કે પછી કોઈ પણ કાર્યક્રમો હોય, તેનું બંધારણ પરદેશના કાર્યક્રમોના આધારે થયું હોય છે. પશ્ચિમમાં બુદ્ધિના ગુણો ખીલવવા પર વધુ ભાર છે. હૃદયના ગુણો કે પછી આંતરિક વિવેકશક્તિ ખીલે એવી કેળવણી ઓછી અપાય છે. આથી જ શાળા/કૉલેજ/વ્યવસાય જગતમાં 'વેલ્યુ એજ્યુકેશન' અને 'ઍથિક્સ' એક જુદો વિષય બનીને રહી ગયા છે. રોજ-બ-રોજના જીવનમાં એની ગૂંથણી થઈ નથી. ગાંધીજીને પણ આપણે 'મહાત્મા' કહીને એક ઊંચા આસને બેસાડી દીધા છે. મોહન આપણા જેવો જ એક સાધારણ બાળક હતો જેણે બાહ્ય જગતની ઘટનાઓના ભીતરના જગતમાં થતાં પરિવર્તનોને સતત તપાસ્યા અને ચેતોવિસ્તારની તપસ્યા કરી. જૂઠું બોલ્યા કે જૂઠાં આચરણનો ભાર લાગવો, એ ભાર ઉતારવા 'સત્ય' બોલવું બહુ મોટી હિંમત માગી લે છે. મોહન એ હિંમત સાથે નહોતો જન્મ્યો. આંતરિક મનોમંથનમાંથી પસાર થઈને એ હિંમત એણે કેળવી હતી. ભયથી અભયની આ યાત્રા ઈમોશનલ ઈન્ટેલિજન્સ્નું તાદૃશ્ય ઉદાહરણ છે. જૂઠું તો આપણે બધાં જ બોલીએ છીએ, પરન્તુ એ જૂઠાણાંથી સત્ય સુધીના માર્ગ પર ચાલવાની હિંમત કેળવવી જરૂરી છે. 'મહાત્મા' બનવાની આ એક શરૂઆત છે.

ડેવીડ આર. હૉકિન્સ નામના એક સંશોધકે માનવ શરીરની 'એનર્જી'–શક્તિ–ને જુદી જુદી લાગણીઓની અનુભૂતિ દરમ્યાન 'કેલિબરેટ' કરી છે. જેમ હૃદય રોગ પારખવા માટે ECG લેવાય તેવા ગ્રાફ જુદા જુદા ભાવના અનુભવમાં લીધા છે. 'પાવર વર્સીસ ફોર્સ' નામક પુસ્તકમાં એમણે સવિસ્તર આ વિજ્ઞાનને સમજાવ્યું છે. ગીલ્ટ – અપરાધભાવ અને અનુષંગે અનુભવાતી શરમ અને ભય, આપણા શરીરને શક્તિવિહીન કરી દે છે. 'એનર્જી કેલિબરેશનમાં આ લાગણીઓ સાવ નિમ્ન સ્તરે છે. ભય પછી

શોકની લાગણી આવે છે. 'ગુસ્સો' એ શરીરની ઊર્જાને વધારે છે. એને સકારાત્મક રૂપ આપવું કે પછી નકારાત્મક આવેગમાં વહી જવું એ શક્યતા નાનકડી ક્ષણમાં સમાયેલી હોય છે. આપણી વિવેકબુદ્ધિ જાગૃત હોય તો એ ક્ષણે સભાન રહીને આપણે નિર્ણય લઈ શકીએ છીએ.ગુસ્સાની લાગણી અનુભવીએ ત્યારે શરીરની ઊર્જા હોય તેનાથી વધારે પ્રબળ ઊર્જા પ્રેમ અને શાંત રસની અનુભૂતિમાં છે એવું ડૉ. હૉકિન્સના સંશોધન દ્વારા પ્રસ્થાપિત થયું છે. ગુસ્સા અથવા ક્રોધ અથવા પ્રેમની વચ્ચે વીરરસ એટલે કે હિંમત/શૌર્ય આવે છે. સ્વીકાર અને સ્થિરતા આવે છે. ક્રોધમાંથી વ્યક્તિ હતાશામાં સરી પડે, આક્રમક બની હિંસક બને અથવા સકારાત્મક વલણ અપનાવી બદલાવ લાવે – અનેક શક્યતાઓ એક જ લાગણીમાંથી ઉદ્‌ભવી શકે છે.

અહીં મને દક્ષિણ આફ્રિકાની એ રાત યાદ આવે છે જ્યારે અજાણ્યા સ્ટેશન પર ભારતીય હોવાને કારણે, ટિકિટ હોવા છતાં, એમને જબરદસ્તીથી ઉતારી દેવામાં આવ્યા હતા. કેટલી બધી વિવિધ લાગણીઓ અનુભવી હશે ગાંધીજીએ! હતાશા, ક્રોધ, અસહાયપણું! જે વ્યક્તિ પાસે આત્મમંથન, આત્મનીરિક્ષણ અને વિવેકબુદ્ધિનો અંગત ઇતિહાસ ન હોય, તે વ્યક્તિનું આવું રૂપાંતર શક્ય જ નથી! અંગ્રેજોના અન્યાય સામેની અહિંસક લડત માટેના બીજ એ અંધારી રાત્રિના મનોમંથનમાંથી જ ફણગ્યા હશે! ઈમોશન, એટલે કે લાગણીને, ઈન્ટેલિજન્સ્ એટલે કે બુદ્ધિમાં પરિવર્તિત કરવાનું, આ પણ એક ઉદાહરણ છે. પશ્ચિમમાં આને બુદ્ધિનો ગુણ, કન્સેપ્ચ્યુઅલ કોમ્પિટન્સી, મનાય છે. પરન્તુ આત્મમંથન અને આત્મશુદ્ધિની સાતત્યપૂર્ણ તપસ્યા વિના એ અસંભવ છે. અજાણ્યા દેશમાં અડધી રાત્રે અજાણ્યા સ્ટેશન પર ગાંધીજીની ભીતર પેલો નાનો મોહન પણ જાગૃત હશે જે અંધારા ઓરડામાં જવાથી ડરતો હતો. પરન્તુ જીવનનાં અનેક પ્રસંગોમાં સ્વ–રૂપાંતરથી એ મોહન હવે એક પરિપુખ્ત જ નહિ, સ્વમાંથી સમસ્તિ સુધી વિસ્તરતી ચેતનાનો સ્ફુલિંગ બને છે.

'ઈમોશનલ ઈન્ટેલિજન્સ્'માં એક વિભાવ એ પણ છે કે તમારું પ્રેરકબળ (મોટિવેટર) ક્યા ભાવ કે લાગણીઓ બને છે! બાળપણથી આજ સુધીનું આપણું પણ જીવન તપાસીએ તો ભય વધારે પ્રેરક છે કે આનંદ? અબ્રાહમ માસ્લો કરીને એક માનસશાસ્ત્રી થઈ ગયા જેમણે માનવ મનના પ્રેરકબળોનું એક વિશ્લેષણ આપ્યું છે. એને એક ત્રિકોણ આકારમાં અભિવ્યક્ત કરે છે. ત્રિકોણમાં સાવ નીચે મોટો વ્યાપ છે જે સામાન્ય રોટી, કપડાં, મકાનની ઇચ્છાનો પ્રેરક છે. અને ત્રિકોણનો ટોચનો સાવ નાનો હિસ્સો એ સેલ્ફ એક્ચ્યુઅલાઈઝેશન અથવા ચેતોવિસ્તારની ઇચ્છાનો પ્રેરક છે. અબ્રાહમ માસ્લોનું કહેવું છે કે આ બે અંતિમોમાં આપણી ઇચ્છાશક્તિ વહેંચાઈ જાય છે. મોટાભાગના લોકો ભીતરની ચેતોવિસ્તારની કુદરતી ઇચ્છાને દબાવી દઈને રોટી, કપડાં, મકાનની સુરક્ષિતતામાં જ જીવન વીતાવી દે છે. ભય આ ઇચ્છાનું પ્રેરક બળ છે. પરન્તુ જે માનવી ભયથી પરે જવાની હિંમત કરે છે, સુરક્ષિતતાનું આંગણ વટોવીને અનિશ્ચિતતાની અસીમતા સ્વીકારે છે, તે પોતાની ભીતરની જ અનેક શક્યતાઓને પણ પામે છે અને વિસ્તારે છે. ભય એમને સંકુચિત નથી બનાવી શકતો. અથાગ શક્યતાઓ આનંદનું વિશ્વ બની તેમની ચેતનાને વિસ્તારે છે.

ગાંધીજીની જીવનયાત્રા માસ્લોના આ વિભાવનું સાકાર સ્વરૂપ છે. ભયમાંથી જ આત્મરક્ષાનો ભાવ, અને આત્મસુરક્ષા જ્યારે જોખમાય તો હિંસાનો ભાવ જન્મે છે. અહિંસાનો માર્ગ માનવી ત્યારે જ અપનાવી શકે જ્યારે ભય અને આત્મસુરક્ષાની ચિંતા એણે વળોટી દીધી હોય. માસ્લો કહે છે કે વિશ્વના ફક્ત એક ટકાથી પણ ઓછી વ્યક્તિઓના જીવનનું પ્રેરકબળ આ ચેતોવિસ્તારની ભાવના બને છે. આવી વ્યક્તિઓ સમાજ કે કાયદાના ડરથી નથી જીવતી. તેમની ભીતરના મૂલ્યો અને આત્મનિગ્રહથી જીવે છે. એટલું જ નહિ, તેઓ આસપાસની વ્યક્તિઓ માટે પણ પ્રેરકબળ બની રહે છે.

અહીં ડૉ. હૉકિન્સનો ઉલ્લેખ પુનઃ કરી શકાય. તેઓ કહે છે કે સામાન્યતઃ સમાજમાં કોઈ પણ બદલાવ લાવવો હોય તો આપણે રાહ જોઈએ છીએ કે બીજાં પહેલ કરે. 'એકલાથી શું થાય?' એવો પાંગળો બચાવ કરીને આપણે ગાડરિયા પ્રવાહમાં સુરક્ષિતતા અનુભવીએ છીએ. ડૉ. હૉકિન્સ કહે છે કે આપણા શરીરની ઊર્જા એક વાયુમંડળ બને છે જે આસપાસની વ્યક્તિઓને પણ સ્પર્શે છે. જે વ્યક્તિ સતત પ્રેમ અને શાંત રસ, આનંદ અને પૅશનથી જીવતી હોય, એની ઊર્જા આસપાસનાં અનેક લોકોની નકારત્મક ઊર્જાનો છેદ કરે છે. આથી જ ગાંધીજી ફક્ત પોતે જ અહિંસક નહોતાં બન્યાં, અહિંસક આંદોલન માટે લાખો લોકોની પ્રેરણા બની શક્યા હતાં. 'એકલો જાને રે' પંક્તિ એમની પ્રિય પંક્તિ હતી, પણ એ પંક્તિ આત્મશક્તિનું પ્રતીક છે.

ગાંધીજી પરફેક્ટ નહોતાં. તે પણ સામાન્ય વ્યક્તિ હતાં જેનાં અમુક નિર્ણયો ઇતિહાસ પ્રશ્નરૂપ માને છે. શ્રી અરવિંદને ગાંધીજીની અનેક વિચારધારા સાથે અસહમતિ હતી. ખાસ તો ઉપવાસ પર ઊતરી જઈને પોતાની વાત બીજા પાસે મનાવડાવવી એને શ્રી અરવિંદ સૂક્ષ્મ હિંસા કહેતાં. ગાંધીજીના જીવનમાંથી જો આપણે આચરણમાં મૂકીએ તો આપણું જીવન પણ ઊર્ધ્વગામી બને, ભયને બદલે આનંદ તરફ જાય એટલું શીખવું રહ્યું. એક વ્યક્તિ તરીકે એમના જીવનનું જે આપણને અગ્રાહ્ય લાગે તે કોરે મૂકીએ, વ્યક્તિપૂજા કે વ્યક્તિનિંદા બંનેથી બચીએ એ જ ખરું ગાંધીતર્પણ કહેવાશે! એમની આત્મકથનીનું શીર્ષક જ પૂરતું છે આપણું પ્રેરકબળ બનવાં – 'મારાં સત્યના પ્રયોગો': આપણું જીવન ભયને લીધે ગાડરિયા પ્રવાહની સુરક્ષિતતા કરતાં ચેતોવિસ્તારની પ્રયોગશાળા બને. સાથે સાથે અસત્‌થી સત્ય ભણીની યાત્રા પણ બને. અસ્તુ.

✶ ✶ ✶

મહાત્મા ગાંધીનું પત્રકારત્વ

□ સોનલ પરીખ

થોડા વખતથી મહાત્મા ગાંધીના જીવન અને કાર્ય પર વાંચવા-વિચારવા-બોલવાનું થાય છે. લેખન અને પત્રકારત્વ મારો વ્યવસાય છે તેથી તેને નજીકથી સમજવા-અનુભવવાનું બન્યું છે. પત્રકારત્વને આજે તો આપણે એક ગ્લેમરસ અને વેગીલી કારકિર્દી તરીકે જોઈએ છીએ, પણ આ ક્ષેત્રનો વ્યાપ અને પ્રભાવ અનેક અને અનંત શક્યતાઓ ધરાવે છે. આ સંદર્ભે મહાત્મા ગાંધીના પત્રકારત્વને સમજીએ ત્યારે ખ્યાલ આવે છે કે તેઓ પત્રકારત્વને તેની આદર્શ ઊંચાઈએ લઈ ગયા હતા અને પ્રજાકીય કેળવણીનું ભગીરથ કાર્ય તેના દ્વારા કર્યું હતું.

ગાંધીજી એટલે વીસમી સદીના સૌથી સફળ અને સીમાચિહ્નરૂપ પત્રકાર અને તંત્રી. જ્યારે ન હતો રેડિયો અને ન હતું ટીવી–આ યુગના પત્રકાર ગાંધીજીએ આધુનિક પત્રકારો સામે પ્રભાવશાળી, નીડર, નિષ્પક્ષ અને ધ્યેયનિષ્ઠ પત્રકારત્વ કેવું હોવું જોઈએ તેનો એક આદર્શ પૂરો પાડ્યો છે. તેઓ જે કંઈ કહેતા કે લખતા તે ભારતના ખૂણેખૂણે પહોંચતું. વિશ્વના લાખો લોકો સુધી જતું અને હેતુલક્ષી, સિદ્ધાંતનિષ્ઠ વિચારો પહોંચાડતું.

પત્રકાર તરીકેની ગાંધીજીની કારકિર્દી ચાલીસ વર્ષથી વધુ લાંબી રહી. આ દરમિયાન તેમણે છ સામયિકો ચલાવ્યા. આ સામયિકોમાં સતત લખાતા લેખમાં ગાંધીજીનું હૃદય રેડાતું, તેમનો આત્મા ઝિલાતો.

૧૮૮૮માં ૧૯ વર્ષના મોહનદાસ લંડન ગયા. ત્યાંના રોકાણ દરમ્યાન તેઓ 'ડેઈલી ડેલિગ્રાફ', 'ધ ડેઈલી ન્યૂઝ' અને 'ધ પોલ મોલ ગેઝેટ'ની કોલમો કલાકો સુધી રસપૂર્વક વાંચતા. ન્યૂઝપેપર રિડિંગનો અનુભવ તેમને માટે નવો હતો. આત્મકથામાં તેમણે લખ્યું છે કે ભારતમાં એમણે આ રીતે છાપાં વાંચ્યાં ન હતાં. તેમને થતું આવું રસભર્યું, માહિતી આપનારું કંઈક લખવું જોઈએ.

લંડનની 'થેમ્સ આયર્ન વર્કસ'ના ચેરમેન આલ્ફ્રેડ હિલ્સ અને 'ધ વેજિટેરિયન'ના તંત્રી જોશીઆ ઓલ્ડફિલ્ડના પ્રોત્સાહનથી ૧૮૯૧ના ફેબ્રુઆરીથી એપ્રિલ સુધીના ગાળામાં મોહનદાસ ગાંધીએ નવ લેખ લખ્યા, જે 'ધ વેજિટેરિયન'માં છપાયા. આમ લંડનના ત્રણ વર્ષના વસવાટ દરમ્યાન ગાંધીજીના પત્રકારત્વનો પાયો નખાયો.

આ પાયા પર ઈમારત બંધાઈ દક્ષિણ આફ્રિકામાં. દાદા અબ્દુલ્લાનો કેસ લઈ ૧૮૯૪માં ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકા ગયા અને ઝડપથી ત્યાં વસતા ભારતીયોને થતા અન્યાયો સામે તેમની લડત ઉપડી.

૧૮૯૬ની સાલમાં તેઓ ભારત આવ્યા ત્યારે આ સમસ્યાઓને વર્ણવતી પત્રિકા 'ધ ગ્રીન પેમ્ફલેટ' લખીને લઈ આવ્યા હતા. દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા ભારતીઓની સ્થિતિને વાચા આપવા સંદર્ભે તેઓ 'મદ્રાસ સ્ટાન્ડર્ડ'ના તંત્રી જી. પિલ્લઈને મળ્યા હતા. આ સમયે તેમને અખબારનો, તંત્રી વિભાગના કામનો અને છાપાની અંદરની કામગીરીનો પરિચય થયો.

૧૯૦૩માં ગાંધીજીએ દક્ષિણ આફ્રિકામાં મદનજિત વ્યાવહારિક પાસે પ્રેસ નખાવ્યું અને ઘણા પૈસા વેર્યા. મદનજિત 'ઈન્ડિયન ઓપિનીયન' કાઢતા. મનસુખલાલ નાજર જે મુંબઈના પત્રકાર હતા, તે આમાં લખતા અને તંત્રીકાર્યો સંભાળતા. નાજરના લેખોને ગાંધીજી તપાસે તે પછી તે છપાતા. 'ઈન્ડિયન ઓપિનીયન' સાપ્તાહિક હતું, દક્ષિણ આફ્રિકામાં રહેતા ભારતીય સમુદાયને વાચા આપવાના હેતુથી શરૂ થયેલા આ સાપ્તાહિકમાં જાહેરાતો લેવાતી નહીં. હિન્દી, અંગ્રેજી, ગુજરાતી અને તમિલ ચાર ભાષામાં તે નીકળતું. એમાં ખોટ જવા લાગી. દર મહિને ૫૦-૬૦ પાઉન્ડ ગાંધીજીને ભરવા પડતા. માંડ ચારસો નકલો ખપતી. ગાંધીજીએ છગનલાલને તપાસ કરવા મોકલ્યા, પણ નાજરે તેમને ન ગણકાર્યા. પછી ગાંધીજીએ તેમના સાથી આલ્બર્ટ વેસ્ટને મોકલ્યા. પરિસ્થિતિ તપાસી તેમણે જણાવ્યું કે પત્ર ખૂબ ખોટ કરે છે માટે તેને જલદી સમેટી લેવું. પછી તો મદનજિતે જ ગાંધીજી પાસેથી લીધેલી લોનના બદલામાં આખું છાપખાનું તેમને સોંપી દીધું. ૧૯૦૪ ઑક્ટો.માં મિ. વેસ્ટ અને છગનલાલ તેના સંચાલક બન્યા અને ગાંધીજી તંત્રી થયા. ખોટના ખાડામાંથી ઊગરવું બાકી હતું. ગાંધીજી પ્રેસને ટોંગાટમાં તેમણે હાલમાં જ ખરીદેલી વાડીમાં લઈ ગયા. શહેરી જીવન છોડી ગ્રામજીવન અપનાવવાનો પ્રયોગ ચાલતો હતો. સમવેતનનો આદર્શ અપનાવી અને નફો થાય તે સમાન ભાગે વહેંચી લેવાનું ઠરાવી છાપખાનાનું કામ શરૂ કર્યું. બધાએ ત્યાં જ વસવાટ શરૂ કર્યો. હિંદી, તમિલ આવૃત્તિઓ બંધ કરી ગાંધીજીએ અંગ્રેજી અને ગુજરાતી બે ભાષામાં 'ઈન્ડિયન ઓપિનિયન' છાપવા માંડ્યું. ધ્યેય જ સેવાનું હતું એટલે આ પત્રે ત્યાંના ભારતીયોની સારી સેવા બજાવી. ગાંધીજી પણ પૂરા સ્વાર્પણ અને નિસ્વાર્થભાવે મંડેલા.

'આત્મકથા'માં તેમણે લખ્યું છે, 'મારે હસ્તક હતું ત્યાં સુધી એમાં થયેલા ફેરફારો મારી જિંદગીના ફેરફાર સૂચવનારા હતા. તેમાં હું પ્રતિ સપ્તાહ મારો આત્મા રેડતો અને જેને હું સત્યાગ્રહ રૂપે ઓળખાતો તે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરતો.' જેલવાસ બાદ કરતા દસ વર્ષ સુધી એટલે કે ૧૯૧૪ સુધીના 'ઈન્ડિયન ઓપિનીયન'ના એવા અંક ભાગ્યે જ હશે, જેમાં તેમણે ન લખ્યું હોય. વગર વિચાર્યે ન લખે, અતિશયોક્તિ ન કરે. શિસ્ત અને

સંયમથી વિચારો વ્યક્ત કરે. આ છાપા વગર સત્યાગ્રહની લડત ન ચાલત. ગાંધીજી અને એમના આ પત્ર બંનેએ એકબીજાને ઘડ્યા.

શરૂઆતમાં 'ઈન્ડિયન ઓપીનીયન'નું ધ્યેય દર્શાવતા ગાંધીજીએ જણાવેલું કે સમ્રાટ એડવર્ડની યુરોપીય અને ભારતીય પ્રજાઓમાં નિકટ સંપર્ક સ્થાપિત કરવો, લોકમતને શિક્ષિત કરવો, ભારતીઓને તેમની મર્યાદાઓ જણાવી તેનાથી બહાર નીકળવા પ્રેરવા અને હિંદુ-મુસ્લિમ કે ગુજરાતી-તમિલ જેવા ભેદભાવ દૂર કરવા એ એનું ધ્યેય છે. દસ વર્ષના ગાળામાં ત્યાંના રાજકીય વાતાવરણના રંગો ઘણાં પલટાયા, પણ આ પલટાઓ વચ્ચે ગાંધીજી સંનિષ્ઠ ભાવે લખતા રહ્યા અને વાચકોના પ્રેમ અને આદરના પાત્ર બન્યા. દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા ભારતીઓનો મોટો ભાગ અલ્પશિક્ષિત, તેમને સમજાય તેવી ભાષામાં લખતાં લખતાં ગાંધીજીની સાદી, સરળ, વિશદ શૈલી ઘડાઈ. પત્રકારત્વ તેમનો વ્યવસાય ન રહેતા જનસેવાનું સાધન બન્યું. 'વર્તમાનપત્રો સેવાભાવે જ ચલાવવા જોઈએ' તેઓ લખે છે, 'વર્તમાનપત્રોની શક્તિ ખૂબ છે પણ નિરંકુશ કલમ વિનાશનું કારણ બને છે. અંકુશ બહારથી આવે તો તે નિરંકુશતા કરતા પણ વધુ જોખમી નીવડે છે. અંદરનો અંકુશ જ લાભદાયી હોઈ શકે.'

'ઈન્ડિયન ઓપિનીયન' ફૂલસ્કેપ સાઈઝનું હતું. ભારતીય લોકોના સમાચાર, તેમની સમસ્યાઓ, અન્યાયી રંગભેદી કાયદાઓ વગેરે આમાં છપાતાં અને ચર્ચાતાં. એક વિભાગ કોરસ્પોન્ડન્સનો હતો જેમાં અન્ય છાપાંઓમાં આવેલા આ વિષેના લેખોના અંશ છપાતા. સાથે 'વિકલી ડાયરી' નામની લોકપ્રિય કોલમ રહેલી જેમાં સત્યાગ્રહના વિવિધ પાસાં ચર્ચાતાં. 'ઈન્ડિયન ઓપિનીયન' ચલાવતા તેમને બહોળા અનુભવો થયા. મનુષ્ય સ્વભાવનો પરિચય થયો. આ અખબાર તેમની લડતનું અત્યંત ઉપયોગી ને અસરકારક શસ્ત્ર બન્યું.

૧૯૧૫માં ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકાથી ભારત પાછા ફર્યા ત્યારે ભારતનું પત્રકારત્વ ઊગીને ઊભું થઈ રહ્યું હતું. વ્યવસાય તરીકે તેની સ્થાપના થઈ ન હતી, છાપાંઓ એંગ્લોઈન્ડિયન પ્રેસના હાથમાં હતાં. ગુજરાતી પત્રકારત્વની શરૂઆત આમ તો ૧૮૨૨થી 'શ્રી મુંબઈના સમાચાર'થી થઈ ગઈ હતી. ત્યારથી માંડી ૧૮૮૦ સુધીનો સમય વૃત્તપત્રનો પ્રથમ યુગ ગણાય છે. ૧૮૮૦માં સુરતના ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈના તંત્રીપદે 'ગુજરાતી' સાપ્તાહિક સાથે બીજો યુગ શરૂ થયો, જે સુધારાયુગ હતો, જેણે ગુજરાતી સાહિત્યના પંડિતયુગને આવરી લીધો હતો. સપ્ટેમ્બર૧૯૧૯માં ગાંધીજીએ 'નવજીવન' શરૂ કર્યું અને ત્યારથી વૃત્તપત્રનો ત્રીજો યુગ શરૂ થયો.

'ઈન્ડિયન ઓપિનીયન' ૧૧ વર્ષ ચાલ્યું. સરકારે હિંદીઓને લગતા અમુક કાયદા બદલ્યા. અમુક હળવા કર્યાં. દરમ્યાન તેમને બિહારમાંથી પત્ર મળ્યો કે ચંપારણના ગળીના ખેતરોના મજૂરો એવી જ અવદશા ભોગવે છે જે દક્ષિણ આફ્રિકાના મજૂરોની છે. તરત તેમણે તપાસ આદરી–આજના ઈન્વેસ્ટીગેટીવ જર્નાલિસ્ટને ઈર્ષા આવે એવી રીતે.

૧૯૧૯માં તેમણે 'યંગ ઈન્ડિયા'નું તંત્રીપદ સંભાળ્યું. વિશ્વયુદ્ધની પૂર્ણાહુતિ થઈ હતી કે થવામાં હતી. જલિયાંવાલા બાગ હત્યાકાંડથી દેશ ખળભળી ઉઠ્યો હતો. 'બોમ્બે ક્રોનિકલ્સ'ના ડિરેક્ટરે તેમનું બીજું છાપું 'યંગ ઈન્ડિયા' સંભાળવાની ગાંધીજીને વિનંતી કરી. તે વખતે ગાંધીજી અમદાવાદ સાબરમતી આશ્રમમાં પરોવાયેલા હતા. તેમણે 'યંગ ઈન્ડિયા'ને અમદાવાદ શીફ્ટ કર્યું. ગુજરાતી 'નવજીવન' શરૂ કર્યું કે છેવાડાનો ગ્રામવાસી ને ઝૂંપડીમાં રહેતી સ્ત્રીઓ પણ તેને વાંચી શકે. હિંદીને રાષ્ટ્રભાષા બનાવવાનો વિચાર હતો તેથી હિંદી 'નવજીવન' પણ કાઢવા માંડ્યું. 'સત્યાગ્રહી' નામનું છાપું પણ હિંદી–ગુજરાતીમાં કાઢતા. સરકારે લાદેલા પ્રેસ એક્ટની એસીતેસી કરી તેમણે સ્પષ્ટ ભાષામાં દેશને જગાડનારા લેખો લખવા માંડ્યાં. 'યંગ ઈન્ડિયા'નું સરક્યુલેશન ૧૨૦૦માંથી ૪૫૦૦૦ સુધી ગયું.

આ અખબારોના દરેક અંક પત્રકારત્વના ઉત્તમ નમૂના છે. સરકારને 'સાચું' ને 'ન્યાયી' હોય તે કરવા મજબૂર કરનારા છે. સાથે લોકમતને કેળવનારા છે. 'અંગ્રેજ સરકારે ભારતને બીજા કોઈ પણ બહારના શાસન કરતાં વધુ નુકસાન કર્યું છે. તેને માટે આદર કે વફાદારી સેવવા એ પાપ છે.' આ છાપાઓએ લોકોને સત્યાગ્રહની અહિંસક લડત માટે તૈયાર કર્યાં. જેલમાંથી પણ તેમણે સતત લખ્યું છે.

૧૯૩૨માં 'યંગ ઈન્ડિયા' ને 'નવજીવન' બંધ થયા અને ૧૯૩૩ થી 'હરિજન' (અંગ્રેજી), 'હરિજનબંધુ' (ગુજરાતી) અને 'હરિજન સેવક' (હિન્દી) આ ત્રણ પત્રો શરૂ થયાં. 'હરિજન' 'યંગ ઈન્ડિયા'નું ને 'હરિજન બંધુ' નવજીવનનું નવું રૂપ હતું, કારણ કે ત્યારે ગાંધીજીએ અસ્પૃશ્યતા નિવારણની દેશવ્યાપી ઝુંબેશ ઉપાડી હતી.

ગાંધીજી માનતા કે પ્રજાને પોતાનો અવાજ રજૂ કરવા વર્તમાનપત્રની આવશ્યકતા છે અને સરકાર તેના પર કાયદાનો અંકુશ મૂકી ન શકે. સરકારના ખોટાં કામની આલોચના કરવાનો રૈયતને અબાધિત અધિકાર છે. 'સત્યાગ્રહી' પત્રમાં તેમણે લખેલું, 'સત્યાગ્રહી પત્રનું કામ સત્યાગ્રહના સિદ્ધાંતને અનુસરી રોલેટ કાયદા રદ કરાવવાનું છે.'

અખબારો દ્વારા તેમને સ્વદેશી પ્રચાર, સ્ત્રીઓની જાગૃતિ, ગ્રામોદ્યોગ, ખાદી, હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા અને શાસક–પ્રજા વચ્ચેના વિશ્વાસની વાત કરવી હતી. આ બધું સાદી સરળ ભાષામાં

કરી તેમને પ્રજાને કેળવવી હતી. તે માટે તેઓ ગમે તેટલી મુશ્કેલી ઉઠાવવા તૈયાર હતા. પત્રકાર તરીકેની તેમની વિશેષતા એ હતી કે સત્ય કહેવું પણ વિનય ચૂક્યા વિના કહેવું. સરળ બનવું પણ શિષ્ટ ભાષામાં જ લખવું. જાહેરખબર કદી ન લેવી અને લવાજમની આવકમાંથી જ છાપું ચલાવવાનો આગ્રહ રાખવો. એક ધીમી, દૃઢ, ચોક્કસ દિશાની ક્રાંતિ તેઓ પત્રકારવિશ્વમાં લાવ્યા. શુદ્ધ ધ્યેયને વળગી રહી ગાંધીજીએ આદર્શ પત્રકાર તરીકે સિદ્ધિ અને લોકપ્રિયતા મેળવ્યા. પત્રકારના ધંધાને તેઓ સેવાભાવી ન્યાયાધીશનો ધંધો માનતા અને વિરોધીઓના ગુણો અને સાથીઓ-અનુયાયીઓના દોષો પણ નિઃસંકોચપણે રજૂ કરતા. પોતાના લખાણો અત્યંત ચોકસાઈથી તૈયાર કરતા અને કુશળમાં કુશળ સાથીનો લેખ પણ જાતે તપાસ્યા વિના છપાવા ન દેતા. દેશ આખાના પ્રશ્નો અને સતત પ્રવાસોની વચ્ચે પણ તેઓ ચોકસાઈથી પોતાના લેખ મોકલતા અને અખબારનું લખાણ કેટલે આવ્યું તેની તપાસ રાખી, અધૂરું હોય તો જાતે પૂરું કરી આપી ઠરાવેલા સમયે છાપું ચીવટપૂર્વક કાઢતા.

પત્રકાર તરીકેની આ વિશેષતાઓને લીધે તેઓ પોતાના જમાનાના એક મહાન, યુગપ્રવર્તક પત્રકાર ગણાયા. બ્રિટીશ શાસન સામે પ્રજાને એક અવાજે કહેતી કરી કે સ્વાતંત્ર્યના મામલે સમાધાન નહીં થાય. પોતે પ્રેસના સ્વાતંત્ર્યની બાબતમાં કદી સમાધાન ન કર્યું. સરકારે કેસ કર્યો ત્યારે અદાલતમાં બોલ્યા કે હું પત્રકારની સ્વતંત્રતામાં માનું છું અને કાયદાનો આદર પણ કરું છું. મને માફી માગવાનું કહેવામાં આવ્યું છે, પણ મેં કોઈ અપરાધ કર્યો નથી તેથી માફી માગવાનો સવાલ ઊભો થતો નથી.

પોતાના જીવનનો આદર્શ તેમણે પત્રકાર તરીકેના વ્યવસાયમાં ચરિતાર્થ કર્યો હતો. જેટલુ ઊંચું, પવિત્ર અને ભવ્ય જીવન, તેટલું જ મહાન પત્રકારત્વ. સત્ય, નિર્ભયતા, સાદાઈ, સદ્ભાવ, સહિષ્ણુતા ઉપરાંત નૈતિકતા અને આધ્યાત્મિકતા તેમના પત્રકારત્વને ઉજ્જવળ અને તેજસ્વી બનાવે છે. દરેક લેખ માટે ખંત, પરિશ્રમ અને તટસ્થ અર્થબોધનો આગ્રહ રાખતા. મોટા સત્યો સરળતાથી પ્રજા સુધી પહોંચાડ્યા અને પ્રજામાં નવા પ્રાણનો સંચાર થયો. વાચકો સાથે જીવન સંપર્ક રાખવા તેમણે પ્રશ્નોત્તરીની શરૂઆત કરી હતી. જે પણ લખતા, સાવધાનીથી. પૂરી તપાસ કર્યા વિના કંઈ ન લખતા. ન ગૂંચ, ન અતિશયોક્તિ, ન કટુતા, ન ચાલાકી. સીધું, સ્પષ્ટ, મુદ્દાસર, મક્કમ અને પોતાનું સમગ્ર વ્યક્તિત્વ રજૂ થાય તેવું લખાણ. આ બધાને લીધે તેમની કલમ તલવાર કરતા પણ વધુ શક્તિશાળી પુરવાર થઈ હતી. એમના લેખોએ આખાય દેશમાં જે જાગૃતિ આણી હતી, તે એમની પહેલાંનો કોઈ પત્રકાર કરી શક્યો ન હતો. તેમના લેખો એક સાથે અનેક સામયિકોમાં મુદ્રિત-પુનર્મુદ્રિત થતા ને દેશના ખૂણે ખૂણે વંચાતા. ગુજરાતી અને અંગ્રેજી બંને ભાષાઓ તેમણે ખેડી હતી. સામાન્ય માણસોથી લઈ દેશ-વિદેશના રાજ્યપુરુષો અને સમાજ સુધારકો તેમના વિચારો જાણવા આતુર રહેતા. ખબરપત્રીઓ આવી મુલાકાતો લેતા. ગાંધીજી સાવધાનીપૂર્વક મુલાકાત આપતા. વાતચીતનો અહેવાલ વાંચી, સુધારીને પછી જ પ્રગટ થવા દેતા.

ગાંધીજીએ તેમના પત્રોમાં રાજકીય, ધાર્મિક, આર્થિક, સામાજિક વિષયો, રચનાત્મક કાર્યક્રમો, આહાર, આરોગ્ય એમ અનેક વિષયો પર જનતાને દોરવણી આપી હતી. ૧૯૧૯ થી ૧૯૪૮ સુધીના ગાળામાં અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં રસ રહેવા છતાં જે વિપુલ લખાણ એમણે કર્યું તે ચકિત કરી દે તેવું છે.

પત્રકાર તરીકેની તેમની શૈલી અને પ્રવૃત્તિ કોઈને ધ્યાનમાં રાખીને ખીલવેલી ન હતી. જનતાને લક્ષમાં લઈ તેઓ લખતા. શણગાર કે

'તૃષ્ણા કેમ મટે ?'

એક વાર ગાંધીજી ગુજરાતના પ્રવાસે નીકળ્યા હતા. ગામેગામ લોકો તેમની રાહ જોઈને ઊભા હતા. એક ડોશીમા સડકને કાંઠે હાથમાં લાકડી લઈને સવારનાં બેઠાં હતાં. કોઈએ કહ્યું: 'ડોશીમા, અહીં ગાંધીજી રોકાવાના નથી.' તોય ડોશીમા બેસી રહ્યાં. બપોર થવા આવ્યા તે વખતે પૂરઝડપે દોડતી ગાંધીજીની મોટર નીકળી. માજી ઊભાં થયાં. ગાંધીજી ત્યાં રોકાવાના ન હતા. પણ બનવાકાળ તે મોટર પસાર થઈ તે જ વખતે ટાયર ફાટ્યું. સૌ નીચે ઊતર્યાં. ડોશીમા લાકડી ઠબકારતાં નજીક આવ્યાં. હાથની છાજલી આંખ આડી ધરીને એમણે ગાંધીજીને જ પૂછ્યું: 'આમાં મહાત્માજી કોણ છે ભાઈ ?'

'બોલો માજી, તમારે શું કામ છે ?' ગાંધીજીએ પૂછ્યું.

માજી સમજી ગયાં. પગે લાગીને બોલ્યાં: 'મારે એક સવાલ પૂછવો છે.'

'પૂછો માજી.'

'બાપજી, તૃષ્ણા કેમ મટે ?'

બાપુજીએ તરત જવાબ વાળ્યો: 'મનના ઘોડા ઘડતાં બંધ થઈએ એટલે તૃષ્ણા ટળી જાય માડી.' સંતોષપૂર્વક પગે લાગી માજીએ રજા લીધી. આવો પ્રશ્ન પૂછનાર એકસો ચાર વરસનાં વૃદ્ધ, અને તેનો સંતોષજનક ઉત્તર આપનાર લોકસંત. એ ભારતવર્ષની વિશેષતા છે. આપણી આ ભૂમિમાં એનું ખાતર પુરાયેલું છે.

❑ **રામનારાયણ પાઠક**

સૌજન્ય : શાશ્વતગાંધી, સપ્ટેમ્બર ૨૦૧૬

ઓપ વિનાની છતાં સચોટ, આત્મસંસ્કારની સાદી શોભા ધરાવતી અવર્ણનીય શૈલી વડે તેમણે પત્રકારનો આદર્શ રજૂ કર્યો અને વ્યવહારમાં સિદ્ધ કર્યો. વૃત્તપત્રો દ્વારા અનેક પ્રકારે દેશની સેવા કરી. રાષ્ટ્રના હાર્દને કોરી ખાતા સવાલોને જાણી રાષ્ટ્રને અનુરૂપ ઉકેલો શોધ્યા અને જનતા પાસે એનો અમલ કરાવવા કમર કસી. સાદી સરળ ભાષા માટે પણ ચોક્કસ દૃષ્ટિ હતી. 'ગાડીવાનો ને મજૂરોને હું સંતોષવા માગું છું, પણ તેની સાથે ભાષાને સભ્ય અને શિષ્ટ પણ રાખવી જરૂરી માનું છું. આ વર્ગે પણ સભ્ય ભાષા સમજવા થોડી મહેનત કરી લેવી જોઈએ! સરળતાને નામે ભાષાનું ધોરણ નીચું થાય તેમ તેઓ ઇચ્છતા નથી.

આદર્શને અનુરૂપ આવા છાપાં ચલાવવા માટે તેમને નિ:સ્વાર્થ અને સમર્પિત સાથીઓ પણ મળ્યા હતા. ગાંધીજીના સાહિત્ય પર પીએચ.ડી. કરનાર રમણ મોદી લખે છે, 'નિ:સ્વાર્થ અને નીડરતા ભેગાં થાય છે ત્યારે માનવી કેવી અપ્રતિમ વીરતાથી શક્તિશાળી સલ્તનતને પણ ઉપાલંભ આપી શકે છે અને બીજી બાજુ જનતાને પણ કર્તવ્યપરાયણ બનાવી તેનામાં કેવું અદ્ભુત ચૈતન્ય અને સામર્થ્ય પ્રેરી શકે છે એ ગાંધીજીનું પત્રકારત્વ સિદ્ધ કરે છે.'

૧૯૦૪માં દક્ષિણ આફ્રિકામાં 'ઈન્ડિયન ઓપીનીયન' શરૂ કર્યું ત્યારથી તે મૃત્યુ પર્યંત તેમણે પત્રકારત્વ ખેડ્યું. તેમના પછી અનેક જાહેરખબર વિનાના પત્રો નીકળ્યાં. તેમણે બતાવેલા નીડરતા ને સચ્ચાઈના માર્ગ પર ચાલ્યા. પત્રકારત્વ સાચી જનસેવા શી રીતે કરી શકે તે દર્શાવ્યું.

ગાંધીયન જર્નાલિઝમની આજે પ્રસ્તુતતા કેટલી? આજના વર્તમાનપત્રો સામાજિક પરિવર્તનને બાજુએ મૂકી વેચાણ અને પ્રચાર પાછળ જ પડેલાં જણાય છે. મોટાં, સફળ, રંગીન, સુંદર, ગ્લોસી છાપાં–સામયિકની સંખ્યા ઓછી નથી, પણ બૌદ્ધિક-વૈચારિક ખોરાક પૂરો પાડી શકે તેવી ક્ષમતા નથી. નવી પેઢીને કેળવવાની જવાબદારી તેઓ કેટલા પ્રમાણમાં નિભાવશે તે તો સમય કહેશે, પણ આજે ગાંધીયન જર્નાલિઝમ પ્રસ્તુત છે તેવું કદી ન હતું. અહિંસા, સત્ય અને સંકલ્પબળનો તેમનો માર્ગ આજે પણ પ્રસ્તુત નથી? ભૌતિકતા, ઉપભોકતાવાદ, અસહિષ્ણુતા ને કલ્ચરલ ઈમ્પીરિયાલિઝમની બોલબાલા વચ્ચે યાદ આવે છે ગાંધીજીના શબ્દો–'મારી દીવાલો ખુલ્લી બારીઓવાળી છે જેમાંથી દેશદેશની સંસ્કૃતિની પવન લહેરખીઓ આવજા કરી શકે. પણ આ પવન વંટોળ બનીને મારા પગ ઉખેડી નાખે તેવું હું ન થવા દઉં, કે પછી હું પણ કોઈના ઘરમાં ભિખારી કે ગુલામ તરીકે ન પ્રવેશું.'

ગાંધીયન જર્નાલિઝમનું બીજું પાસું છે શાંતિ, જેની આજે વિશ્વસમગ્રને જરૂર છે. પીસ જર્નાલિઝમ તટસ્થ, સંતુષ્ટિ આપનારું ને પોઝિટીવ હોય. નીતિમત્તાયુક્ત હોય અને સનસનાટી સર્જી આકર્ષવાના પ્રયત્નોથી મુક્ત હોય. ત્રીજા વિશ્વના દેશોની સમસ્યાઓ માટે પીસ જર્નાલિઝમ અનિવાર્ય છે. એટલે આ પ્રકારના વ્યાખ્યાનો, પરિસંવાદો વધુ પ્રમાણમાં યોજાય તેવું ઇચ્છી જવાય છે.

✱ ✱ ✱

sonalparikh1000@gmail.com

વાર્ષિક સામાન્ય સભા

શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘની વાર્ષિક સામાન્ય સભા શનિવાર તા. ૧૨–૧૧–૨૦૧૬ના રોજ સાંજના ૫–૦૦ કલાકે **મારવાડી વિદ્યાલય** હાઈસ્કૂલ, સરદાર વી. પી. રોડ, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૪ ખાતે મળશે જે વખતે નીચે પ્રમાણે કામકાજ હાથ ધરવામાં આવશે.

(૧) ગત વાર્ષિક સભાની મિનિટ્સનું વાંચન અને બહાલી.

(૨) ગત વર્ષ ૨૦૧૫–૧૬ના શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘના ઑડિટેડ થયેલા હિસાબો મંજૂર કરવા.

(૩) સને ૨૦૧૬-૧૭ ની સાલ માટે સંઘ માટે ઑડિટરની નિમણૂંક કરવી.

(૫) પ્રમુખશ્રીની મંજૂરીથી અન્ય રજૂઆત.

ઉપર જણાવેલી વાર્ષિક સામાન્ય સભાના અનુસંધાનમાં જણાવવાનું કે સંઘના ઑડિટ થયેલા હિસાબો શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘના કાર્યાલયમાં રાખવામાં આવ્યા છે. તા. ૦૫-૧૧-૨૦૧૬ થી તા. ૦૮-૧૧-૨૦૧૬ સુધીના દિવસોમાં બપોરના ૩ થી ૬ સુધીમાં સંઘના નવા કાર્યાલયમાં કોઈપણ સભ્ય તેનું નિરીક્ષણ કરી શકશે. કોઈને આ સામાન્ય સભામાં હિસાબો અંગે પ્રશ્ન પૂછવાની ઈચ્છા હોય તો વાર્ષિક સામાન્ય સભાના બે દિવસ અગાઉ લેખિત મોકલવા તેઓને વિનંતી.

જે સભ્યોને ઑડિટ કરેલા હિસાબોની નકલ જોઇએ તો તેમની લેખિત અરજી મળતાં નકલ મોકલવામાં આવશે. વાર્ષિક સામાન્ય સભામાં સર્વ સભ્યોને ઉપસ્થિત રહેવા વિનંતી છે.

નિરુબહેન એસ. શાહ

મંત્રી

કાર્યાલયનું કામચલાઉ સરનામું :

૩૩, મહંમદી મીનાર, ભોંયતળિયે, ૧૪મી ખેતવાડી,
A.B.C. ટ્રાન્સપોર્ટની બાજુમાં, મુંબઈ–૪૦૦૦૦૪.

શ્રી દત્ત આશ્રમ સેવા ટ્રસ્ટ

આર્થિક સહાય કરવા માટે નોંધાયેલી રકમની યાદી

[શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘના ઉપક્રમે ૨૦૧૬ની ૮૨મી પર્યુષણ વ્યાખ્યાનમાળા દરમિયાન શ્રી દત્ત આશ્રમ જન સેવા ટ્રસ્ટ સરસીયા, પોસ્ટ-ખેરગામ, જિલ્લા-નવસારીને આર્થિક સહાય કરવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું. અમને જણાવતાં આનંદ થાય છે કે સાડા ચોવીસ લાખથી વિશેષ માતબર રકમ પ્રાપ્ત થઈ છે. હજુ દાનનો પ્રવાહ વહેવો ચાલુ જ છે. દાતાઓના અમે ઋણી છીએ. વિશેષ યાદી આવતા અંકે પ્રગટ કરવામાં આવશે.]

રૂા.	નામ
૧,૫૧,૦૦૦	શ્રી પિયુષભાઈ શાંતિલાલ કોઠારી
૧,૫૧,૦૦૦	શ્રી ઉલ્હાસ ચંદ્રકાંત પેમાસ્ટર
૧,૨૫,૦૦૦	સ્વ. કુસુમબેનના સ્મરણાર્થે હસ્તે ગુલાબચંદ કરમચંદ શાહ
૧,૨૫,૦૦૦	શ્રીમતિ નિલમબેન બિપિનચંદ્ર જૈન
૧,૨૫,૦૦૦	શ્રી પરશોત્તમ રૂપાલા
૧,૦૦,૦૦૦	શૈલાબેન હરિશભાઈ મહેતા હસ્તે : હરિશભાઈ મહેતા ઑનવર્ડ ફાઉન્ડેશન
૧,૦૦,૦૦૦	સેવંતીલાલ કાંતિલાલ ટ્રસ્ટ
૧,૦૦,૦૦૦	શ્રી પ્રવિણભાઈ શાંતિલાલ કોઠારી
૧,૦૦,૦૦૦	ડૉ. નિતા કર્ણિક પરીખ
૭૮,૦૦૦	શ્રેયસ પ્રચારક સભા
૫૧,૦૦૦	ધીરજલાલ પરમાનંદ દેસાઈ ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ
૩૧,૦૦૦	ચંદ્રકાંત દીપચંદ શાહ
૩૧,૦૦૦	શ્રી નિતીનભાઈ સોનાવાલા
૩૧,૦૦૦	માતુશ્રી રતનબાઈ ચેરિટી ટ્રસ્ટ માતુશ્રી રતનબાઈ લખમશી સાવલા પરિવાર કચ્છ નિવાસી હસ્તે : મુલચંદ એલ. સાવલા
૨૫,૦૦૦	ચીમનલાલ કે. મહેતા
૨૫,૦૦૦	મહેશ શાંતિલાલ શ્રોફ
૨૫,૦૦૦	શૈલેશ મોદી
૨૫,૦૦૦	એક બહેન તરફથી
૨૫,૦૦૦	હર્ષદભાઈ દીપચંદ શાહ
૨૫,૦૦૦	પ્રભાત ટી અને ટેક્ષટાઈલ્સ કં.પ્રા.લિ.
૧૫,૦૦૦	ગિરનાર ફુડ એન્ડ બ્રેવરીજ હસ્તે : શર્મિલા ભણસાલી
૧૫,૦૦૦	રક્ષા મહેશ શ્રોફ
૧૫,૦૦૦	ભૂપેન્દ્ર સનાલાલ શાહ
૧૫,૦૦૦	એચ.ડી.ઈન્ડસ્ટ્રીઝ હસ્તે :કલ્પા શાહ
૧૫,૦૦૦	મફતલાલ ભાઈચંદ ફાઉન્ડેશન
૧૫,૦૦૦	એક બહેન તરફથી
૧૫,૦૦૦	શાંતિલાલ મહેતા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ
૧૫,૦૦૦	દિપાલી એસ. મહેતા
૧૫,૦૦૦	મેટ્રોપોલિટન એક્ઝીમ ફ્રેમ પ્રા.લિ. હસ્તે : નગીનદાસ પદમજી શેઠ
૧૨,૦૦૦	ધીરેન્દ્રકુમાર વી. શાહ

રૂા.	નામ
૧૧,૧૧૧	ખુશાલચંદ સોજપાર ગડા સ્વ. રાકેશ ખુશાલચંદ ગડાના પુણ્યાર્થે
૧૧,૦૦૦	રમાબેન વોરા
૧૧,૦૦૦	કુમુદબેન હર્ષદ શેઠ
૧૧,૦૦૦	હસમુખ બી. મહેતા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ
૧૧,૦૦૦	અલકા પંકજ ખારા હસ્તે ચંદ્રકાન્ત ડી. શાહ
૧૧,૦૦૦	તૃપ્તિ ચંદ્રકાન્ત નિર્મળ હસ્તે : રોહન-અનોખી
૧૧,૦૦૦	ગુલાબદાસ એન્ડ કું. વિનોદ જી. ભગત
૧૧,૦૦૦	ભાલચંદ્ર મહેતા ફાઉન્ડેશન
૧૧,૦૦૦	મૃદુલા પી. શાહ
૧૧,૦૦૦	ગીતા ભરત મહેતા હસ્તે : શ્રી ચંદ્રકાન્ત ડી. શાહ
૧૦,૦૦૦	અરૂણા અજીત ચોકસી
૧૦,૦૦૦	ઈન્દિરા સુરેશ સોનાવાલા
૧૦,૦૦૦	જ્વાલ્ય જય સોનાવાલા
૧૦,૦૦૦	રમાબેન વિનોદ મહેતા
૧૦,૦૦૦	સ્વ.કુમુદબેન જવેરી હસ્તે : બીનાબેન જવેરી
૧૦,૦૦૦	અનિષ ઝવેરી
૧૦,૦૦૦	રતનચંદ ભોગીલાલ પારેખ
૧૦,૦૦૦	પ્રતિભા ચક્રવર્તી
૧૦,૦૦૦	સુરેશ પ્રેમચંદ મહેતા
૧૦,૦૦૦	પ્રકાશભાઈ ડાહ્યાલાલ શાહ
૧૦,૦૦૦	રેહાના Co. પ્રવિણા મહેતા
૧૦,૦૦૦	હિતાક્ષી પટેલ Co. પ્રવિણા મહેતા
૧૦,૦૦૦	વર્ષા આર. શાહ
૧૦,૦૦૦	વિણાબેન સુરેશભાઈ ચોકસી (વિસપર ઘંટીવાળા)
૧૦,૦૦૦	સંજય મહેતા
૧૦,૦૦૦	હેમલત્તા સી. ખંડેરીયા
૧૦,૦૦૦	ચંદ્રકાંત ખંડેરીયા
૧૦,૦૦૦	પ્રવિણા અશ્વિન મહેતા
૧૦,૦૦૦	મિતેન મહેતા
૧૦,૦૦૦	પ્રફુલ એ. શાહ પબ્લિક ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ હસ્તે : શિલ્પાબેન
૧૦,૦૦૦	પ્રકાશ શાંતિલાલ દોશી

રૂા.	નામ
૧૦,૦૦૦	શાંતિલાલ ગોસર
૧૦,૦૦૦	જય નિતીનભાઈ સોનાવાલા
૧૦,૦૦૦	ડૉ. મૃદુલાબેન તંબોલી-U.S.A.
૧૦,૦૦૦	કિરણ શેઠ-U.S.A.Direct
૭,૫૦૦	કેશવલાલ કિલાચંદ ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ
૭,૫૦૦	જે. કે. ફાઉન્ડેશન
૭,૦૦૦	રસિલાબેન પારેખ
૭,૦૦૦	શ્રી શાંતિલાલ શાહ
૫,૫૫૫	ચંદુલાલ ગાંગજી ફેઈમવાલા
૫,૫૦૦	શિલ્પા જે. મહેતા
૫,૫૦૦	ભાયચંદ એમ. મહેતા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ
૫,૦૦૧	અનિલા એસ. મહેતા
૫,૦૦૧	રમેશ સી. પરીખ
૫,૦૦૧	પ્રકાશભાઈ એ. ઝવેરી
૫,૦૦૦	ઘેલાણી ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ Direct
૫,૦૦૦	કે. એસ. ઝવેરી એન્ડ કું.
૫,૦૦૦	શ્રી મુગટભાઈ બી. દોષી
૫,૦૦૦	જય નિતીનભાઈ સોનાવાલા
૫,૦૦૦	શ્રી રમેશભાઈ પી. મહેતા
૫,૦૦૦	મહેન્દ્ર એ. સંઘવી
૫,૦૦૦	રાજેશકુમાર એફ. ઝવેરી
૫,૦૦૦	કુમુદબેન એ. પટવા
૫,૦૦૦	એક બહેન તરફથી
૫,૦૦૦	જ્યોત્સના ભાઈલાલ શેઠ
૫,૦૦૦	ડૉ. સ્નેહલ સંઘવી
૫,૦૦૦	દિલીપભાઈ મહેન્દ્રભાઈ શાહ
૫,૦૦૦	અલ્પાબેન કોઠારી
૫,૦૦૦	નિરંજન આર. ઢીલા
૫,૦૦૦	નિરૂબેન સુબોધભાઈ શાહ
૫,૦૦૦	અપૂર્વ સિદ્ધાર્થ દોષી
૫,૦૦૦	શ્રીમતિ માનબાઈ ડુંગરશી શાહ
૫,૦૦૦	શ્રીમતિ દેવકાબેન જેસંગ રાંભીયા
૫,૦૦૦	હરિલાલ તારાચંદ શાહ
૫,૦૦૦	હર્નિષ જમનાદાસ હસ્તે : શ્રી સી. ડી. શાહ
૫,૦૦૦	શ્રીમતિ મનીબેન ગોવિંદજી હીરજી ધરીયા ફાઉન્ડેશન
૫,૦૦૦	રસિકલાલ છોટાલાલ શાહ હસ્તે : શરદ રસિકલાલ શાહ
૫,૦૦૦	સરસ્વતીબેન રસિકલાલ શાહ

રૂા.	નામ
	હસ્તે : શરદ રસિકલાલ શાહ
૫,૦૦૦	બાલુભાઈ છોટલાલ શાહ
	હસ્તે : હંસાબેન બાબુભાઈ શાહ
૫,૦૦૦	ભોગીલાલ સુખલાલ શાહ
	હસ્તે : લતા શરદ શાહ
૫,૦૦૦	અંજન ડાંગરવાળા
૫,૦૦૦	જે. વી. શાહ
૫,૦૦૦	મીનાક્ષી ગોસલિયા
૫,૦૦૦	પારેખ ભરત કાંતિલાલ
	સ્વ. ચંદનબેન પારેખની ૨૫મી
	પૂણ્યતિથિની સ્મૃતિમાં
૫,૦૦૦	શાન્તાબેન સી. શાહ
૫,૦૦૦	ઉષા વી. શાહ
૫,૦૦૦	જે. વી. શાહ
૫,૦૦૦	એસ. વી. શાહ
૫,૦૦૦	બી. એસ. શાહ
૫,૦૦૦	સોનલ એજય મહેતા
૫,૦૦૦	શ્રી કુમાર ધામી
૫,૦૦૦	મનિષાબેન હિરેન ભણશાલી
૫,૦૦૦	સુશીલાબેન નિરંજન ભણશાલી
૫,૦૦૦	ડૉ. કે. કે. શાહ
૫,૦૦૦	સરલા કાંતિલાલ શાહ
૫,૦૦૦	એક શુભચિંતક
૫,૦૦૦	એક શુભચિંતક
૫,૦૦૦	એક શુભચિંતક
૫,૦૦૦	એક શુભચિંતક
૫,૦૦૦	એક શુભચિંતક
૫,૦૦૦	ડૉ. આર. એન. શાહ-HUF
૫,૦૦૦	ભારતીબેન ગજેન્દ્ર કપાસી
૫,૦૦૦	જિતેન્દ્ર આર. ડાસોન્ડી
૫,૦૦૦	હેમંત એસ. મારૂ
૫,૦૦૦	એક શુભચિંતક
૫,૦૦૦	પરાગ નોતમલાલ શેઠ
૫,૦૦૦	એક શુભચિંતક
૫,૦૦૦	કાંતિલાલ આર. શાહ
૫,૦૦૦	ભદ્રાબેન વી. શાહ
૫,૦૦૦	વી. સી. શાહ
૫,૦૦૦	યુ. વી. શાહ
૫,૦૦૦	ડી. વી. શાહ
૫,૦૦૦	એસ. ડી. શાહ
૫,૦૦૦	શ્રીમતિ ઉષાબેન પી. શાહ
૫,૦૦૦	જગશી ખીમજી શાહ
૫,૦૦૦	સ્વ. ઉષાબેન નાથાલાલ પરીખ મહેતા
	હસ્તે : ડૉ. ગીતા શાહ
૫,૦૦૦	વિક્રમ રમણલાલ શાહ

રૂા.	નામ
૫,૦૦૦	હર્ષા વિક્રમ શાહ
૫,૦૦૦	એક ભાઈ તરફથી
૫,૦૦૦	બોનાન્ઝા ઈન્ડસ્ટ્રીયલ એસ્ટેટ પ્રા.લી.
૫,૦૦૦	એચ. પ્રણવ મહેતા
૫,૦૦૦	માસ્તર તુષાર મહેતા
૫,૦૦૦	શ્રી વિક્રમ પરીખ
૫,૦૦૦	દિપિકા પી. દોષી
૫,૦૦૦	મનુભાઈ એ. શેઠ
૫,૦૦૦	શ્રીમતિ ઇલાબેન મોદી
૫,૦૦૦	તારાબેન મોહનલાલ શાહ ચેરિટેબલ
	ટ્રસ્ટ હસ્તે : પુષ્પાબેન પરીખ
૫,૦૦૦	સ્વ. હિરાલાલ ત્રંબકલાલ ડગલી
	હસ્તે : મૃદુલા પ્રવિણ શાહ
૫,૦૦૦	મહેન્દ્રકુમાર અમૃતલાલ શાહ
૫,૦૦૦	જશવંતી પ્રવિણચંદ્ર વોરા
	ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ
૫,૦૦૦	પન્નાલાલ ખીમજી છેડા
૫,૦૦૦	ગીતા પી. જોષી
૫,૦૦૦	પુષ્પા ભણશાલી હસ્તે : કુમુદબેન પટવા
૫,૦૦૦	શશીકાંત સી. શેઠ-HUF
૫,૦૦૦	પ્રવિણ જમનાદાસ શાહ
૫,૦૦૦	સંતોકબા જેઠાલાલ દેસાઈ ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ
૫,૦૦૦	રતિલાલ ઓધવજી ગોહિલ ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ
૫,૦૦૦	રંજનબેન જશવંતભાઈ શાહ
૫,૦૦૦	શૈલી શાહ હસ્તે : ઉમંગભાઈ શાહ
૫,૦૦૦	ઝુબીન શાહ હસ્તે : ઉમંગભાઈ શાહ
૪,૦૦૦	શ્રીમતિ ગાંધી સુજાતા જયેશ
૪,૦૦૦	શ્રી જયેશ ડી. ગાંધી
૩,૦૦૦	શાહ ચીમનલાલ પોપટલાલ ટ્રસ્ટ
	હસ્તે : ભારતીબેન પી. શાહ
૩,૦૦૦	શ્રીમતિ વૈશુબેન પરીખ
૨,૫૦૦	એક બહેન તરફથી
૨,૫૦૦	શ્રીમતિ ભાવનાબેન મહેતા
૨,૦૦૦	ડૉ. સેજલબેન મનીષ શાહ
૨,૦૦૦	જવાહર નારાયણજી શુક્લ
૨,૦૦૦	ભારતી જે. શાહ
	હસ્તે : નિતિનભાઈ
૧,૦૦૦	શ્રી પ્રદીપભાઈ કે. મહેતા
૧,૫૦૦	અતુલ શાહ
૧,૫૦૦	જિતેન્દ્ર પરીખ
૧,૫૦૦	દિલિપભાઈ ગાંધી
૧,૫૦૦	વસંત કાંતિલાલ મોદી
૧,૫૦૦	એક બહેન તરફથી
૧,૦૦૦	સંયુક્તાબેન પ્રવિણભાઈ મહેતા
૧,૦૦૦	એક બહેન તરફથી

રૂા.	નામ
૧,૦૦૦	શશિકાન્તભાઈ દોષી
૧,૦૦૦	શરદભાઈ શેઠ
૭૩૦	એક શુભચિંતક
૫૦૦	મીનલબેન એમ. બાવીસી
૨૫૦	નરેન્દ્ર સાવલા
૨૪,૮૦,૬૪૯	**કુલ રકમ**

ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈને વિશ્વ ગુજરાતી સમાજનો ગુજરાત પ્રતિભા ઍવોર્ડ

જાણીતા સાહિત્યકાર ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈને વિશ્વભરના ગુજરાતી સમાજોનું સંગઠન કરતા વિશ્વ ગુજરાતી સમાજ દ્વારા ૨૦૧૫ના વર્ષ માટેનો શ્રી કાનજીભાઈ દેસાઈ ગુજરાત પ્રતિભા ઍવોર્ડ એનાયત કરવામાં આવશે. આ ઍવોર્ડમાં સન્માનપત્ર, એક લાખની ધનરાશી તથા મૉમેન્ટો અર્પણ કરવામાં આવશે.

સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ રહી ચૂકેલા કુમારપાળ દેસાઈએ ચરિત્ર, વિવેચન, સંશોધન, ચિંતન, અનુવાદ, નવલિકા, ધર્મદર્શન વગેરે વિશે ગુજરાતી, હિંદી અને અંગ્રેજીમાં કુલ સવાસો પુસ્તકો લખ્યા છે, જ્યારે ગુજરાત યુનિવર્સિટીની આર્ટ્સ ફેકલ્ટીના ડીન તરીકે નિવૃત્ત થયેલા કુમારપાળ દેસાઈ અત્યારે જૈન વિશ્વભારતી ઈન્સ્ટિટ્યૂટમાં પ્રોફેસર એમરિટસ છે. પત્રકારત્વ ક્ષેત્રે એમનું આગવું પ્રદાન છે. જૈનદર્શનના વિચારક તરીકે અનેક દેશોનો પ્રવાસ ખેડી ચૂકેલા કુમારપાળ દેસાઈ અત્યારે ગુજરાતી વિશ્વકોશનું ભગીરથ કામ સંભાળે છે અને એને ગુજરાતની એક જીવંત સાંસ્કૃતિક સંસ્થાનું રૂપ આપ્યું છે. આઈકેર ફાઉન્ડેશનના ઇન્ટરનેશનલ ડાયરેક્ટર તરીકે તેમજ અનુકંપા ટ્રસ્ટ તેમજ સુલભ હેલ્થ ઍન્ડ હાર્ટ કેર સેન્ટરના ટ્રસ્ટી તરીકે એમણે માનવસેવાનાં કાર્યો પણ કર્યા છે. એમના સઘળા કાર્યો માટે ૨૦૦૪માં ભારતના રાષ્ટ્રપતિ એ. પી. જે. અબ્દુલ કલામે પદ્મશ્રીનું રાષ્ટ્રીય સન્માન એનાયત કર્યું છે. સવિશેષ તો સાહિત્ય, શિક્ષણ, ધર્મદર્શન, પત્રકારત્વ, વિદેશપ્રવાસ, માનવસેવા અને ગુજરાતી વિશ્વકોશના સર્જન દ્વારા – એમ સર્વ ક્ષેત્રોમાં કુમારપાળ દેસાઈ દ્વારા ગુજરાતની પ્રતિભાની સુવાસ પ્રસરી છે.

શ્રી મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ

સપ્ટેમ્બર માસમાં પ્રાપ્ત થયેલ અનુદાન

રૂા.	નામ
૧,૦૦,૦૦૦	શૈલાબેન હરિશભાઈ મહેતા હસ્તે હરિશભાઈ મહેતા ઑનવર્ડ ફાઉન્ડેશન
૫૧,૦૦૦	શ્રીમતિ ચંદ્રિકાબેન પિયુષભાઈ કોઠારી
૨૦,૫૦૦	શ્રી નિતિનભાઈ સોનાવાલા
૧૫,૦૦૦	શાંતિલાલ ઉજમશીભાઈ એન્ડ સન્સ ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ
૧૧,૦૦૦	શ્રીમતિ નિરૂબેન સુબોધભાઈ શાહ
૧૧,૦૦૦	દિલિપભાઈ એમ. શાહ
૧૦,૦૦૦	એચ. ડી. ઈન્ડસ્ટ્રીઝ હસ્તે : કલ્પા હસમુખ શાહ
૧૦,૦૦૦	અજીત આર. ચોકસી
૭,૫૦૦	જે. કે. ફાઉન્ડેશન
૭,૫૦૦	શ્રી ચંદ્રકાંત દિપચંદ શાહ
૬,૦૦૦	ભારતી ભરત પારેખ સ્વ. ચંદનબેન પારેખની ૨૫મી પુણ્યતિથિએ એમની સ્મૃતિમાં
૫,૦૦૧	જેસિકા પ્રકાશ ઝવેરી
૫,૦૦૦	અરૂણા અજીત ચોકસી
૫,૦૦૦	શ્રીમતિ રમાબેન વોરા
૫,૦૦૦	પોલીથીન પ્રિન્ટીંગ એન્ડ સિલિંગ વર્કર્સ હસ્તે : ડૉ. સ્નેહલ સંઘવી
૫,૦૦૦	ડૉ. સ્નેહલ સંઘવી
૫,૦૦૦	શાંતિલાલ મહેતા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ
૫,૦૦૦	શ્રીમતિ ઉષાબેન પી. શાહ
૩,૦૦૦	ચીમનલાલ પોપટલાલ ટ્રસ્ટ હસ્તે : ભારતી દિલિપ શાહ
૩,૦૦૦	શ્રીમતિ કુમુદબેન પટવા
૩,૦૦૦	પ્રકાશભાઈ ડાહ્યાભાઈ શાહ
૩,૦૦૦	પુષ્પા ભણસાલી હસ્તે : કુમુદબેન પટવા
૨,૫૦૦	એક બહેન તરફથી
૨,૫૦૦	કેશવલાલ કિલાચંદ ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ
૨,૫૦૦	શ્રીમતિ ભાવનાબેન મહેતા
૨,૧૦૦	એક બહેન તરફથી
૨,૦૦૦	એક બહેન તરફથી
૧,૫૦૦	અતુલભાઈ શાહ
૧,૦૦૦	શ્રીમતિ મીના કિરણ ગાંધી
૧,૦૦૦	શ્રીમતિ લીનાબેન દોષી
૫૦૦	એક ભાઈ તરફથી
૫૦૦	એક ભાઈ તરફથી
૫૦૦	યોગિનીબેન સરદે
૫૦૦	શ્રી જગદીષ પી ઝવેરી
૨૫૦	નરેન્દ્રભાઈ સાવલા
૩,૧૩,૮૫૧	કુલ રકમ

કિશોર ટિમ્બડીયા કેળવણી ફંડ

રૂા.	નામ
૫,૦૦૦	ડૉ. મૃદુલાબેન તંબોલી-U.S.A.
૫,૦૦૦	શ્રી મીર મહેતા
૫,૦૦૦	શ્રીમતિ દિપાલી એસ. મહેતા
૨,૫૦૦	સમીર હરીલાલ વોરા હસ્તે : રમાબેન વી. મહેતા
૧૭,૫૦૦	**કુલ રકમ**

પ્રબુદ્ધ જીવન સૌજન્ય દાતા

રૂા.	નામ
૨૫,૦૦૦	કર્ણિક કાંતિલાલ પરીખ ઑક્ટો.-૧૬ સૌજન્યદાતા
૨૫,૦૦૦	સેવંતિલાલ કાંતિલાલ ટ્રસ્ટ નવે.-૧૬ સૌજન્યદાતા
૨૫,૦૦૦	નરેન્દ્રભાઈ ભોગીલાલ શાહ મિતા નરેન્દ્રભાઈ શાહ શિકાગો-અમેરિકા ડિસે.-૧૬ સૌજન્યદાતા
૭૫,૦૦૦	**કુલ રકમ**

પ્રબુદ્ધ જીવન નીધિ ફંડ

રૂા.	નામ
૫,૦૦૦	વર્ષાબેન આર. શાહ
૫,૦૦૦	**કુલ રકમ**

જમનાદાસ હાથીભાઈ મહેતા અનાજ રાહત ફંડ

રૂા.	નામ
૨૧,૦૦૦	ધીરજલાલ પરમાનંદ દેસાઈ ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ
૧૦,૦૦૦	શ્રી કાકુભાઈ સી. મહેતા
૧૦,૦૦૦	શ્રી સુરેશભાઈ પ્રેમચંદ મહેતા
૭,૦૦૦	શ્રી શાંતિલાલ શાહ
૫,૦૦૦	શ્રીમતિ રમાબેન વિનોદભાઈ મહેતા
૫,૦૦૦	આર. એચ. મહેતા
૫,૦૦૦	શ્રીમતિ હેમલત્તા ખંડેરીયા
૫,૦૦૦	શ્રી ચંદ્રકાંત ખંડેરીયા
૫,૦૦૦	ડૉ. મૃદુલાબેન તંબોલી (યુએસએ)
૫,૦૦૦	નિર્મલકુમાર મોહનલાલ મહેતા (મોહનલાલ બેચરદાસ મહેતા જ્યોતિ આઈસ્ક્રીમ)
૪,૦૦૦	શ્રીમતિ રસિલાબેન પારેખ
૨,૫૦૦	શ્રી અમિર હીરાલાલ વોરા હસ્તે : રમાબેન વી. મહેતા
૨,૫૦૦	શ્રી પ્રદીપકુમાર કે. મહેતા.
૧,૦૦૦	એક બહેન તરફથી
૧,૦૦૦	ડાયમંડ જેમ કોરપોરેશન
૮૯,૦૦૦	**કુલ રકમ**

પર્યુષણ વ્યાખ્યાનમાળા

રૂા.	નામ
૨,૦૮,૨૨૦	સેવંતિલાલ કાંતિલાલ ટ્રસ્ટ
૨,૦૮,૨૨૦	**કુલ રકમ**

પરદેશ લવાજમ

રૂા.	નામ
૭,૦૦૦	શ્રી કિરણ શેઠ-U.S.A.
૫,૫૦૦	શ્રી અરવિંદ એન્ડ સ્મિતા શાહ-U.S.A.
૧૨,૫૦૦	**કુલ રકમ**

સંઘ આજીવન લવાજમ

રૂા.	નામ
૫,૦૦૦	શ્રી ભદ્રેશભાઈ ડી. શાહ
૫,૦૦૦	**કુલ રકમ**

પૂ. હરિભદ્રસૂરિ મ. સા.ના ગ્રંથો ઉપર સેમિનારનું આયોજન સાયન જૈન સંઘમાં 'હરિભદ્રીય સેમિનાર' નામે તા. ૧૬ ઓક્ટો.ના રોજ.

પૂ. હરિભદ્રસૂરિ મ. સા.એ તેમના જીવન દરમ્યાન ૧૪૪૪ ગ્રંથોની રચના કરી હતી. સાહિત્ય ક્ષેત્રના અદ્વિતિય વ્યક્તિની સ્મરણાંજલિ સાયન જૈન સંઘ તથા મુંબઈ યુનિવર્સિટીના સંયુક્ત ઉપક્રમે સાયન માનવ સેવા સંઘ ખાતે યોજાશે, જેમાં પદ્મશ્રી ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ ઉપસ્થિત રહેશે.

આ સેમિનારનો ઇતિહાસ એવો છે કે આગમવિશારદ પૂજ્ય ગુરુદેવ શ્રી અભય સાગરજી મ. સા.ના જીવનમાં પૂ. હરિભદ્રસૂરિ મ. સા.નો ઘણો પ્રભાવ હતો. તેથી તેમને પૂ. હરિભદ્રસૂરિ મ. સા.નો સેમિનાર કરવાની ભાવના હતી. આ ભાવનાને સાર્થક કરવા પૂ. આ. શ્રી નયનચંદ્ર સાગરજી મ. સા. તથા શતાવધાની મુનિશ્રી અજીત સાગરજી મ. સા.ની નિશ્રામાં આયોજન થયું છે.

આ વિશિષ્ટ પ્રસંગે અનેક પેપરોનું પઠન તો થશે જ, પરંતુ એ માટે આયોજકે પુસ્તક અને રેફરન્સ માટે વાચન સામગ્રી પણ ઉપલબ્ધ કરી આપી છે જે ભાગ્યે જ કોઈ આયોજક કરતા હોય છે.

THE SEEKER'S DIARY

CELEBRATING THE UNMOVED MOVER

Bhavya, Bhavya, Bhavya... The atmosphere that's created when you celebrate the presence of a BelovedSpiritual Master.

To be a part of a lifetime when we are able to celebrate a soul closest to the Gods, closest to the purest and to witness 'collective love, 'collective bhaav' of thousands of bhakt's, seekers, disciples is a wonder of the world much more than any other tangible seven, eight, nine wonders.

Event: Pujyashri Rakesh Bhai Jhaveri's (Gurudev's) 50th Birth anniversary or Suvarna Jayanti Utsav.

Venue: NSCI Dome- Mumbai

Hosts: Thousands of disciples

What happened in those three days? Music, Dance, Discourse, exchange of love in all its dimensions... Love and Samarpan in Action.

It was all beautiful, all larger than life; everyone went beyond their own capacities and stretched themselves beyond expectations.

The finale was '*Adhbhut Astitva*' which felt like being a reflection of *Devlok* with lots of apsaras- The concept, the execution, the music, the performance, the visualization, the lyrics... all were Ah and Waah!!

The presence of Saints and their wishes and blessings gave goose bumps and very heart touching.

Gurudev Himself was his same gentlest humblest self, meeting as many people as he could, replying, loving. Speaking on Shraddha, Sanyam and Seva (Right faith, right discipline or conduct and right action / service.)

Over 10, 000 people on each single day and it was all in sync with absolutely minimum of glitches. Everyone was accommodated, everyone was moved, and the guests who had no idea about Gurudev or even Jainism were floored. The *sevaks* who had worked day in and day out were as alive, as aware, and as smiling as if it was a bright sunny morning for 24 hours..

And that is what I wish to just try and capture in here - Love and what it can do. The all-complete soft unadulterated love for that permanent *Tattva*.

Love can make a person who "needs a minimum eight hour sleep' - sleep for two and feel fresh for weeks before the celebration.

Love can make ' a fast food and dessert lover leave these naturally just to avoid any thing that can make him unwell or sick or unable to give service for the event.

Love that automatically makes you think with '*vivek*' which otherwise was not your strongest virtue.

Love that makes 'intense awareness and vigilance' your natural state.

Love that keeps you drenched days, weeks, months after the showers have ceased.

Love that make impossible possible, makes difficult easy-gives you that one strong reason for life.

Love that starts with a deep desire to please the beloved, desire converts into a strong thought and then a full -fledged process of action.

So for this moment, let us stick to this soft cotton bubble of love and just humanise it a bit.Most of us would have done something or many things for people we love.My parents generation and before did it more subtly perhaps, through their conduct everyday. The new age does things through surprises and squeals and over the top gestures. A surprise birthday party, a surprise ticket, decorating the room, baking a cake, cooking a gourmet meal, booking a car, making a card etc etc etc - fulfilling a desire or creating a desire and it is all wonderful.

Now doing something for someone who has No desire of any kind of this world and yet his Heart can rejoice and feel far more sustainable gratitude and humility than us mortals.

And this result also in an efficiency, the magical ness and the collective energy of all of us celebrating, this kind of love that reaches epic proportions.

*Shwetambars, Digambars, Sthankvaasis, deravaasis, grahasth's or sanya*si's will all agree that when a Tirthankar is born or attains Nirvan, the kind of celebration that takes place cannot be compared to anything on earth. The sounds, the celebrations, the feasts, the entire cosmos rejoices and expresses through this very mode which the enlightened one himself has left far far far behind. The very things that do not touch him are the ones that make a celebration- All the *panch dhaatu* coming together, all the 'yog' coming together, synchronising coming together and more than anything that one pulsating *tattva* that brings all of this together.

And that is what **Pujyashri Gurudev** since the beginning of his 50th year kept on telling us- something in this vein.. "if you are celebrating my birth, you not only will have to accept my death but celebrate it while if you see me as who I AM, *Anadi anant tattva*'then every minute will be a celebration.'

And that may sound like an irony, but what we celebrated and our medium of celebration are all the five senses, but what and who we are celebrating is

`Future depends on what you do today.'

someone whose Light, whose joys, and whose music is that Anhad Naad within Him.That '*Aho Bhaav*', that conviction and love in us that makes us- the kshanik celebrates the *shashwat* .What a concept – the temporary, the momentary, the fleeting heralding the permanent, the unmoved and the firm.

Why the need to celebrate?

I wish you were there, I wish you see it. For those who were there, no matter which state of mind and heart they came in, what they might have been seeking, which aspect of themselves they were working on, they and we all in unison felt something inside us shifting, firming our sights on something more permanent, making us seek and believe in the vastness that is and actually easily accessible right here permanently residing within.

For those few hours we were celebrating not only Him, but all that is higher of us, we were focusing on THAT which is us through Him.We were celebrating that which is never born and thus will never die. The Unmoved Mover who through his moving form is spending His entire life to make us realize the unmoved and the formless.

Reshma Jain
The Narrators
Email : reshma.jain7@gmail.com

Khadi : An intermeshed cluster of Truth and Serenity!

❑ PRACHI DHANVANT SHAH

Mohandas Karamchanddas Gandhi / Gandhiji / Gandhibaapu/ Mahatma Gandhi, and many more addresses, to a mentor who does not need any introduction. A man who not only fought for the freedom of his own country but never stepped back from serving every enslaved personal around the world. A fight for freedom with the sword of Satyagraha, non-violence, and aparigraha.

Gandhiji, who was born with Hindu religion, but pursued Jainism as his religion by action, perception and philosophies. The initial influence of Jainism on Gandhiji, stemmed from his mother. She was very much drawn to Jain values and followed Jain monks. Later, when Gandhiji became good friends with famous poet Raychandji well known as Shrimad Rajchandra, Jain values and principles gushed through his blood. Gandhiji in his Autobiography wrote that he might have met many leaders and philosophers in life, but the impact of Shrimad Rajchandra was simply mystical. "In my moments of spiritual crisis, therefore, he was my refuge." these were the words of Gandhiji as taken from Young India, January 21, 1926.

Jain values when explained by Shrimad Rajchandra wrought undiluted and instantly to his heart and touched Gandhiji's soul. Jain Principles such as Truth, *Ahimsa* (non-violence), *Anekantvad* (Manyness), justified all his dilemmas and answered all his queries. Under the guidance of Shrimad Rajchandra, Gandhiji was deeply inspired by Jain doctrines such as peaceful living and honesty. He made all these values an essential part of his own attitude towards life. Philosophy of Manyness *(Anekantvad)* enforced him to love even his opponent and critics.

Gandhiji during his young age before he met Raychandji, was not so influenced by principles of non-violence. He was a follower of violence. Now here, violence just did not mean physical viciousness. According to Gandhiji, violence resided also in one's thoughts and verbal behavior. According to him, true *Ahimsa* should mean a complete freedom from ill-will, aggression, and disgust but just the true love for all. This belief and serenity ensued within Gandhiji also after reading Tolstoy's book "The kingdom of god is within you". Gandhiji was greatly influenced by Tolstoy's life and how simply he led his life with love and compassion giving away all the luxuries of his life. According to Gandhiji, Tolstoy was a true follower of Non-violence.

According to Gandhiji, *Ahimsa* (non-violence) and truth were deeply entwined and correlated to each other. He believed that *Ahimsa* is the means and truth is an end. If we follow *Ahimsa* with its true essence, the final destination of truth is abounded too. Using foreign clothes was a kind of *Ahimsa* in his foresightedness. This strong belief of his, encountered him to set the movement of Swadeshi (wearing cloth – Khadi) produced manually by labour and not by machine). He believed, Swadesh (freedom)would not be possible without being Swadeshi. Gandhiji believed that being swadeshi by means of cloth is being truthful to your own people. This is an action of *Ahimsa* of its kind. Being truthful and non-violent by means leads to being truthful and pure to your soul. When your soul is pure and overwhelmed with love for your own people, your life is at contentment and you are abounded to see truth leading enlightenment.

According to Gandhiji, sufferings of millions of Indians due to the use of machinery for cloth mills, in order to earn wealth for few, undoubtedly is a way of *Himsa* (Violence). Whether this wealth is earned for Manchester mills or Indian mills. Although, according to him, few Indian merchants getting wealthier at the cost of millions of Indians on their own motherland, was morally and ethically absolutely obnoxious. Because after all, it was mistreatment of Indians by Indians itself. Hence, for him, using Khadi as means of cloth was an act of non-violence sustaining truth. If being an Indian at that time, wore machine made clothes manufactured in Manchester, it would be like wasting money over foreign goods but if they wore machine made clothes manufactured by Indian mills, it would be as good as draining blood out of fellow Indians and that would be most unethical and morally unjustified act. For Gandhiji, wearing Khadi was morally being loyal to your fellow beings, showing a loving gesture to your own people. Thus being truthful to your soul.

Khadi is not just a cloth but it speaks much beyond just being a fabric. Wearing Khadi represents one's unanimity towards your own country. It represents truth and serenity of your soul. It represents your act of non-violence leading you to the path of truth and love. Gandhiji always believed, that the nearest approach to truth is love and love is nothing but lies within *Parmatma.Parmatma* is the truth but to put it in an ideal world, according to Gandhiji, truth is *Parmatma*.

It is always believed that your clothing reflects your character, and often dominates your behaviour and personality. And in today's era, if the young generation explores wearing khadi, the vision of composure and love would be just like a rainbow in an exquisite sky.

One should definitely try wearing khadi and for sure you would experience an enigma of emotive elevation … spiritual serenity!! It is a legacy of Mahatma Gandhi, which every Indian or rather every human should pursue. Gandhiji said, "The Khadi spirit means fellow-feeling with every human being on earth."

God lies in Purity!!
Where there is pure and active love for poor, there is God also…
I see God in every thread that I draw on spinning wheel… – Mahatma Gandhi ✷✷✷

49,wood Ave, Edison, N.J-08820, U.S.A. (+1-917-582-5643)

THE STORY OF ACHARYA HARIBHADRASURIJI

□ Dr. Renuka Porwal

The sixth century AD was famous as Haribhadra's Yug in Jaina tradition. His compositions of 1444 granthas are precious gems among Jaina philosophy. He added new vision to Patanjali's Ashtanga yoga and called it *Yogadrasti*. He showed the difference between *Ohgdrasti* and *Yogadrsti* elucidating eight visions of Jaina yoga. In his time, discourses in debates and succeeding them was considered very prestigious. Haribhadra was born in a Brahmana family at Chitor (Raj.) and was a Rajpurohita of the king. He had pledged that if he was unable to understand any sloke spoken by any scholar then he would became his or her disciple.

One day when he was walking through Chittor, he came across a very furious elephant. The keeper tried his best to control him but the animal instead threw him down. Haribhadra saw the angry elephant running directly towards him and immediately took shelter in a nearby Jaina temple. When the elephant left the area, he stepped out of the temple premises and passed through Sadhviji's Upashraya. There one of the aged lady ascetic named Yakini Mahattara was reciting a verse about Chakravartis, which he could not comprehend. According to his pledge, he approached the sadhviji, very politely asked for its explanation and requested to accept him as her disciple. Sadhviji repeated the sloke with the meaning and simultaneously replied that a Jaina sadhvi couldn't accept a male pupil and so took him to their Acharya Jinadattasuriji.

Now Haribhadra became Jinadatta's disciple and not only learnt that sloke but compared the Jaina, Vedic, Sankhya, etc. darshanas i.e. all Indian Philosophy. He studied the Agamas and learned the depth of Jaina philosophy. His guru bestowed upon him the Acharya title and later on he gained more popularity. Many people became his disciples. Once two of his pupils Hansa and Paramhansa asked for his permission to study Buddhism in a monastery in disguise. Haribhadra didn't approve of it but agreed when they persisted much as both were his sister's sons. Unfortunately, their secret was revealed and they had to run away from the monastery. Before they could reach home, they were caught and killed by Buddhists. This cruelty was difficult to tolerate by Suriji as he was most powerful in all aspects. He challenged them to a debate in the royal court with the condition that whoever loses would be put to death. His violent attitude was transformed by Guru Jinadatta and Yakini Mahattara. Harbhadrasuri realised his attachment with the two children and forgave the Buddhists. To atone, Guru advised him to enlighten people to right faith. He wrote 1444 books on Jainism like commentaries on Anga Agamas, Yoga, Dharma, Anekanta, etc.

Acharya Vijay Haribhadrasuriji

- By Dr. Renuka Porwal, Mob.: 098218 77327

Haribhadra, born in a Brahmana family in about 700 A.D. was a Rajpurohita in the court of Chittor. One day while walking through the village, a furious elephant threw down his keeper and came charging towards him. Haribhadra had to take shelter in a nearby Jaina temple.

Later, he passed through Sadhviji's Upasraya. Sadhvi Yakini Mahattara was reciting a verse about Chakravartis, which he couldn't comprehend. According to his pledge, he requested to accept him as her disciple. Sadhviji couldn't accept a male pupil and took him to their Acharya.

He accepted Jaina diksa and learnt not only that sloke but compared Jaina, Vedic, Sankhya, etc. darshanas. His guru bestowed him the Acharya title.

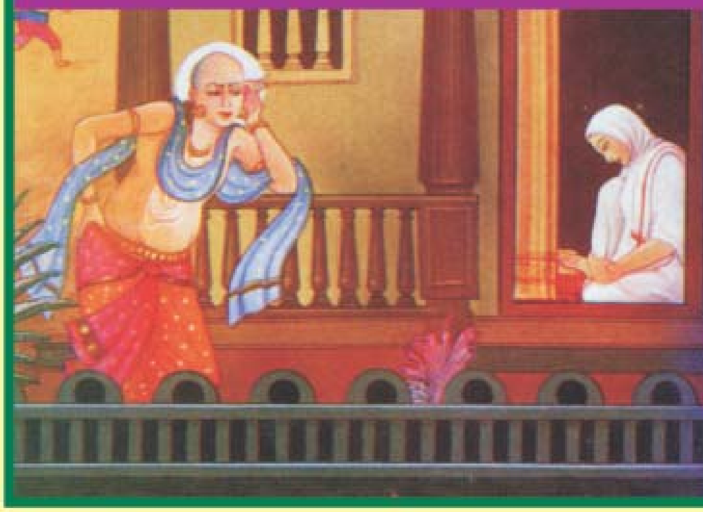

To atone for his violent attitude, Guru advised him to enlighten people to right faith. He wrote 1444 books on Jainism like commentaries on Anga Agamas, Yoga, Dharma. Anekanta and more.

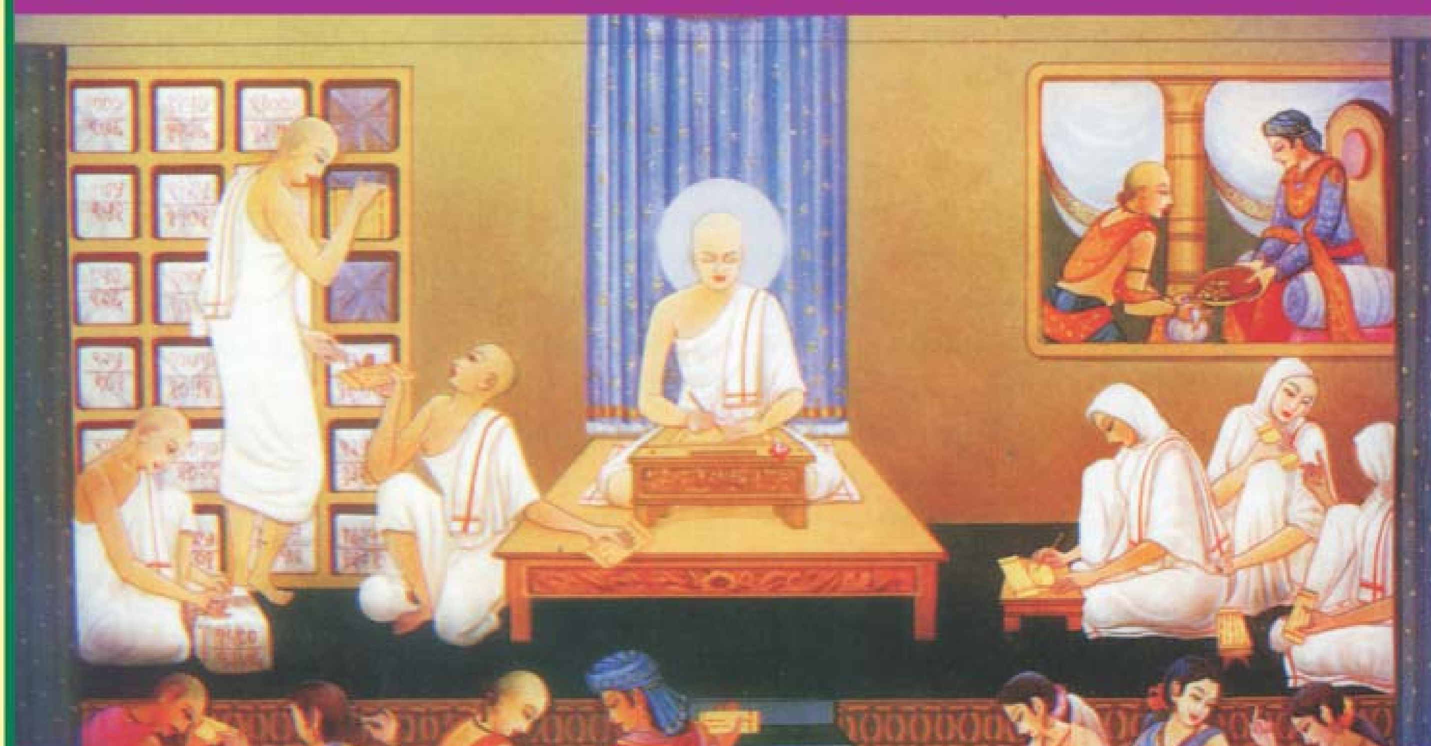

Licence to post Without Pre-Payment No. MR/TECH/WPP-36/SOUTH/2016, at Mumbai-400 001.
Regd. With Registrar of Newspapers for India No. MAHBIL/2013/50453 Published on 16th of every month & Posted at Patrika Channel sorting office Mumbai-400 001 On 16th of every month o Regd. No. MCS/147/2016-18

વગર કંઠીના વૈષ્ણવજન

☐ ડૉ. રમજાન હસણિયા

ગાંધીવિચારથી પ્રભાવિત થઈ; ગ્રામ્ય વિસ્તારના ઉત્થાન માટે કોઈ એકાદ ખૂણાના પ્રદેશને પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર માની લઈ; ગાંધીના ખરા અર્થમાં વારસદાર કહી શકાય તેવા કેટલાક લોકો ગ્રામોત્થાન-દેશોત્થાનની ભાવના સાથે ચૂપચાપ કામમાં લાગી ગયા ને અજવાળતા ગયા એ પ્રદેશને જ્યાં તેમણે સેવાનો દીપક પ્રગટાવ્યો. આવા એક વિરલ ગાંધીવિદ્ એટલે કચ્છ-વાગડના અંતરિયાળ વિસ્તારના ઉત્કર્ષ માટે જીવન સમર્પિત કરી દેનાર પૂ. બાપુજી એટલે સ્વ. શ્રી મણિભાઈ સંઘવી. તેમની કંડારેલી કેડી પર તેમના સંતાનો સર્વશ્રી રમેશભાઈ, દિનેશભાઈ, મુક્તાબેન આદિ પણ ચાલ્યાં ને તેમણે પ્રગટાવેલી સેવાકાર્યની જ્યોતને અખંડ જલતી રાખી. એક-એકનું જીવન પ્રેરણાનું પાથેય પૂરું પાડે તેવું. પણ આજે ટૂંકમાં વાત કરવી છે મણિભાઈના દીકરી મુક્તાબેન અને જમાઈ નકુલભાઈ ભાવસારના સેવાકાર્યોની.

પિતાના કાર્યની મહત્તાને પ્રમાણતા મુક્તાબેન બાળપણથી જ ગાંધીવિચારના રંગે રંગાયા. સાદગી, સેવા, કર્તવ્યપરાયણતા, ઈમાનદારી જેવા ગુણો તેમને વારસામાં જ મળ્યા. મણિભાઈનું તેમણે 'ગીતા'ની ભાષામાં કહીએ તો સૌથી વિશેષ 'સેવયા' –સેવન કર્યું. બાપુજીની તાલીમ, લોકભારતી-સણોસરાની કેળવણી અને વિશાળ વાંચનથી તેમનું પોત સતત ઘડાતું રહ્યું. તેમને જીવનસાથી તરીકે મળ્યા ગાંધીવિચારને જ વરેલા શ્રી નકુલભાઈ ભાવસાર. નકુલભાઈના પિતા કેશુભાઈ પણ જાણીતા ગાંધીવિદ્, જેમણે સ્વૈચ્છિક ગરીબી સ્વીકારેલી. ગાંધીરંગે રંગાયેલું આવું યુગલ સમાજવિકાસનું કેવું મેઘધનુષ રચી શકે તે જોવા નીલપર સ્થિત સોનટેકરી પરિસરમાં ને આસપાસના વિસ્તારમાં આવવું પડે!

બાપુજીએ આરંભેલા યજ્ઞકાર્યમાં પોતાના જીવનની સહર્ષ આહુતિ આપી દેનાર આ બંને જણ છેલ્લા ૩૭ વર્ષથી ધુણી ધખાવીને આ પ્રદેશમાં બેઠાં છે. મુક્તાબેને સુશીલ ટ્રસ્ટના માધ્યમથી ખડીર જેવા દુર્ગમ વિસ્તારના વિકાસ અર્થે ખૂબ જ ચીવટપૂર્વક કાર્ય કરી સામાજિક પરિવર્તન આણ્યું છે. ધોળાવીરા પાસે આવેલ ખડીર વિસ્તાર કે જ્યાં વર્ષો પૂર્વે એકાદ એસ.ટી. બસ માંડ જતી ત્યાં શિક્ષણ, આરોગ્યની સાથોસાથ વ્યસનમુક્તિ, દુષ્કાળમાં પશુ નિરણ કેન્દ્ર શરૂ કરવાં, ચેકડેમ બનાવવા, હુન્નરશાળા–જીવન શાળા ચલાવવી જેવા અનેક સકારાત્મક અને વિકાસના કામો કર્યા છે. રામકૃષ્ણ મિશન, રાજકોટ સાથે રહીને અતિ પછાત બાળકોના સર્વાંગી વિકાસ માટે તેઓ કામ કરી રહ્યાં છે. મહિલા અને બાળ પુસ્તકાલય ચલાવે, તો બાળકોના ભણતરની સાથોસાથ તેમને સારામાં સારું પોષણ મળી રહે તેની પણ તેઓ ચિંતા કરે ને વ્યવસ્થા પણ કરે. અહીંનો દેવીપૂજક સમાજ તો તેમને ભાવપૂર્વક દેવી તરીકે પૂજે છે. તેનું કારણ કોઈ દોરા-ધાગે કે મંત્ર-તંત્ર નથી, પણ તેમની કપરા સમયમાં ખાદીનાં સાદા કપડાં ધારણ કરનાર આ મહિલા પોતાની મર્યાદિત અંગત બચતને ખર્ચી નાખતા પણ અચકાતાં નથી–તે છે. આર્થિક મદદની સાથોસાથ તેમની હૂંફથી કેટલાંય ઘરોમાં પ્રકાશ પાથરતી દિવડીઓ ઓલવાતાં બચી છે. તો કેટલાક જરૂરિયાતમંદ અને નિરાધાર પરિવારોને પોષણસંપન્ન આહાર મળી રહે તે માટે દર મહિને રાશનકીટ પણ તેઓ પહોંચાડે છે. ઉનાળામાં છાશ કેન્દ્રો શરૂ કરાવી અનેક ગરીબ લોકોને શાતા પમાડે છે. પોતાના મૃત જેઠાણીના પુત્ર અને જેઠને પ્રેમથી પોષતા મુક્તાબેન–એક સફળ સંસ્થા સંચાલક, એક આદર્શ ગૃહિણી તરીકે માનસપટ પર છવાઈ જતા મુક્તાબેનની શબ્દછવિ કંડારવા જતાં કેટલુંય છૂટી જવાની મીઠી મૂંઝવણ અનુભવાય છે. સ્પષ્ટકતા, ચોકખાઈ ને ચોકસાઈના આગ્રહી, તો વળી સુઘડતા તો તેમનો ઊડીને આંખે વળગે તેવો ગુણ. હૃદયની આર્દ્રતા, સ્નેહાળતા, પ્રેમની સમાંતરે તેવી જ સ્વસ્થતા તેમના વ્યક્તિત્વની આગવી વિશેષતા.

મહાભારતના નકુલની જેમ અહીંના નકુલભાઈ પણ સદાય સૌની સવામાં રત હોય. ૩૩ વર્ષના શિક્ષક-આચાર્ય તરીકેના કાર્યકાળમાં તેમણે અનેક વિદ્યાર્થીઓનું જીવન-ઘડતર કર્યું છે. વૃક્ષારોપણ, પાણીબચત, પર્યાવરણ સુરક્ષા, સદ્વાંચન વ્યસનમુક્તિ આદિ માટે વિદ્યાર્થીઓને પ્રેરણા આપતા રહે. સાથે રહીને જ કામ કરે. સફાઈથી માંડીને કોઈ પણ કહેવાતું નાનું કામ તેમને નાનું ન લાગે. ઓછું બોલે,

પંથે પંથે પાથેય

આછું સ્મિત આપે ને અનેકગણું કામ કરે. સુંદર પત્રો લખે. ભાષા, લખાણ અને મરોડદાર અક્ષરો : ત્રણેય માટે તેમના પત્રો ખૂબ વખણાય. નાનામાં નાની વ્યક્તિના કામની નોંધ લે ને પોતે હંમેશા પડદા પાછળ જ રહે. નેતૃત્વ ને વિદ્યાર્થી ઘડતરની જબરી આવડત તેમને હાંસલ છે. પગપાળા પ્રવાસમાં સાથે જ હોય. આજુબાજુની સંસ્થાઓમાં ઉપયોગી થવા વિદ્યાર્થીઓને પ્રેરે.

સંસ્થામાંથી નિવૃત્ત થનાર વ્યક્તિને સંસ્થા ભેટ-સોગાદ આપે ત્યારે આ અનાસક્ત લોકોએ લાખ રૂપિયાના દાનની સરવાણી વહાવી એક નવી પ્રણાલી ઊભી કરી. નિવૃત્તિના વર્ષો પછી આજે પણ તેઓ સંસ્થા સાથે એટલા જ અનુબંધિત છે. આ યુગલની વર્ષોની વણકથી સેવાકીય પ્રવૃત્તિઓને ધ્યાને લઈ અમદાવાદસ્થિત 'વિશાલા' અને 'વિચાર' નામની સંસ્થાઓ દ્વારા સંયુક્ત અપાતા 'ગાંધીમિત્ર એવૉર્ડ' માટે તેમની પસંદગી કરાઈ છે. ગુજરાત રાજ્યના માનનીય ગવર્નરશ્રીના હસ્તે તેમને સન્માન એનાયત કરાશે. પદ, પૈસો કે પ્રતિષ્ઠાની લેશમાત્ર ખેવના વગર ખૂણે બેસીને ઝીણું કાંતતા – ચૂપચાપ કામ કરતા આવા લોકોના કાર્યની નોંધ લેવાય ને એ રીતે તેમના કાર્યોથી સમાજ પરિચિત થાય તે જુદી રીતે સમાજોપયોગી ઘટના છે. કોઈ પણ જાતની કંઠી વગર વૈષ્ણવજન કૃત્ય કરી રહેલી આવી વ્યક્તિઓનો ભેટો થાય ત્યારે ગાંધીજી હજુ ક્યાંક શ્વસી રહ્યાં હોય તેવો અહેસાસ થાય છે. ★ ★ ★

ગવર્મેન્ટ આર્ટ્સ એન્ડ સાયન્સ કૉલેજ,
આઈઆઈટી કેમ્પસ, રાપર કચ્છ.
મોબાઈલ : ૦૭૫૬૭૦૬૪૯૯૩.
મુક્તાબેન-મો. ૦૯૭૧૨૨૪૧૯૮૯.
નકુલભાઈ-મો. ૦૯૮૨૫૦૧૪૦૭૪.

To,

Postal Authority Please Note: If Undelivered Return To Sender At 33, Mohamadi Minar, 14th Khetwadi, Mumbai-400004.

Printed & Published by Pushpaben Chandrakant Parikh on behalf of Shri Mumbai Jain Yuvak Sangh and Printed at Fakhri Printing Works, 312/A, Byculla Service Industrial Estate, Dadaji Konddev Cross Rd, Byculla, Mumbai-400 027. And Published at 385, SVP Rd., Mumbai-400004. Temporary Add. : 33, Mohamadi Minar, 14th Khetwadi. Mumbai-400004. Tel.: 23820296. Editor:Sejal M. Shah.